

MUSEÏON

10

**ГОДИШЊАК
ГРАДСКОГ МУЗЕЈА СУБОТИЦА**

**GODIŠNJAK
GRADSKOG MUZEJA SUBOTICA**

**A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM
ÉVKÖNYVE**

Главни и одговорни уредник / Glavni i odgovorni urednik / Fő és felelős szerkesztő:
Hulló István

Уредништво / Uredništvo / Szerkesztőség:
Nevenka Bašić Palković
Mirko Grlica
Kajdocsi Lovász Gabriella
Korhecz Papp Zsuzsanna

Преводиоци / Prevodioci / Fordítók:
Molnár Anna
Vlahović Kristina

Лектори / Lectori / Lektorok:
Nevenka Bašić Palković
Búbos Márki Otília

Фотографије / Fotografije / Fényképek:
Hevér Miklós

Издавач / Izdavač / Kiadó:
Градски музеј Суботица
Gradski muzej Subotica
Városi Múzeum Szabadka

Штампа / Štampa / Nyomda:
Printex, Subotica

Тираж / Tiraž / Példányszám:
400

Садржај – Sadržaj – Tartalom

Arheološko odeljenje – Régészeti osztály

RICZ PÉTER: *Avar temetkezési szokások Észak-Bácskában* 7

Biblioteka – Könyvtár

NEVENKA BAŠIĆ PALKOVIĆ: *Knjige iz 18. veka u Zomborčevićëvevoj zbirci Gradskog muzeja u Subotici* 37

Etnološko odeljenje – Néprajzi osztály

PAPP ÁRPÁD: *A csigatészta* 49

Istorijsko odeljenje – Történelmi osztály

MIRKO GRILICA: *Alex úr szabadkai napjai* 69

Pedagoško odeljenje – Pedagógiai osztály

GAZSÓ HARGITA: *Virtuális barátság. Egy kiállítás elő- és utóélete* 101

JUDIT RAFAI (RAFFAI JUDIT): *Socijalna pripadnost, identitet i ženska moda* 113

Prirodnjačko odeljenje – Természettudományi osztály

LOVÁSZ GABRIELLA: *Délszlávok a hódoltság kori Magyarországon – biológiai távolságszámítás a hódoltság kori Magyarországra települt idegen etnikumok körében* 125

ДУШИЦА ЗРНИЋ – ИШТВАН ХУЛО (HULLÓ ISTVÁN): *Нови флорни налази у суботичком пеџуону* 141

Restauratorsko odeljenje – Restaurátor osztály

KORHECZ PAPP ZSUZSANNA: *Mathias Hanisch: Bárich Anna portréja. Portérestaurálás* 153

Umetničko odeljenje – Művészettörténeti osztály

OLGA K. NINKOV: *Japanizam u Subotici u prvoj trećini XX. veka. Prilog proučavanju japanizma na primerima umetničke zbirke subotičkog Gradskog muzeja* 167

Japanizmus Szabadkán a XX. század első harmadában. Adalékok a japanizmus kutatásához a szabadkai Városi Múzeum Művészeti Gyűjteményének példái nyomán 178

LJUBICA VUKOVIĆ DULIĆ: *Prema otvorenomu muzejskom sustavu – kroz prikaz dviju izložaba: Lica vremena i Grad biciklista u Gradskome muzeju Subotica* 199

Izložbe Gradskog muzeja

A Városi Múzeum kiállításai 215

Штампање ове публикације омогућили су:
Štampanje ove publikacije omogućili su:
Az évkönyv megjelenését támogatták:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ГРАД СУБОТИЦА
GRAD SUBOTICA
SZABADKA VÁROS

miC
ic

МИНИСТАРСТВО КУЛТУРЕ
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Ricz Péter – régész, főmuzeológus

AVAR TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK ÉSZAK-BÁCSKÁBAN

Absztrakt: A Városi Múzeum Régészeti Osztálya fennállásának valamivel több mint 60 éve alatt tekintélyes gyűjteményre tett szert, főleg munkatársai sikeres archeológiai tevékenységének köszönhetően. Már az intézmény 1948-ban történt megalapítását követően megkezdődtek Szabadka környékén, elsősorban a Ludasi-tó partja mentén a régészeti kutatások. A neolitikum időszakából származó lelőhelyeket, középkori templomromokat valamint temetőket tártak fel. Az Osztály leggyümölcsözőbb időszaka 1970–1985 között volt, amikor sorozatban feltárássra kerültek a különböző korok temetői (bronzkor, szarmata kor, avarkor, középkor), illetve az esetek többségében sajnos csak azok egyes részei, ami azonban cseppet sem csorbitja a napvilágra, majd a múzeumi depóba kerülő sok száz (ezer) lelet szakmai jelentőségét, beleértve a nagyszámú embertani anyagot is. Minden bizonnyal a véletlenek furcsa összjátékának köszönhető, hogy ebben a mintegy másfél évtizedes időszakban sorozatban kerültek elő az ún. avar korhoz (VI–IX. sz.) köthető régészeti lelőhelyek. Ezek közül féltucatnyi esetben nagyobb ásatásokra került sor, melyek eredményei nagymértékben gazdagították a Duna–Tisza között és azon belül Észak-Bácskát egykoron benépesítő avarokról szerzett ismereteket, akiknek származását a szakembereknek a mai napig nem sikerült biztonsággal megállapítani, mint ahogyan még nagyon sok egyéb dolgot sem az eredetileg nomád életmódot folytató népről. Az ásatások viszont pontos képet nyújtottak a sámánhitű avarok temetkezési szokásairól, ami véleményünk szerint, az elmúlt időszak szakmai munkáját tekintve, kiemelkedő eredménynek számít, még akkor is, ha egyes becslések szerint a Kárpát-medence területén ez idáig mintegy 50 ezer avar sír feltárása történt meg.

Kulcsszavak: lelőhely, ásatás, avar temető, Topolya, Cserepes (Bački Sokolac), Horgos, Bácskossuthfalva, sír, homok, fa, konstrukció, csont, padmaly, padka, fülke, sámán.

A JUBILEUM(OK) JEGYÉBEN

Szabadkán és környékén közel száz évvel ezelőtt, 1913 folyamán került sor az első hivatalosnak nevezhető régészeti ásatásra, a várostól északra elterülő ún. „Tompai közlege-

lőkön a Pest-Zimony-i (vasút)vonal 106-os őrházával szemben”.¹ A Bibó Bige György gimnáziumi tanár felügyelete mellett lefolytatott feltárás egy Árpád-kori templom maradványait és annak közelében lévő sírokat érintette. Minderről rendőrségi jegyzőkönyv készült, ami megtalálható a szabadkai Történelmi Levéltárban. A következő régészeti ásatás sajnos sokat váratott magára, az 1948-ban megalakult Városi Múzeum munkatársai tevékenységéhez kötődik.² Az elmúlt hat évtized folyamán a Régészeti Osztály szakemberei több mint ötven lelőhelyen végeztek feltárásokat, ezek közül a legjelentősebbekre a hetvenes és a nyolcvanas évek első felében került sor.³

Az ásatási munkálatoknak a szép számú régészeti hozadéka közül kiemelkedő helyen említhető az avar sírokban talált egykori fakonstrukciók (kripták) maradványai, melyek tükrözik a számunkra még a mai napig is sok szempontból rejtélyes, sámanhitű, eredetileg nagyállattartó, nomád életmódot folytató nép szellemiségét, azét, amely három évszázadon át (VI–IX. sz.) meghatározó etnikumként lakta vidékünket. Épp ezért a 10. évkönyvünkben négy avar temetőt, illetve azok egy-egy sírját, továbbá még egy rendhagyó sírt mutatunk be, és rajtuk keresztül az avarság igen figyelemre méltó változatos temetkezési szokásait.

AZ AVAROK RÖVID KÁRPÁT-MEDENCEI TÖRTÉNETE

A keletről nyugatra tartó népmozgás (amit népvándorlásnak is nevezünk) az V. és a VI. században még nagyon intenzív volt. A VI. sz. második felében egy új hódító nép jelent meg, amely közel három évszázadra birtokába vette a Kárpát-medencét. A részben Bel-ső-Ázsiából, részben Elő-Ázsiából származó avarok népe mint a Bizánci Császárság szövetségese érkezett a Kárpát-medencébe, és győzte le a gepidák királyságát. Ám alig néhány

¹ Magyar László: A régészeti kutatások megszervezésének kezdetei Szabadkán. Bibó-Bige György keletibai ásatásának előzményei. Üzenet IX/4, Szabadka, 1979, 198.

² Šulman, Mirko: Istorijat Gradskog muzeja u Subotici (od 1890. do 1947. godine). Rad vojvodjanskih muzeja br. 2. Novi Sad, 1953, 217–220.; Szekeres László: A szabadkai régészeti kutatás története. Üzenet I/4, Szabadka, 1971, 448–458.; Riciz Péter: A szabadkai Városi Múzeum régészeti tevékenysége (1948–1985). Létünk. Évkönyv. Újvidék, 1985, 120–133.

³ Előzetes ásatási jelentések, Topolya:

Szekeres László: Necropolis from the Avar period at Bačka Topola. In: Problemi seobe narod u Karpatskoj kotlini. Saopštenja sa naučnog skupa 13.–16. decembra 1976. Novi Sad, 1978, 157–160.

Cserepes (Bački Sokolac):

Ric, Peter: Moravički put–Bački Sokolac – avarska nekropola. Arheološki pregled 20. Beograd, 1978, 103–105. Bácskossuthfalva (Moravica)

Ric, Peter: Stara Moravica–Koplalo, avarska nekropola. Avar cemetery. Arheološki pregled 26. Ljubljana, 1986, 164.

Horgos:

Ric, Peter: Budžak-Horgoš – avarska nekropola. Arheološki pregled 23. Beograd, 1982, 117–118.

Magyarkanizsa:

Ric, Peter: Novootkrivene avarske nekropole na severozapadnom delu vojvodjanskog Potisja. Museion 1. Subotica, 2001, 49–68.

Feketics:

Bolman utca, újonnan felfedezett lelőhely, amely minden bizonnyal komoly szerepet fog játszani az avarok jelenlétének kutatásában a Duna–Tisza közén. Nem publikált.

év múlva szembeszálltak a nagy múltú Bizánccal és annak szövetségeseivel. A Kárpát-medencei avarság központi szállásterülete a Duna–Tisza köze lett. Fénykorukban, 568–626-ig innen indították sorozatos hadjárataikat Bizánc, Itália valamint a közép-európai germán államok ellen. Ezt az időszakot a tudomány korai avar kornak nevezi, amelyet követ a középső és a kései avar korszak. A Konstantinápoly sikertelen ostromával letűnő korai avarság régészeti hagyatéka is bizonyítja egy ereje teljében levő gazdag, nomád nagyállattartó társadalom jelenlétét. Éppúgy mint a Kárpát-medencét benépesítő elődeik, a szarmaták esetében is a középső, de még inkább a kései avar korban ez a társadalom átalakul egy jellegzetes, a helyi viszonyokhoz alkalmazkodó félig földműves, félig állattartó népességgé, amely idővel mind jobban elszegényedik. Mindezt kitűnően bizonyítja a topolyai, cserepesi, bácskossuthfalvi és a horgosi avar kori temető.

Az avarság politikai és katonai hatalmát a Nagy Károly vezette frankok törték meg a VIII. sz. végén. A kegyelemdőfést azonban egykori rokonaiktól, a Krum kán vezette bolgároktól kapták, akik a IX. sz. elején (820 körül) az avarság maradványait kitelepítették a Duna–Tisza közéről. Ez azonban korántsem biztos, mivel az avar továbbéléssel kapcsolatban több elmélet is ismeretes.⁴

A TOPOLYAI BÁNKERT-VÁGÓHÍD KUTATÁSTÖRTÉNETE

A Bánkert-Vágóhíd lelőhelyet már 1958-ban regisztrálták. Akkor ezen a területen a topolyai szövetkezet silógödöket ásott. A csontvázas sírok ekkor kerültek napvilágra. A talált csontokat a munkások az akkortájt még a közelben (a mai csirkevágóhíd környékén) működő művésztelepre vitték. Innen kerültek az első leletek a szabadkai Városi Múzeumba. A következő évben régészeti ásatásra került sor, melynek során hat sírt tártak fel. Ezek közül öt az avar, a hatodik a szarmata korból származott.

Megállapítást nyert, hogy ezen a NY–K irányú magaslaton (völgyparton) két régészeti korból származó temető terül el. Mint ahogyan lenni szokott, majd másfél évtizedig semmi sem történt, mígnem egyszer csak építómunkások jelentek meg az egykori Bánkert területén. A hetvenes évek elején megkezdődött a topolyai ipari vágóhíd építése. Már az első ásonymnál régészeti tárgyak (cserépedény-töredékek) kerültek elő. Topolya vezetősége megéreztte, pontosabban megértette, hogy valamit tenni kell a jövő, nem utolsósorban saját nemzedékük történetének megismerése érdekében. A községi képviselő-testület és a szabadkai Városi Múzeum között megkötött szerződés értelmében 1973-ban megkezdődhetek a rendszeres régészeti ásatások.

Négy éven át (1973, 1974, 1975, 1977) nem kevesebb, mint hét alkalommal folyt régészeti feltárás, aminek eredményeként 222 szarmata, illetve avar sírt sikerült megmenteni az utókornak. Ez a szám igencsak impozáns, hisz Vajdaságban alig található ehhez hasonló nagyságrendben feltárt népvándorlás kori temető. Ami viszont nagyon szomorú a történetben, az a következő: 1973 júliusában kezdődött a feltárás, mégpedig a vágóhíd akkori igazgatóságának rosszindulata (értetlensége) miatt, mondhatni találmra, az építkezé-

⁴ Ricz Péter: A szabadkai Városi Múzeum régészeti tevékenysége (1948–2007). Museion 6. Szabadka, 2007, 19.

si terület nyugati határvonalán (kerítés), a topolyai szövetkezet földjén. A vakszerencsének köszönhető, hogy a VI. század végén ideérkezett avarok épp ezen a helyen kezdtek temetkezni, s a feltárás szakmai szempontból telitalálatnak mondható. A későbbiek folyamán a vágóhid vezetősége (felsőbb utasításra) partnerként lépett fel, és nem gördített akadályt az ásatások menetébe. Viszont akkorra lett világos a helyzet, apró mozaikkockákból összeállt a kép, miszerint az egész létesítmény alatt (legalább 20 ezer m²) sírok, illetve régészeti leletek találhatók. Állíthatjuk, hogy a bánkert szarmata-avar temető eredetileg több mint ezer sírt foglalt magába. Többségük a betonkolosszus fogságában maradt (lásd helyszínrajz).⁵

Mivel ezen a tényen nem lehet változtatni, lássuk milyen eredményeket hoztak a feltárások. Mindenekelőtt párját ritkító avar kori temetőrész került feltárássra! Nem kis szó, hiszen a Kárpát-medencében közel félszázezerre tehető az avar korból származó sírok száma. Miben áll a bánkert temető tudományos jelentősége? Mindenekelőtt abban, hogy a feltárt temetőrész egyharmada (60–70 sír) a régészetben kora avar kornak nevezett (568–630) időszakból származott. Ebből a korszakból Közép-Bácska területén egy temető sem ismeretes, ugyanis a kora avarok elsősorban a Tisza és a Duna átkelőhelyei (gázlói) mellé telepedtek, stratégiai helyeket őriztek. A kora avar kori temetőrész sírjainak elrendeződése, valamint az embertani vizsgálatok, egyértelműen ún. nemzetiiségi temetőre utalnak. Ez alatt azt kell érteni, hogy az avar betelepülők egyik vezértörzsének „nagycsaládja” foglalta el Topolyát és környékét. Sajnos a nemzetségsírt elővigyázatosságból, sírrablóktól való félelemtől nem temették a temetőbe.⁶

A BT/42-ES SZÁMÚ SÍR (NAGYASSZONY) LEÍRÁSA

A nemzetségsírt nem találtuk ugyan, viszont feltárássra került a „nagyasszony” közel négy méter mélységű sírja, ami egy újabb régészeti kuriózum Topolya történetében, még akkor is, ha az emberiség egyik leggyarlóbb „mesterségét” űző sírrablók nem voltak restek leásni négy méter mélységbe. A rablók feltehetőleg tudták, mit keresnek, mégis elgondolkodtató, milyen rosszindulat volt már akkor is egyes emberekben. A nagyasszonyt valamiféle Szent Mihály lova-szerű szerkezeten (talán a saját ágyában?) helyezték el a hatalmas, de gondosan kialakított, szabályos téglalap alakú sírba, fejjel északnak, arccal a nap felé fordítva. A sírt kamraszerűvé alakították a holttest fölött, mintegy 70–80 cm magasságban megépített deszkaplafonnal. A sírrablók tulajdonképpen e plafont áttörve kutattak a sírban elhelyezett értékek után. Soha meg nem tudhatjuk miért, talán valaki(k) megzavarták a rabló(ka)t, de csak az oszlóban levő idős hölgy holttestének felső részét sikerült átkutatniuk. A XX. század régészeire hagytak két, szakmai szempontból értékes színarany gyűrűt és egy bronztükröt. Ezekért a ritka tárgyakért érdemes volt egy hetet dolgozni, míg az 1400 éves sírt sikerült feltárni. Az aranygyűrűk valamikor Bizáncban ké-

⁵ Riciz Péter: Topolya régészeti múltja. Topolya monográfiája (1750–1945). Topolya, 2001, 19.

⁶ Farkas Gyula – Marcsik Antónia – Vékony László: Paleopathologische Felle in der avarenzeitlichen Serien von Bačka Topola, SFR Jugoslawia. Szeged, 1979, 15–33.

szültek, és bizonyára egy kora avar hadjárat „trófeájaként” kerültek topolyai tulajdonos-nőjükhöz (1. sz. tábla).

A fentebb leírt nagyasszonyi sírban, valamint a későbbiek során feltárt kéttucatnyi kora és késő avar sírgödörben is mutatkoztak az egykor fából kialakított sírkamrák maradványai. Valójában Topolyán – az akkori Jugoszlávia egész területét figyelembe véve – sikerült először egyértelműen bizonyítani az avarok temetkezési szokásainak egyik jelentős mozzanatát: egyrészt a nagy pontossággal kiásott mély sírgödört (átlagban 2,5 m), másrészt a gödörben fából kialakított nyugvóhely (sírkamra) létezését.

A HORGOSI BUDZSÁK KUTATÁSTÖRTÉNETE

A lelőhely a település déli részén helyezkedik el, a Horgos–Kanizsa aszfaltút bal oldalán, az ún. Budzsák major területén. Az egykori Tisza-parton elterülő Budzsákon homokbányászás közben találták az első sírokat, 1979 nyarán. Ez a maga nemében óriási szerencse volt, ugyanis a késő avar temetőt egy másfél méter vastagságú meddő, azaz a legújabb kori futóhomok üledéke teríti be. Egyébként maga a temető is homoknyúlványon (dűnén) helyezkedik el, egy nagy gyümölcsös közvetlen közelében. A lelőhely felső rétegét, mint azt említettük, kb. másfél méter mélységig sárgásbarna homok, alsó rétegét (az egykori avar kori járósínt) pedig szürkésbarna homok képezi, amely fokozatosan átmegy szürke színű agyagrétegbe.

Az első csontvázas sírok megtalálását követően azonnal jelentették a leleteket a szabadkai Városi Múzeumnak. Létrejött egy bizottság, amely megállapította, hogy népvándorlás kori temetőről van szó. Leállították a homokkitermelést, és 1981-ben megkezdődtek a mentőásatások, melyek 1982-ben és 1986-ban folytatódtak.⁷ Az eddig feltárt sírok száma 50, de további 40 sír részleges feltárása (a meddő réteg eltávolítása) is megtörtént. A lelőhely konfigurációja alapján kikövetkeztethető az avar temető betelepítési iránya. Délkeleten kezdődött a temetkezés, míg az utolsó sírok a temető északnyugati részén találhatók (lásd helyszínrajz).

A feltárások a homokbánya legveszélyeztetettebb, déli oldalán kezdődtek meg. A sírok fő tájolása északnyugat-délkelet volt, amely kisebb eltérést mutatott nyugat ill. dél irányába. A sírgödrök többsége a vastag homokrétegben helyezkedett el, némelyek 3 méternél is mélyebben. A sírok valódi mélységét nehéz kiszámítani, mert a temető ezen részén a huszadik század hetvenes éveiben a felső homokréteget átlagosan mintegy 120 cm vastagságban elhordták.

A téglalap alakú sírgödrök feltárása nagy figyelemmel történt, habár néhány sír esetében sírgödör nem került napvilágra. Két helyen, egy szűkebb területen, gyermeksírok voltak viszonylag sekélyen beásva a homokba, közvetlenül a másodlagos talaj felszíne alatt. Ebből az a következtetés vonható le, hogy valószínűleg ezek a gyereksírok sínylettek meg legjobban a homok elhordását a területről, illetve néhány tönkre is ment. Bizonyos számú sírgödör fala meredek volt, míg mások lefelé keskenyedtek. A sírgödrök felénél halotti

⁷ Ricz Péter: A Horgos-Budzsák avar temető vázlatos bemutatása. Bácsország 2008/1. Szabadka, 2008, 99.

faszerkezet nyomai mutatkoztak. Megállapításra került, hogy fa oszlopokat ill. cölöpöket használtak szerkezeti résznek. Néhány esetben a sír fenekén sekély gödröcskék voltak, főként a fejnél vagy a lábnál, oszlopmaradványokkal vagy nélkülük. A sírok *in situ* állapotba kerültek elő, bármilyen korábbi felnyitás nyomai nélkül. A csontanyag viszonylag jó állapotúnak tekinthető, annak ellenére, hogy a gyereksírok fizikai és vegyi sérüléseket is szenvedtek. A halottak természetes helyzetben hanyatt feküdtek, arccal délkelet felé.

A leletek többsége késő avar kori jellegű. Meg kell jegyezni, hogy az eddig kivizsgált sírgységek a régészeti anyag szempontjából igen szegényesek, eltekintve attól a tényről, hogy a sírgödrök nagy figyelemmel és igyekezettel lettek kibontva.

A 27-ES SZÁMÚ SÍR LEÍRÁSA

A sír téglalap alakú, 120x240 cm nagyságú mélyen beásva a homokrétegbe, északnyugat-délkelet tájolással. Felső rétege a homokkitermelés során megsérült. Falait függőlegesre képezték ki. A sír aljától számított 50 cm magasságig, szokás szerint, a kevert homokban semmilyen jelenség nem volt észlelhető. Ezen a szinten jelent meg a valamikori halotti konstrukció lenyomata szürkés leülepedett homok formájában. Egyidejűleg megjelentek a jellegzetes, hosszúkás alakú deszka vagy oszlopmaradványok, mindkét oldalról derékszögben. Valamivel mélyebben, mintegy 30 cm-re a sírfenéktől ez alkalommal a téglalap alakú koporsó, külső sarkaiban kerek, szürkés kitüremlések jelentek meg a holttest fejénél és lábnál mindkét oldalról.

A csontváz kiemelése a téglalap alakú konstrukción belül történt meg. A holttest a hátán feküdt, természetes kinyújtott állapotban, kb. 160 cm mélyen. A mellékletek a következők: vaskés, vascsat, vaskarika, megmunkált csontcsövecske – egy bőrzacskó bezárásához, igencsak elrothadt ezüst lapocska valamint egy Tisza-menti típusú edény. A jó megtartású csontanyag kiemelése után megállapítást nyert, hogy a kitüremlések a koporsó sarkaiban igen sekélyek, mivel nagy valószínűséggel csak a nyomás következtében jöttek létre. Ebből arra lehet következtetni, hogy egy fából készült eszköz (koporsó) lábairól van szó, melynél az egyes deszkák, ill. farészek kötése a régóta alkalmazott egyszerű módszerrel, csapolással történtek (2. sz. tábla).

A CSEREPESI-BÁCSKOSSUTHFALVI ÚT KUTATÁSTÖRTÉNETE

A kevésbé használatos magyar névén Cserepes (Szokolac falu), vagy hivatalos szerb névén Bački Sokolac, Topolyától mintegy tíz kilométer távolságra északnyugatra, egy kisebbnek számító ér nyugati partján helyezkedik el. A környék legfiatalabb települései közé tartozik, hiszen az első világháborút követően a szerb hadsereg veteránjai, az ún. dobrovoljacok számára építették fel, mintegy ellensúlyozván a szomszédos színmagyar Bácskossuthfalva (Stara Moravica) lakosságát.

Közel fél évszázaddal ezelőtt, egy családi ház alapjainak ásása alkalmával bukkantak az első csontvázas sírokra, melyeknek mellékletei között egy jellegzetes késő avar kori sárga edényke is előkerült. A finoman iszapolt, sárga színre égetett, egyfülű bögre oldalán fekete színű stilizált díszítés látható.

Ettől a helytől úgy 150 méternyire kezdődött meg a régészeti feltárás 1977-ben. Több alkalommal is folyt a munka (utoljára 1981-ben), amelynek eredményeképpen összesen hetven sír került napvilágra. A feltárt terület a Topolya–Bácskossuthfalva műút déli oldalán helyezkedik el, kb. 250 méter távolságra a partoldaltól. Ennek tudatában, ill. a falubeliek közlése alapján, miszerint több helyen is találtak a korábbi években csontvázakat, egy nagy kiterjedésű avar kori temetővel kellett számolnunk (lásd helyszínrajz).

A temető helyének egy félsziget-szerű löszplatót szemeltek ki, amely eddigi ismereteink szerint, azaz a régészeti leletek alapján, a közép és késő avar korban volt használatban. A sírok irányítása nyugat-kelet, természetesen kisebb eltérésekkel észak, illetve dél irányában. A kemény lösztalajba beásott, átlagosan kétméternyi sírgödörökben csak elvétve volt tapasztalható sírbolygatás, és talán éppen ennek a körülménynek köszönhető, hogy igen sok esetben fakonstrukciók nyomait lehetett megfigyelni. Az esetek többségében ezek a nyomok a csontváz közelében voltak láthatóak, ám néhány sír esetében már a sírgödör közepé táján, általában a kétoldali padkával kialakított alsó sírkamra felső rétegeiben is megjelentek az egykori sírszerkezethez tartozó gerendák, cölöpök vagy deszkák maradványai, illetve elszíneződéses lenyomatai. A cserepesi-szokolaci temető eddig feltárt részében, talán a szerencsés véletlenek folytán, képviselve vannak az avar korból ismert sírvariációk, de legalábbis a négy alapváltozat: az aknasír, a padkás, padmalyos és a fülkesír.⁸

Összesen 70 sír került feltárásra. Munkánkban ez alkalommal a fő hangsúlyt egy oldalpadmalyos sírra fektettük, elsősorban azért, mert ez a sírtípus az észak- és közép-bácskai löszplató (népies nevén Telecskai-dombok) területén ez idáig teljesen ismeretlen volt.

A 3-AS SZÁMÚ SÍR LEÍRÁSA

A szabályos téglalap alakúra kiásott álgödör (175x60 cm) északi hosszanti falában alakították ki a halott számára az örök nyugvóhelyet. A padmaly alja enyhén lejtett befelé, azaz északi irányban. A halottas üreg mélysége ugyanakkora, mint az álgödör szélessége (66 cm), magassága 60 cm, boltozata ívesen, fokozatos lejtéssel ereszkedik a belső (északi) oldal irányában. A női holttestet kinyújtott helyzetben a hátára fektették, kezei a törzs mellett helyezkedtek el, bal lába enyhén be volt görbítve. A koponya elmozdult a bal váll irányába, míg az atlaszcsigolya a jobb könyék belső oldaláról került elő. A csontok nagyon rossz megtartásúak, morzsálódó állapotban voltak. A koponya mellett egy fekete, majdnem az egész felületén hullámvonalakkal díszített agyagedény feküdt, szájával a test felé fordulva. A bal vállon nagy, fekete, dinnyemag alakú pasztagyöngy volt. A jobb felsőkar külső oldalán pedig egy 10 cm hosszú vaskés. A bal felkar mellett egy kettős csonkakúp

⁸ Ricz Peter: Resultate der neueren Ausgrabungen awarischen Nekropolen in der nordöstlichen Batschka. Balcanoslavica 9. Prilep, 1980, 77–90.

alakú orsógomb volt. Ugyanitt egy vékony bronzlap is előkerült, amely mintegy 5 mm vastag foszilis fadarabot szorított magához. Eredeti alakját a nagyfokú korrodálódás miatt nem lehetett megállapítani (3. sz. tábla).

A TEMETŐ FÜLKESÍRJA – A 36-OS SZÁMÚ SÍR LEÍRÁSA

A 11 oldalpadmalyos sír mellett a cserepesi temetőben egy igazi végpadmalyos, azaz fülkés sír is feltárásra került. Álgödre szabályos téglalap alakú volt, mintegy 1,70 m mélységre beásva a lösztalajba. Falait nagy gondnal függőlegesre képezték ki. Az előgödör keleti oldalába ásták be a fülkét, melynek alja a fejtől számítva a lábig mintegy 30 cm-t lejt. Ez a lejtés bizonyára szándékosan, mármint praktikus okokból kifolyólag lett kialakítva, mert ezáltal maguk a temetkezők megkönnyítették saját dolgukat a halott becsúsztatásánál, illetve elhelyezésénél. A temetésnél koporsót, vagy pedig valamilyen más, kiegészítő jellegű szerkezetet használtak, aminek nyomai a csontvázról mintegy 20 cm-re déli irányban voltak láthatóak. A csontváz mellől, több helyről is további famaradványok kerültek elő. A felnőtt férfi holttestét kinyújtott helyzetben a hátára fektették. A karok párhuzamosan a testtel, a kezek a combcsontokon feküdtek. A lábak alsó részét valószínűleg egy állat bolygatta meg, ám az is elképzelhető, hogy a lejtés (ferdeség) miatt, a bomlás következtében megroggyantak a térdek, és így a felsőtest súlyánál fogva szinte széttolta az alsó lábszárcsontokat. A koponyát feltámasztották, míg a bal felső kar csontján törés nyoma látszott, amely még a halott életében összeforrt. A medencétől lefelé, a combcsontok mellett öntött bronz, áttört díszítésű szíjvéget találtunk, az alsó lábszárak mellett öntött bronzgriffes-indás díszű nagy szíjvég töredékeit. A bal lábszár mellett öntött bronz, pajzs alakú övveretek, a bal felkar belső oldalán vaskés töredéke, trapéz alakú bronzcsat, téglalap alakú, bronz lemezes övveret, öntött bronz, sugaras díszítésű kerek övveretek hevertek. A koponya bal oldalán egy durván iszapolt, rosszul kiégetett szürkésfekete színű edény feküdt. A halott mellett több helyről állatcsontok kerültek elő (4. sz. tábla).

A BÁCSKOSSUTHFALVI KOPLALÓ-REKREÁCIÓS KÖZPONT KUTATÁSTÖRTÉNETE

A lelőhely egy enyhe emelkedőn található Bácskossuthfalva és Pacsér között, a Topolya–Bajmok közötti műút keleti és nyugati oldalán, Bácskossuthfalvától kb. 1 km-re északra. Régi, félsziget alakú folyópartról van szó, melyet a fent említett út vág ketté. A lelőhely és a falu között található egy kiszáradt völgy, melyet „Koplaló”-nak neveztek el. Az útépítés során, a földkitermelés következtében a félsziget déli oldala a völgy felé számottevően károsodott.

Az első leletek 1976 végén kerültek napvilágra villanykábel-fektetés közben. A következő év folyamán a szabadkai Városi Múzeum Régészeti Osztályának munkatársai próbaásatásokat végeztek a műút keleti oldalán, és 15 népvándorlás kori csontvázat tartalmazó avar kori sírt tártak fel.

Tekintettel arra, hogy ezen a területen Topolya község általános rendezési terve alapján nagy kiterjedésű rekreációs központ kiépítését látták elő, az ásatások a következő években is folytatódtak az út mindkét oldalán. 1984-ig 196 sír került feltárássra, VII. századi jellegzetes anyag kíséretében. A munkálatok során kiderült, hogy a félsziget déli részének megsemmisítése folyamán maga a temető is jelentős károkat szenvedett. Számítások szerint mintegy 150 sír semmisült meg, azaz a temető kb. egyharmada. A lelőhely keleti, déli és nyugati szélének maradványai is előkerültek.

1985-re már csak az északi szélek kutatása maradt hátra, melynek elvégzésével a munkálatok ezen a lelőhelyen befejeződtek. Annak érdekében, hogy minél teljesebb és világosabb képet kapjunk, egy nagy, 60x15 m kiterjedésű kutatóárok került megnyitásra. Az eredmények igazolták az elvárásokat. Feltárássra került a temető északi széle egy árok formájában, mely párhuzamosan haladt a félsziget déli partjával, attól kb. 80 m távolságra. További 8 sír került feltárássra, ezáltal a feldolgozott sírok száma 204-re emelkedett. Ezt a számot véglegesnek tekinthetjük. A legutolsó sírok bebizonyították, hogy a IX. század elején ezen a helyen hirtelen felhagytak a temetkezéssel, ez pedig az avar birodalom széthullását igazolja (lásd helyszínrajz).

Mivel ezt a temetőt teljes egészében feltártuk mondhatjuk, a viszonylag tetemes károsodás ellenére világos képet kaphatunk a temetkezési szokásokról és azok kronológiájáról. A temetkezési helyet a VII. század végén kezdték használni, mégpedig a félsziget végén (délkeleti rész). Észak-kelet irányba terjeszkedett, párhuzamosan a Koplalónak nevezett völgygel. Érdekes adat, és minden bizonnyal nem véletlen, hogy a sírgödrök is ugyanezt az irányt követik. A legjelentősebb eredménynek számít a számtalan jó állapotban megmaradt sírkonstrukció, a dokumentáció pedig jó alapot képez az avarok temetkezési szokásainak és módjának megismerésére Észak-Bácska területén.

A 179-ES SZÁMÚ SÍR LEÍRÁSA

Felnőtt férfi *in situ*. Téglalap alakú, 120x150 cm nagyságú, északnyugat-délkelet tájolású, a lösztalajba mélyen beásott sír. Bizonyos magasságig párhuzamos oldalakkal, azután kb. 20 cm-es szűkülés mindkét hosszanti falon. Ennek a sírnak az esetében azonban az oldalfalak szűkülése, azaz padkák kiképzése mellett még egy jelenség volt megfigyelhető. Mégpedig mintegy 90 cm magasságban, a sír aljától számítva – ahol a padkák létrejöttek – egy mélyedés is előkerült. Ez a padka megerősítésre szolgált, melynek segítségével gyakorlatilag 20 cm helyett egy mintegy 50 cm-es alapzat képződött. Már a padka megjelenésénél számos famaradvány került elő, azaz a valamikori deszkák nyomai, melyekkel a sírt felülről betakarták. A sírgödör fokozatos mélyítése során, állandó ellenőrzés mellett, megállapításra került, hogy ez a mennyezet meglehetősen hosszú ideig megtartotta a fel-

színi földréteget, valamint az is, hogy a beomlás nem egyszerre, hanem fokozatosan történt. A beomló föld súlyától mégis nagymértékben sérültek az akkor már meglehetősen bomló állapotú tetem bizonyos részei.

A csontváztól számított 80 cm magasságban téglalap alakú koporsó nyomai tűntek fel. A keret fokozatos és nagyon elővigyázatos megnyitásával megállapításra került, hogy egy ládáról, azaz ágyról van szó, melynek részeit csapolással rögzítették, vasszegek vagy egyéb más vaskapocs alkalmazás nélkül. A fakonstrukció belső részének megnyitása után jó állapotban megmaradt deszkadarabok és más faanyagok kerültek elő.

A holttest a hátán, természetes kinyújtott helyzetben feküdt, igen mélyen, 315 cm-en. A koponya szorosan a koporsó északi szélén volt. Valamennyire megsérült, mint a csontváz többi része is. Ezek a sérülések a famennyezet, illetve a föld későbbi beomlásának következményei. Napvilágra került mellékletek: öntött bronz övdíszek a csípő és a medence-csontok fölött és alatt (a nagy szíjvég a bal alkar közepénél, közvetlenül a medence- és bal combcsont mellett volt), vaskarika, amely minden bizonnyal az övhöz volt kötve, vaskés, vascsiholó (5. sz. tábla).

A csontanyag kiemelése után, a csontváz alatt szerves anyag maradványai voltak fellelhetők, valószínűleg bőr, amely teljesen felbomlott. Ugyanakkor az is észlelhető volt, hogy a halott nem feküdt közvetlenül a sír alján, hanem mintha valamilyen szerkezeten „lógott” volna. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a teljes csontváz a bomlás fázisában balra csúszott, a keleti fal irányába. Ugyanez a helyzet a koponyával is, amely azonban elsődleges helyén maradt. Azonnal felmerült egy ágy vagy láda létezésének gondolata, mely láda konstrukciójában és funkciójában is egyezett volna egy ágygal. Az összes fa- és földmaradvány eltávolítása után kirajzolódott a sír egyenes alja, minden jellegzetes bemélyedés vagy más faszerkezet nyomai nélkül.

ÖSSZEGEZÉS

A fentiekben ismertetett négy avar kori temető közül három a Telecskai-domboknak nevezett löszplatón, míg a horgosi a Tisza egykori partjára ülepedett „futóhomokon” található. Ez utóbbi esetében az avar kori járószintet mintegy másfél méternyi meddő, újkori eredetű homokréteg fedi, ami elsősorban azért lényeges, mert csak ennek a rétegnek az eltávolítása után rajzolódtak ki az avar kori sírgödrök. Ezzel szemben pont ennek a homoknak köszönhetően, ill. a homok folyamatos beiszapolódása által váltak láthatóvá az egykori halotti szertartáshoz felhasznált, de időközben teljes mértékben megsemmisült szerves anyagok, többségükben fagerendák nyomai.

Mielőtt azonban rátérnénk az avar temetkezési szokások számbavételére, néhány tény-szerű dologról kell szót ejteni. Mindenekelőtt arról, hogy az észak-bácskai avar temetőkben hiányzik a lovas temetkezés, aminek pontos okát nem sikerült megfejtetni. Egyik logikusnak tűnő feltevés szerint az itt élő avar kori népesség nem tartozott a „harcosok” csoportjába, így temetkezési szokásaikon keresztül is mintegy képletesen kinyilvánították békés közösségi életvitelüket, és ezért a temetési szertartás alkalmával nem áldozták fel

kedvenc állatukat, a mindennapi életben (és esetenként a harcokban) hűséggel szolgáló lovaikat. Persze, ez csak egy lehetséges feltételezés, sorolhatnánk még további, más jellegű érveket ennek a szokásnak a bizonyítására, ám erre valójában nincs szükség.

A következő fogas kérdés, a nagy gonddal kialakított sírgödrökben elhelyezett ún. sírkonstruksióknak a bőséges faanyaga egy olyan területen, amely tudomásunk szerint az avarok időszakában nem bővelkedett nagyobb erdőségekben, így maga a fa már egy jelentős anyagi tételt képez(ett) egy-egy sír (temetkezés) esetében. Természetesen ennek is van egy kézenfekvő magyarázata, miszerint a Kárpát-medencei avar társadalom olyan szervezett volt, hogy kereskedelem révén, minden további gond nélkül megbirkózott a fahiány problémájával.

Úgyszintén nagyon lényeges megemlítenünk, hogy a modernnek nevezhető régészeti kutatások másfél évszázada alatt, hosszú időn keresztül még a legnagyobb nevű régészek, mint pl. Banner János, Móra Ferenc, László Gyula, Csallány Dezső, vagy a délszláv térségben Jovan Kovačević, Zdenko Vinski, Josip Korošec és mások sem fordítottak kellő figyelmet a maguk korában azokra a jelenségekre, amelyek nem közvetlenül a régészeti leleteket illették, esetünkben tehát az avar temetkezési szertartás „kézzelfogható” maradványaira. Erre a tevékenységre majd csak a második világháború utáni időszakban kerül sor, amikor az azt követő második, sőt harmadik generáció szakemberei mind szakavatottabb módszerekkel tárták fel nemcsak az avarok, hanem egyéb más népek örök nyugvóhelyeit is.

Most pedig térjünk rá az írásunk tárgyát képező avar temetkezési szokások rendszerére.

A sámánhitű avarok nagy figyelmet fordítottak a sírgödör kialakítására. Nem volt könnyű dolog a viszonylag kemény, tömör lösztalajban kiképezni az örök nyugvóhelynek szánt igen mély (sokszor 2,50–3 m, sőt alkalmakként ettől is több) gödröt, amit nagy gonddal, odafigyeléssel készítettek elő. Irányításuk az avarokra jellemző északnyugat-délkelet, melybe a halottat arccal a napnak helyezték el. A fentiekben bemutatott temetőkből négy típusú sírgödröt használtak. Ezek többségükben egyenes falú, szabályos téglalap alakú ún. AKNASÍRok voltak, különböző méretekből, nem feltétlenül az elhunyt természetéhez kialakítva. Nagy általánosságban ilyen típusú sírban fakonstruksió – koporsó nyomai nem kerültek elő. Egy esetben (Cserepes) került elő az ún. FÜLKESÍR, amiből bővebb következtetéseket nem lehet levonni. Azonban ilyen típusú sírok szép számban találhatók a Tiszántúlon.⁹

Úgyszintén ebben a temetőben használták az ún. PADMALYOS SÍRokat, vagyis olyan gödörket, melyek hosszanti fala mentén alakították ki a holttest számára a nyugvóhelyet, ezzel mintegy elrejtve azt.¹⁰ Ennek a temetkezési módnak legközelebbi párhuzamait, Vajdaság eddig feltárt legnagyobb (és talán szakmai szempontból legértékesebb) avar lelőhelyén, a Dunacséb (Čelarevo)-Téglagyár temetőben találhatjuk.¹¹

A negyedik csoportba az ún. PADKÁS SÍRok tartoznak, amelyek a legtöbb adattal szolgálnak az avarok temetkezési szokásait illetőleg. Ezen sírok alapján megállapíthatjuk,

⁹ Juhász Irén: Fülkesíros temetkezések Békés-megyében. Stollengraeber in Komitat Békés. MFMÉ, Stud. Arch. I. Szeged, 1995, 417–431.

¹⁰ Ricz Péter: Padmalyos temetkezési szokások a Szokolac-i (Bački Sokolac) avar temetőben. MFMÉ, Stud. Arch. I. Szeged, 1995, 471–485.

¹¹ Bunardžić, Radovan: Risultati delle ricerche nelle necropoli dell'alto medioevo. Roma, 1985.

hogy az avarok Észak-Bácskában fából készült sírokba is temetkeztek, melyeknek két alapvető összetevője volt (6. sz. tábla).¹²

a) A mély sírokban, bizonyos magasságban a falak szűkítése által padkákat készítettek, ill. helyeket, amelyek a sír felső, deszkákból készült részének (mennyezet) megtartására szolgáltak. Bizonyos esetekben ez a két padka a hosszanti falak megerősítésével történt, két párhuzamos vájat formájában. A tömör lösztalajjal ellentétben a könnyen beomló homokos talajban ezek a padkák nem tudták megtartani a nagy súlyt, ami a sír betemetésekor keletkezett, ezért vastag függőleges deszkákat, cölöpöket, oszlopokat helyeztek el közvetlenül a koporsó mellé. Így erősítették meg a csupáncsak egy sor deszkából álló mennyezetet.¹³

b) Kevésbé összetett kérdés a koporsó, ill. faszerkezet, amelyben a halott feküdt. Ezek a fából készült szerkezetek téglalap alakúak, és követték az emberi test körvonalait. Az egyes részek (deszkák, lábak) összekötése csapolással történt, valószínűleg faékek felhasználásával.¹⁴

A Horgoson talált koporsóknak nem volt fedele, a halottat valamilyen szerves eredetű anyaggal takarták le (bőr, szőttes, nemez vagy speciális halotti takaró).¹⁵

A fából készült szerkezeteknek nem volt aljzatuk, legalábbis nem deszkából. Legtöbb esetben mindössze 5-6 keresztdeszka maradványai kerültek elő, amire még valami szerves eredetű anyagot helyeztek. Ezek maradványai legtöbb sírban fellelhetők vékony, kb. 0,5 cm vastagságú barnás réteg formájában. A jelek arra utalnak, hogy vastag bőrről lehet szó.¹⁶

Az észak-bácskai avar temetők feltárásának eredményei nem adtak mérvadó magyarázatot a sekély gödröcskékre, melyek a sírfenékbe mélyedtek, de tény, ez a jelenség az avar sírokban igen gyakori.¹⁷

¹² Kitűnő összefoglalója az avar sírszerkezetek kutatási eredményeinek: Tomka Péter: Adatok a Kisalföld avar-kori népesség temetkezési szokásaihoz III. Koporsóhasználat a tápi temetőben. Arrabona 19-20. Győr, 1977-78, 17-107.

¹³ Riciz Péter: Timber constructions in Avar Graves – Contributions to the resolving of the Problem Linked with Burial of the Avar sin North Bačka. A/XII-XIII. Beograd, 1982-83, 105-122.

¹⁴ Ric, Peter: Drvene konstrukcije u grobovima avarske nekropole u Staroj Moravici. Rad Vojvodjanskih muzeja 3. Novi Sad, 1986-1987, 147-158.

¹⁵ A különleges halotti lepelről: Tóth, Elvira H.: Preliminary Account of the Avar Princely Found at Kunbábony. Cumania I. Kecskemét, 1972, 155.

¹⁶ Tóth Elvira, H.: Sajátos temetkezési szokások a Duna-Tisza közti avar temetőkben. Archeologiai Értesítő 108. Budapest, 1981, 157-191.

¹⁷ Ezen régi problematika különböző teóriáiról lásd Tomka P.

НАЧИН И ОБИЧАЈ САХРАЊИВАЊА АВАРА У СЕВЕРНОЈ БАЧКОЈ Резиме

Пре скоро сто година (1913) је извршено прво „службено“ археолошко ископавање у непосредној близини Суботице. Али након тога, можда због бурних политичких догађаја (распада Аустроугарске монархије, формирања Краљевине СХС) није било наставка. Тек настанком Градског музеја Суботица започела су нова археолошка истраживања, претежно на обалама Лудашког језера. Стицајем околности између 1970-1985. г. дошло је до масовног откривања археолошких локалитета почев од праисторије па до средњег века. За време непуне две деценије сарадници музеја су, између осталог, открили делове шест некропола из времена тзв. аварске доминације (VI-IX век). То су: Бачка Топола, лок. Банкерт-Кланица; Бачки Соколац, лок. Моравички пут; Хоргош, лок. Буцак; Стара Моравица, лок. Коплало-Рекр. центар; Кањижа, лок. Дом културе и Фекетић, лок. Болманска улица. Резултати ових ископавања у великој мери су богатали фонд Археолошког одељења, а нарочито стручна сазнања о начину сахрањивања и посмртних обичаја (шаманистичких обреда), овог за нас доста загонетног полуномадског народа, који је боравио више векова на нашим подручјима.

У овом јубиларном броју годишњака наше установе, приказаћемо четири некрополе и четири плус један „изузетан“ гроб (тзв. штоленграб), ради упознавања горе наведених чињеница, везаних за веома мало познате посмртне обреде шаманистичке вере Авара.

О пореклу номадског народа (савеза номадских племена), названог АВАРИМА од стране славног византијског цара Јустинијана, мало се зна. Пореклом су били делом из унутрашње Азије а делом из предње Азије, и као војни савезници моћне Византије су се 568. г. доселили у Карпатски басен, а унутар тога на подручје међуречја Дунава и Тисе. Силна, покретљива номадска племена, временом су се прилагодила условима унутар Карпата, и живели су овде до почетка IX века, када су претрпели тежак војни пораз прво од Франака, Карла Великог, а након тога и од својих „рођака“, бугарског кана, Крума. Не зна се тачно шта им је била судбина у IX веку, али је чињеница да су нестали са позорнице историје рано-феудалне Европе.

Некропола у Бачкој Тополи, на локалитету Банкерт-Кланица откривена је 1958. год. У више наврата су вршена ископавања између 1973-1977. г. и током радова откривено је 222 гроба, делом из сарматског, делом из аварског периода. Срећом, установљена је унутрашња хронологија некрополе и по томе, уз помоћ антрополошке обраде коштаног материјала, гробове можемо разврстати у време Првог каганата, односно у Други каганат. Иначе, на територији северне Бачке само у овој некрополи су констатовани гробови из ране фазе аварске доминације.

Локалитет Буцак у Хоргошу се налази на песковитом терену, наспрот осталим некрополама, које се налазе на лесном платоу, названом Телечка висорава. Први гробови у Хоргошу су нађени током вађења песка 1981. г. У три наврата су вршена

ископавања (1981/82. и 1986) а за то време је отворено 50 гробова, док су даљих 40 припремљени за истраживања. Захваљујући песковитом терену у гробовима су нађени остаци разноврсних посмртних конструкција од органског материјала, по свему судећи од дрвета.

Први гробови у некрополи Моравички пут у Бачком Соколцу су откривени већ пре скоро пола века, али су ископавања започета тек 1977. г. а настављена су 1981. г. у два наврата. Отворено је укупно 70 гробова. У овој некрополи нађени су тзв. гробови са нишама уз подужне зидове, у којима је био сахрањен или боље речено сакривен покојник. Ова врста гробова представља реткост у северној Бачкој. Најближу паралелу имамо у Челареву на локалитету Циглана, у највреднијој аварској некрополи на тлу Војдодине. Слична је ситуација и са појавом гроба са тунелом (штоленграб), где су покојника „сакрили“ у продужетку ископане гробне раке. Овакви типови гробова су доста чести у региону Тиса-Муреш.

Најистраженија, практично потпуно исцрпљена некропола је откривена у Старој Моравици на локалитету Коплало-Рекр. центар. Ископано је укупно 204 гроба. Овде је установљена унутрашња хронологија саме некрополе, у којој су се масовно појавиле релативно добро очуване (пре свега због изузетно „сувог“ леса) дрвене конструкције у веома прецизно обликованим гробним ракама.

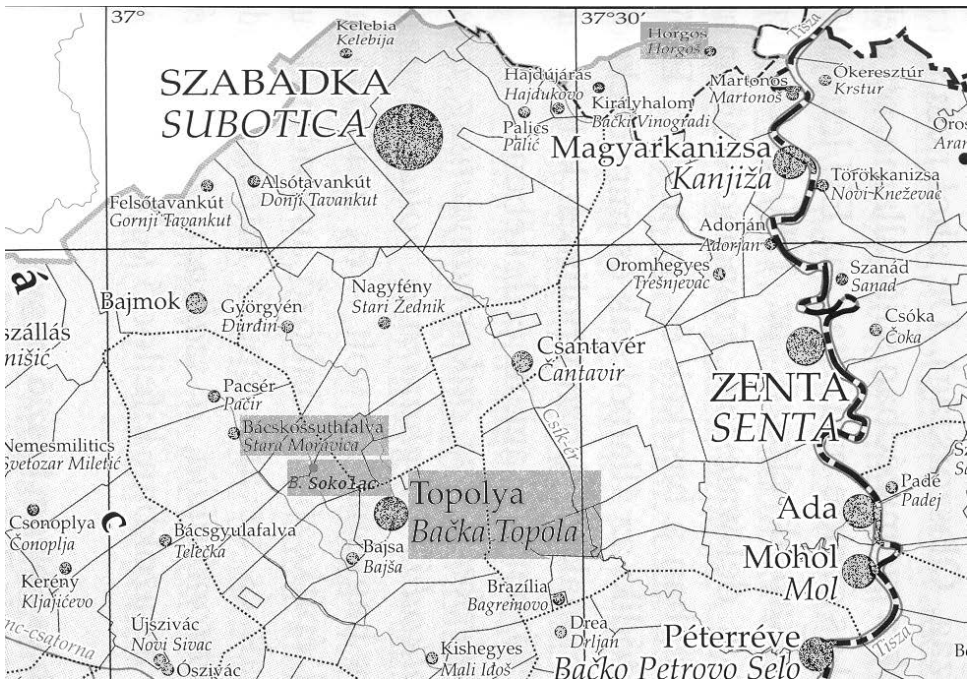
На основу горе приказаних података можемо констатовати да су Авари у северној Бачкој користили углавном четири типа гробних рака. У прву врсту спадају дубоке раке са равним зидовима и равним дном, понекад са остацима посмртне конструкције од дрвета или пак другог органског материјала (нпр. трска, кожа). Ови су најбројнији. У другој групи су гробови са банцима уз подужне зидове. Код ових гробова банак има функцију за смештај реда дасака у смислу плафона гробнице, у коме се налази или ковчег (полуковчег) или нека друга справа за смештај покојника (нпр. кревет). Ове гробне раке су ископане са великом прецизношћу и увек имају равно дно у коме се у већини случајева налазе мања или већа, плића удубљења са остацима органског материјала. Без обзира на чињеницу да је ова појава веома честа у аварским гробовима није адекватно разјашњена. У трећу и четврту групу спадају гробови са нишама уз подужне зидове, односно један једини гроб са тунелом (тзв. штоленграб). Због малог броја досада откривених гробова, тешко би било донети меродаван закључак, али приликом даљих откривања аварских некропола, свакако треба рачунати и на овакве типове гробова.

У вези оријентације гробова основно правило је било да су раке биле ископане у правцу СЗ-ЈИ, са мање више девијација према северу или југу, и да су покојници лежали лицем према сунцу, што је без сумње стриктно везано за шаманистички обред сахрањивања Авара.

AVAR BURIAL CUSTOMS IN NORTHERN BAČKA

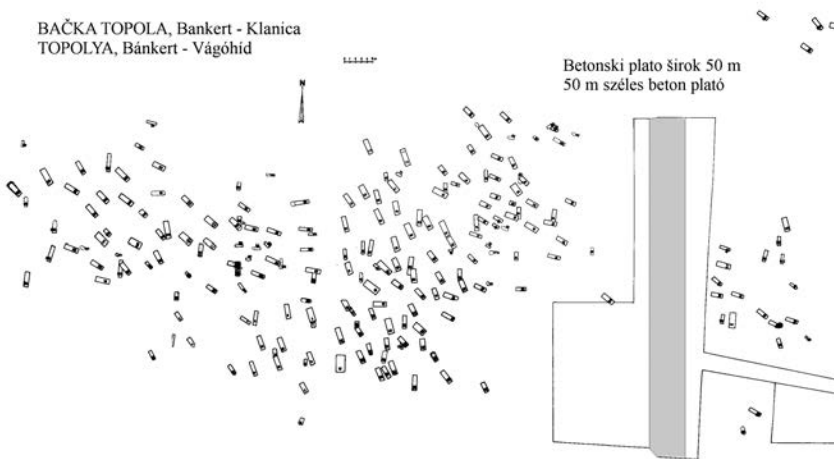
Summary

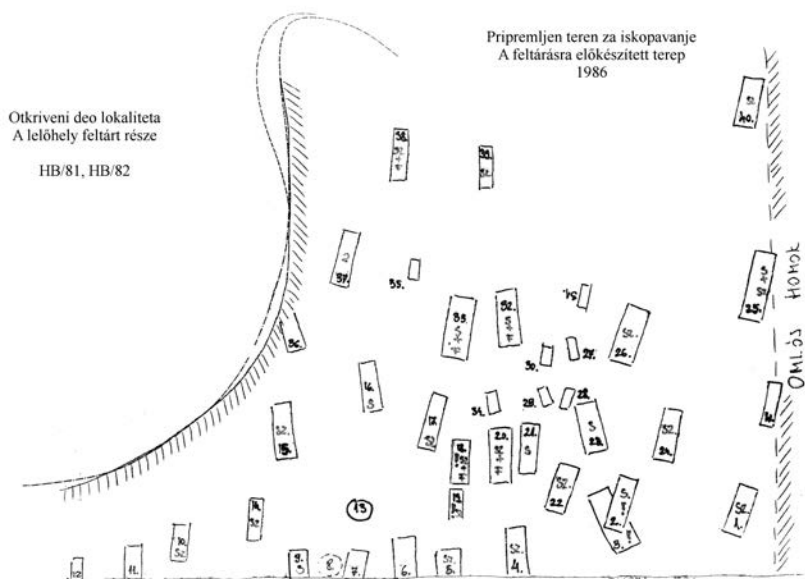
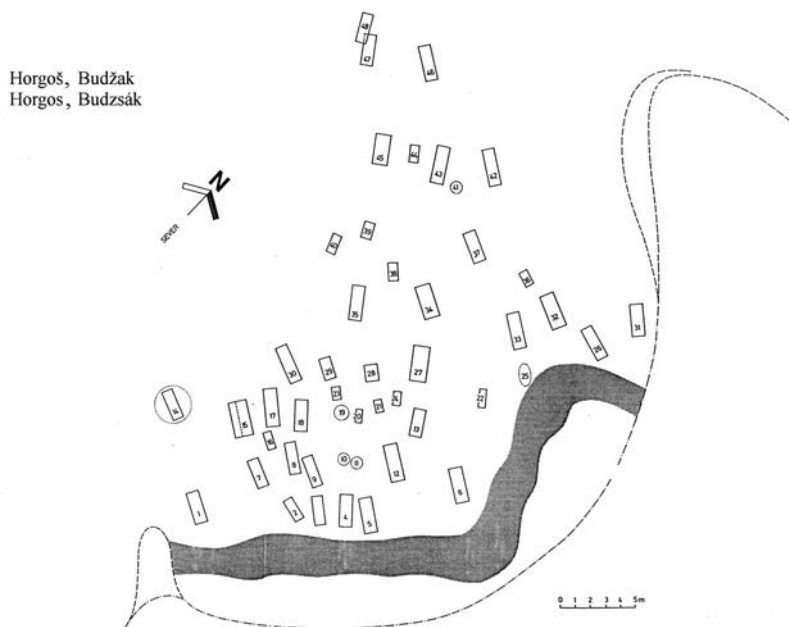
The Archaeology Department of the Municipal Museum in Subotica has acquired a substantial collection for the 60 years of its existence, which is largely due to the successful archaeological activity of its staff. Archaeological research started in the area around Subotica, mainly along the coast of Lake Ludas that included sites from the Neolithic period, ruins of medieval churches and cemeteries, immediately after the establishment of the institution in 1948. The most fruitful period of the Department was between 1970 and 1985, when cemeteries from different periods were uncovered one after another (Bronze Age, Sarmatian Age, Avar Age, the Middle Ages); in most cases, however, only segments of these could be found, but this did not diminish at all the professional significance of the many hundred (thousand) findings, including a large amount of anthropological material, which was subsequently placed in the museum repository. As a strange coincidence, a series of archaeological sites from the so-called Avar Age (6th–9th centuries) were also discovered during this period of nearly fifteen years. In half a dozen cases, larger scale excavation works were carried out, and these findings have greatly enriched our knowledge of the Avars who once inhabited the Danube–Tisa region and the territory of Northern Bačka within that: of these originally nomadic people, whose origin can still not be stated with certainty, along with many other facts. Our excavations, however, provided an accurate picture of the shamanic Avar burial customs, which we regard as outstanding success in our recent professional work.

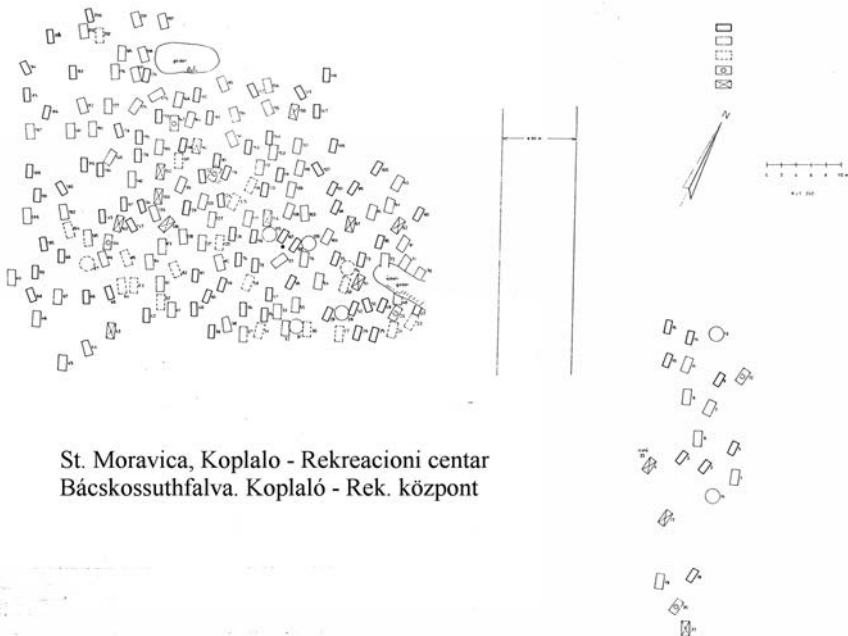
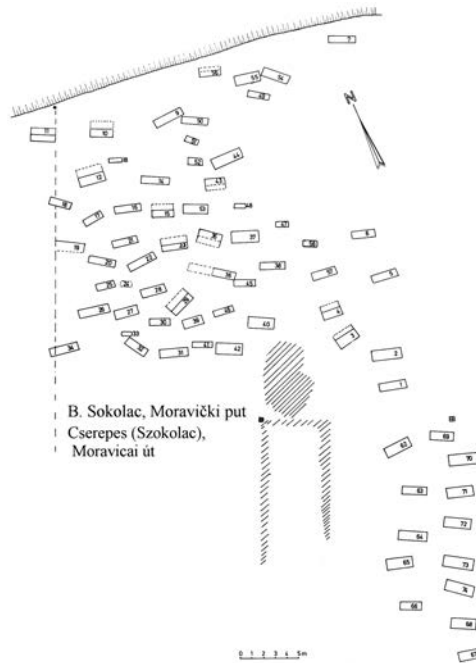

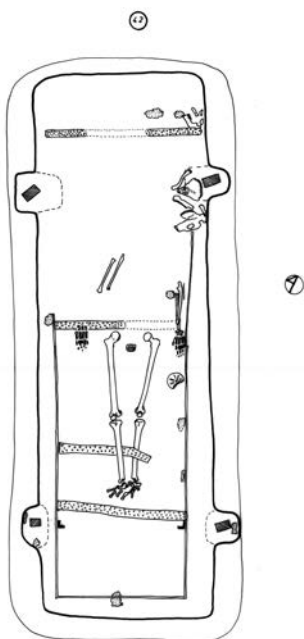
BAČKA TOPOLA, Bankert - Klanica
TOPOLYA, Bánkert - Vágóhid

Betonski plato širok 50 m
50 m széles beton plató

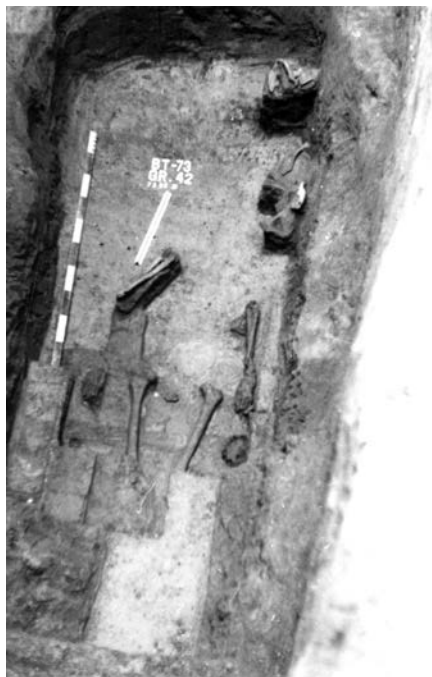

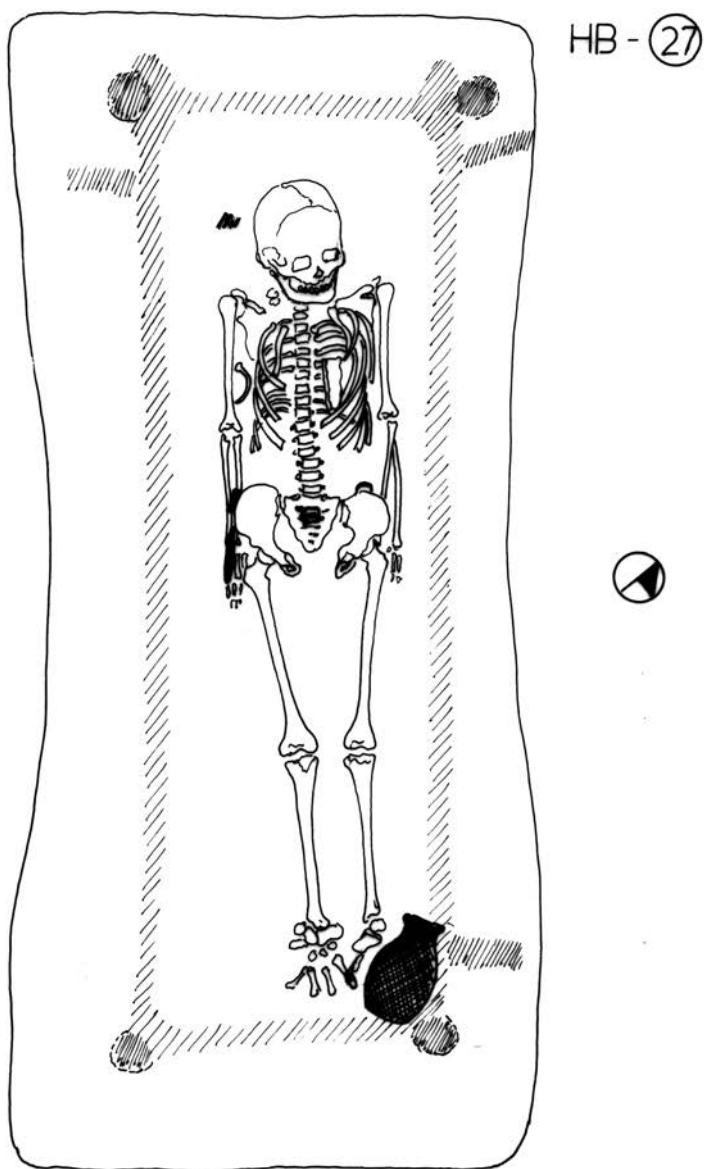

1. sz. tábla: Topolya, 42. sz. sír / tabla br. 1: B. Topola Grob br. 42

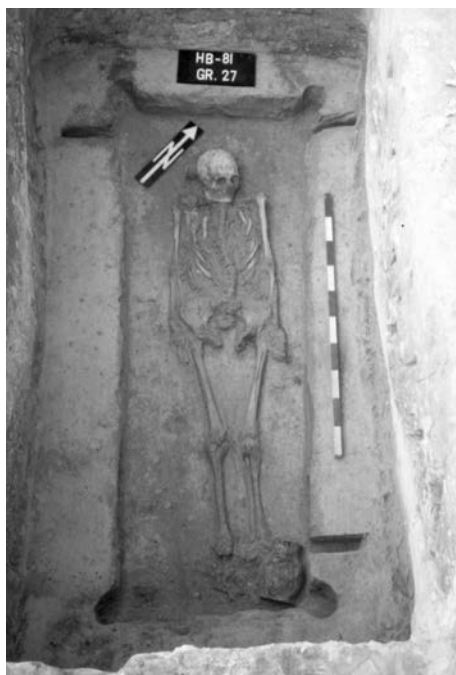

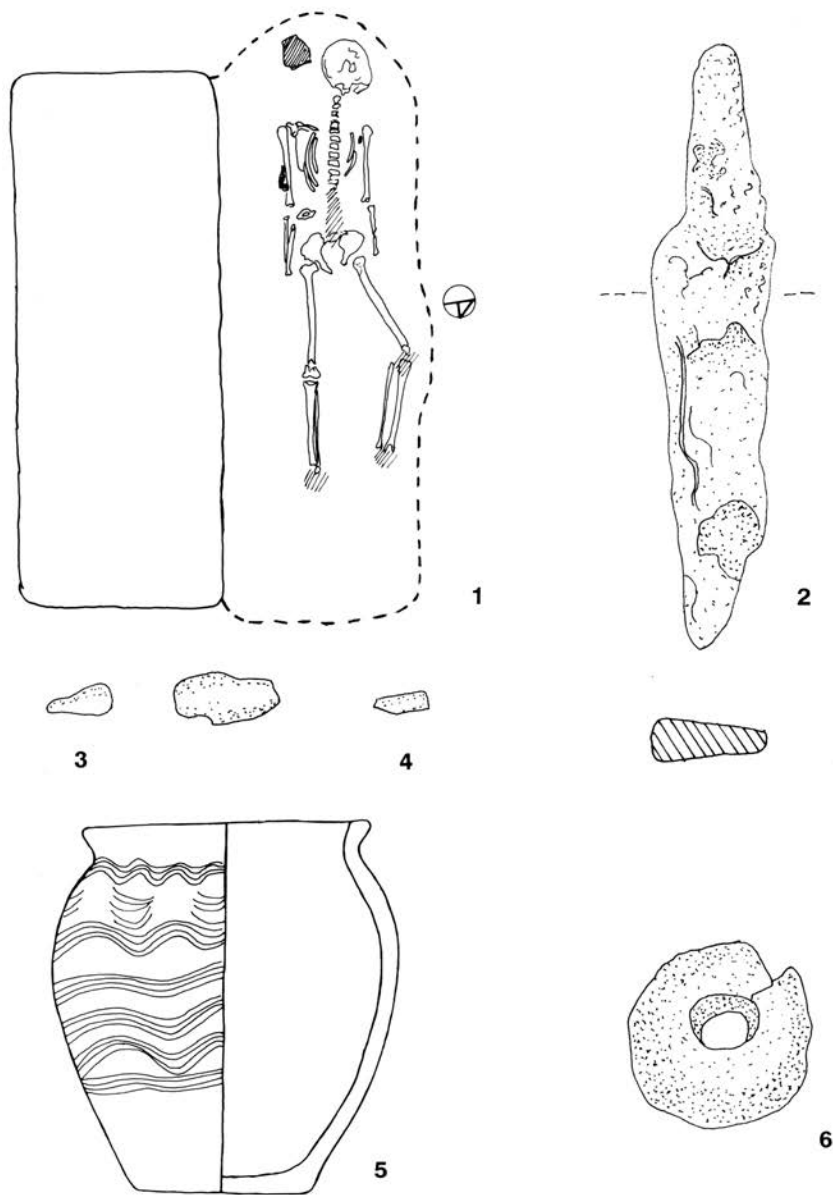

2. sz. tábla: Horgos, 27. sz. sír / Horgoš, grob br. 27

2b sz. tábla: Horgos, 27. sz. sír / Horgoš, grob br. 27

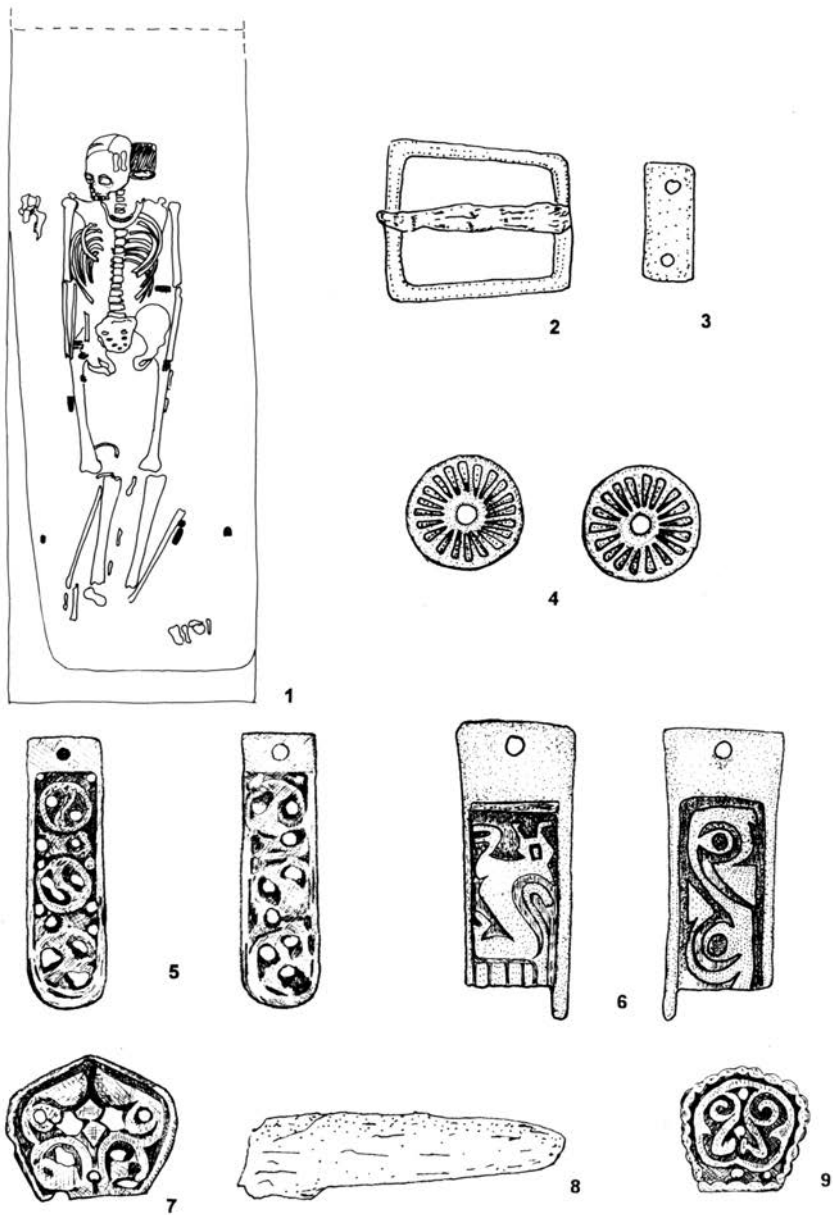

3. sz. tábla: Cserepes (Bački Sokolac), 3. sz. sír a mellékletekkel (1-6) /
B. Sokolac, grob br. 3 sa priložima (1-6)

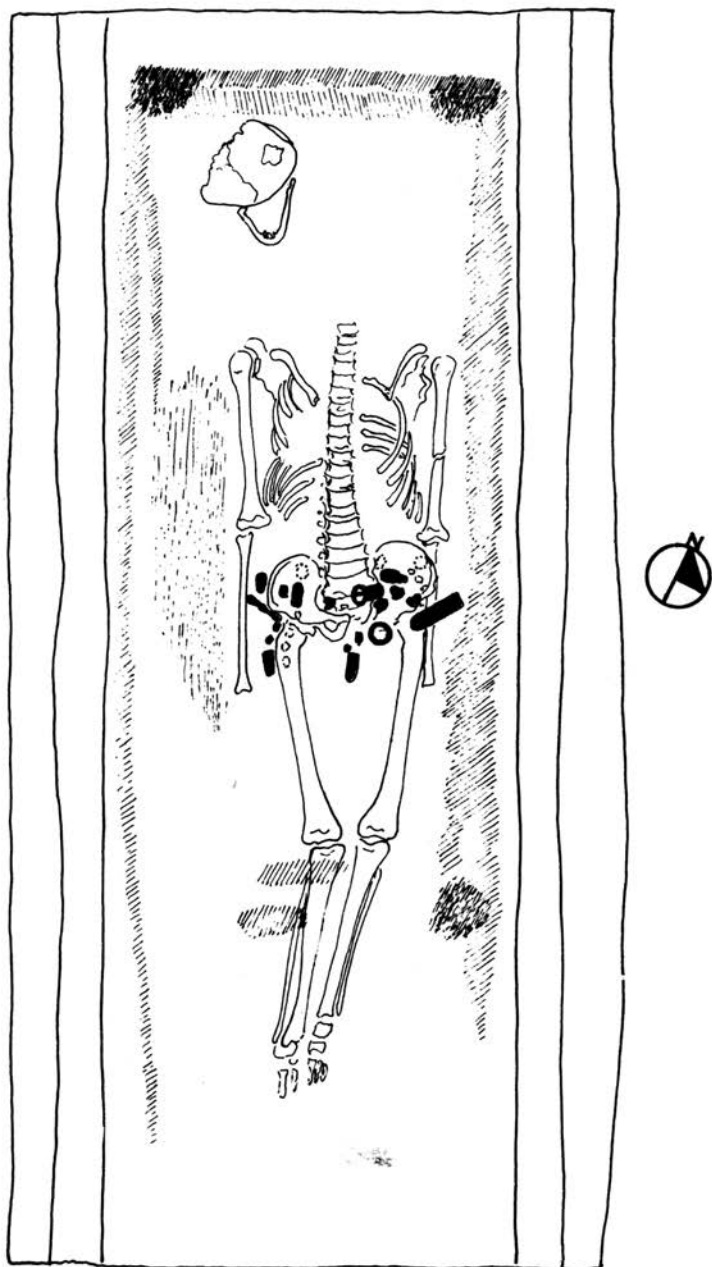

3/b sz. tábla: Cserepes – Szokolac, 3 sz. sír / B. sokolac, grob br. 3

4. sz. tábla: Cserepes – Szokolac, 36. sz. sír a mellékletekkel (1-9).

B. Sokolac, grob br. 36 sa priložima (1-9)

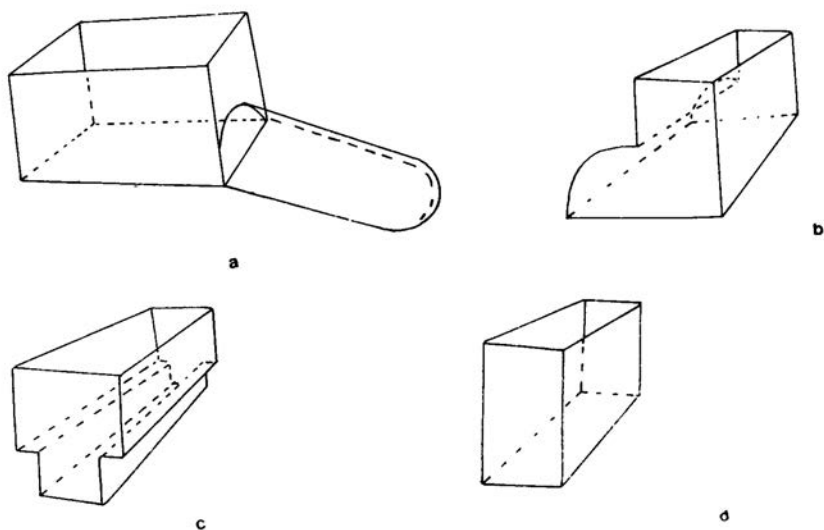

5. sz. tábla: Bácskossuthfalva, 179. sz. sír / Stara Moravica, grob br. 179

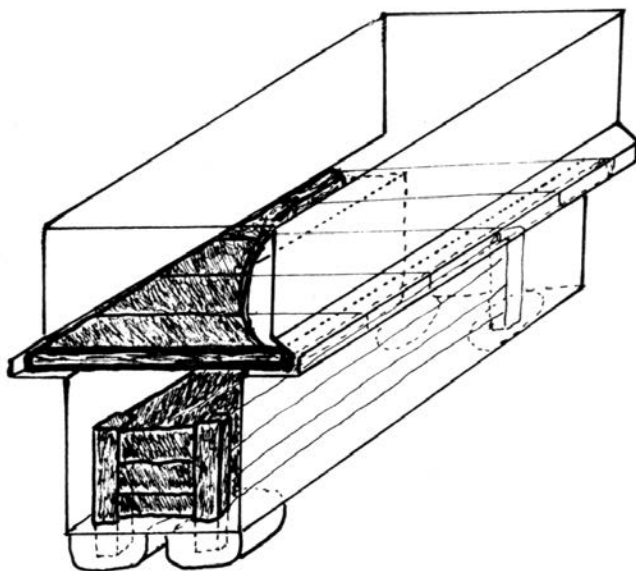

5/b tábla: Bácskossuthfalva, 179. sz. sír / Stara Moravica, grob br. 179

6. sz. tábla: avar sírtípusok: a) fülkesír, b) padmalyos sír, c) padkás sír, d) aknasír / tipovi avarskih grobova: a) grob sa tunelom (štolengrab), b) grob sa nišom, c) grob sa bancima, d) grob sa ravnim zidovima

A bácskossuthfalvi 179. sz. sír rekonstrukciója / rekonstrukcija groba br. 179 iz Stare Moravice

Topolya, Bánkert-Vágóhíd lelőhely / B. Topola, lokalitet Bankert-Klanica

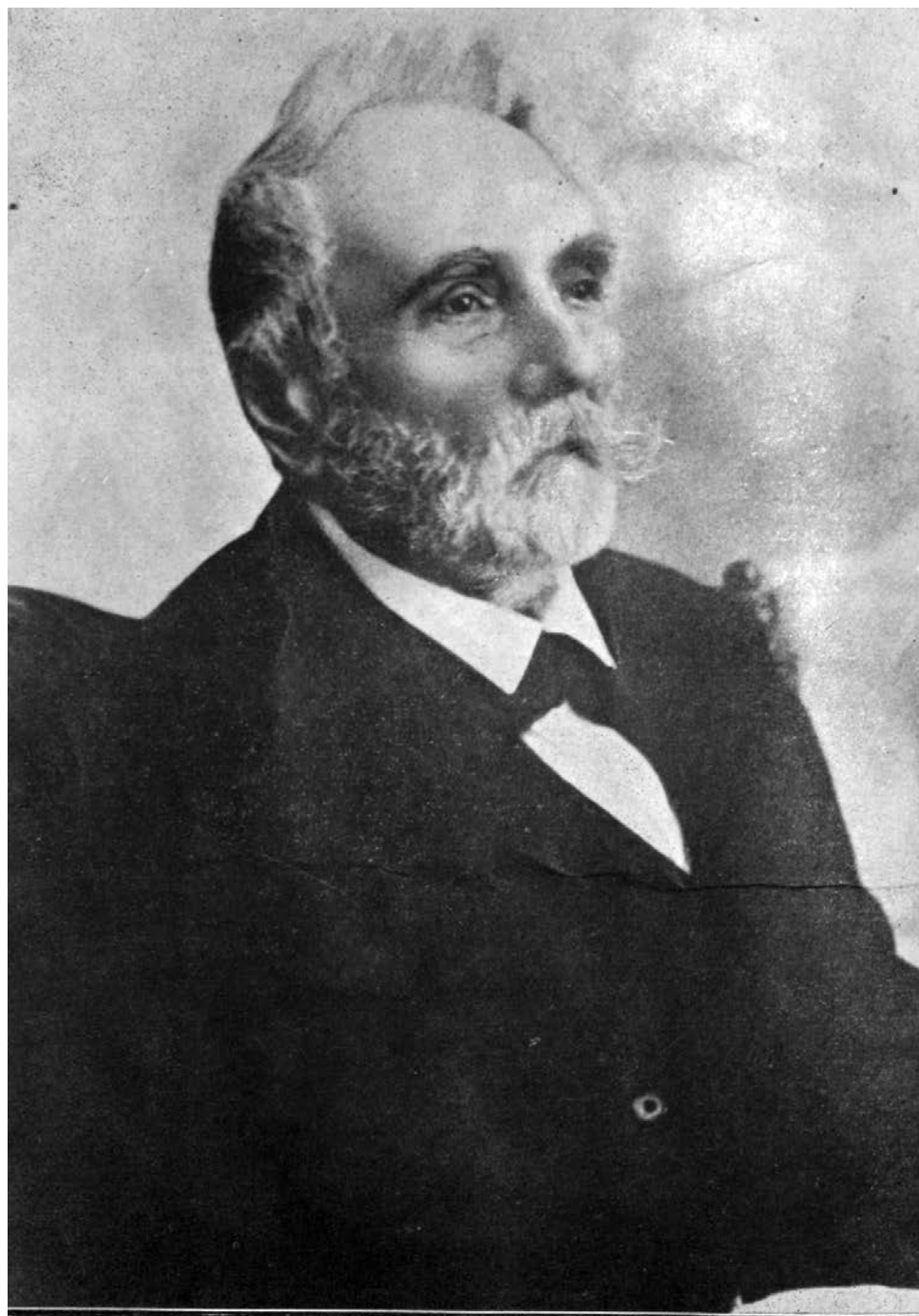
Cserepes (Szokolac), Moravicai úti lelőhely / Bački Sokolac, lokalitet Moravički put

Horgos-Budzsák lelőhely / Horgoš, lokalitet Budžak

Bácskossuthfalva, Koplaló-Rekreációs központ lelőhely / Stara Moravica, lokalitet
Koplalo-Rekr. centar

Dr. ZOMBORCSEVICS VINCZE

1810. január 10. — 1900. nov. 24.

KNJIGE IZ 18. VEKA U ZOMBORČEVIĆEVOJ ZBIRCI GRADSKOG MUZEJA U SUBOTICI

Apstrakt: Stručna biblioteka Gradskog muzeja Subotica poseduje oko šezdeset knjiga iz zbirke čuvenog subotičkog bibliofila dr Vince Zomborčevića (1810-1901). On je svoju bogatu biblioteku krajem devetnaestog veka poklonio subotičkoj gimnaziji, ali su vredne knjige i periodika, posle Drugog svetskog rata dospele u Gradsku biblioteku i manjim delom, u Gradski muzej. Predmet obrade u ovom radu predstavljaju knjige iz njegove zbirke u kategoriji stare i retke knjige, jer su izdate u osamnaestom veku u Požunu, Đeru, Pešti i Budimu, a ostale iz devetnaestog veka će biti prikazane zajedno sa periodikom drugom prilikom. Rad je posvećen 200. godišnjici rođenja ovog značajnog subotičkog bibliofila i darodavca.

Ključne reči: stara i retka knjiga, osamnaesti vek, bibliofil Vince Zomborčević, 200. godišnjica rođenja, biblioteka Gradskog muzeja, subotička gimnazija.

Subotički lekar dr Vince Zomborčević je bio čuveni bibliofil, čije se knjige i periodika i danas čuva i čita u javnim bibliotekama kojima „upravlja“ grad, kao što je to bilo pre više od sto godina, kada je svoju biblioteku poklonio profesorima i đacima subotičke gimnazije. Gest starog gradskog lekara koji je još za života poklonio dve hiljade vrednih knjiga najvažnijoj školskoj ustanovi u Subotici i o svom trošku ih preneo, smestio i popisao, vredan je divljenja i danas, a ne daleke 1897. kada je datirano njegovo darovno pismo Gradskom senatu, a objavljeno u Izveštaju subotičke gimnazije za školsku 1900-1901. godinu.¹

Vince Zomborčević je rođen u Subotici, 22. januara 1810. u građanskoj porodici Marijana Zomborčevića i Agneze, rođ. Piuković. Nakon završetka subotičke gimnazije, mladi Vince je vrlo uspešno završio tečaj filozofije u Pešti i upisao se na studije medicine. Nakon tri godine, prešao je u Beč (1829-1830) gde je nastavio studije medicine uz oslobađanje od plaćanja školarine (kako stoji u odgovoru Zemaljske vlade), koje je dobio zbog marljivosti i dobrih ocena, kao i materijalnog stanja njegovih roditelja na osnovu potvrde iz subotičkog Magistrata.

Kao student medicine učestvovao je u suzbijanju kolere 1831. u Pešti i u Subotici, a već 1832. je diplomirao sa temom: Rasprava o patološkim derivacijama (Medendi methodus derivans), koja je kao njegova inauguralna disertacija objavljena 24. aprila 1832. u Pešti i danas se čuva u zbirci stare i retke knjige u Gradskoj biblioteci u Subotici.²

¹ Szabadka sz. k. város községi főgimnasiumának értesítője az 1900-1901.t.Szabadka, 1901.

² Vincentius Zomborcsevics. Medendi methodus derivans. Pestini, 1832.

Posle završetka studija, Zomborčević se vraća u Suboticu i postaje drugi „fizikus“ grada, sa obećanjem da će se maksimalno angažovati u svom odgovornom poslu, kako stoji u njegovoj molbi za zaposlenje, a u prevodu je citira dr Emil Libman u odličnoj knjizi: *Istaknuti lekari Subotice (1792-1992)*.³ Iz ove molbe za zaposlenje saznajemo više važnih podataka o subotičkom bibliofilu: kao prvo da zna „ilirski jezik koji je vrlo bitan za lekarsku praksu u Subotici“, gde svi poznaju njegovog oca i dedu, te će tako uživati poverenje naroda, odnosno stanovnika grada koji su do tada bili lišeni skoro svake lekarske pomoći, jer lekar nije znao njihov jezik i kao treće, obećava da će „čitati medicinske knjige“, odnosno da će se i dalje usavršavati u nauci i praksi kojom se bavi. Iz ove dobro napisane molbe jasno se vidi da je potpisani Vincze Zomborčevics, prema sopstvenim navodima slovenskog porekla (verovatno bunjevačkog), kao i veliki deo stanovništva ondašnje Subotice, koje je kasnije uspešno lečio. Naslućuje se, takođe, da će budući bibliofil imati u svojoj biblioteci dosta knjiga iz oblasti medicine, filozofije i drugih humanističkih nauka, zbog svog klasičnog obrazovanja i širih interesovanja, ali ostaje velika zagonetka u činjenici da u svojoj biblioteci koju je kasnije poklonio Gimnaziji, nije imao ni jednu knjigu na bilo kom slovenskom jeziku! Možda je i čitao knjige na slovenskim jezicima, ali se ni jedna nije našla u zbirci vrednih knjiga koje je 1897. poklonio subotičkoj Gimnaziji. U njegovom pismu Gradskom senatu, koje je u celosti objavljeno u Izveštaju subotičke više gimnazije za 1900/1901. g. sadržana je jedinstvena i za ono vreme nesvakidašnja izjava o poklonu, u kojoj se doslovno kaže da njegovu biblioteku čini oko 2000 knjiga na grčkom, latinskom, mađarskom, nemačkom i francuskom jeziku, te da će je on i dalje dopunjavati, ali želi da se knjige odmah koriste i čitaju! U te svrhe, on je odmah pristupio sređivanju knjiga, napravio je abecedni inventar, pojedine serije je dopunio, a loše primerke je dao da se povežu, naručio je ormare i obećao da će knjige o svom trošku prebaciti u gimnaziju. Zomborčevićev poklon nije ostao bez odjeka i pohvale i u Ministarstvu vera i obrazovanja u Budimpešti 1897. kada mu lično ministar dr Đula Vlašić (Wlassits) šalje pismo zahvalnosti i javnog priznanja, sa napomenom da treba da bude primer drugima.

Ovakav odnos prema kulturnom blagu može imati samo vrhunski intelektualac, svestan njegove vrednosti, koja se ne poklapa sa trošnim i relativno kratkim vremenom ljudskog ovozemaljskog trajanja. Možda je i njegovo poreklo iz skromne građanske porodice uticalo na to da svojim poklonom poželi da pomogne većini đaka subotičke gimnazije, kojima je knjiga često bila dostupna samo u školskoj ili javnoj biblioteci. Evo nekoliko njihovih imena iz navedenog gimnazijskog izveštaja: Anišić Kazmer, Antunović Janoš, Baić Bela, Čović Jožef, Delić Kalman, Dulić Janoš, Francisković Šimon, Ivković Ivandekić Pal, Marković Šandor, Perčić Lazar, Sarić Lukendić Peter, Stipić Lajoš, Stojković Konstantin, Weizenfeld Lajoš, Buljovčić Mihalj, Rogić Istvan i drugi (njihova su slovenska ili druga imena izmenjena i napisana mađarskim pravopisom, s obzirom da se i nastava tako odvijala, a i školski izveštaji su do 1918. g. uvek štampani samo na mađarskom jeziku). Zanimljivi su, međutim, i statistički podaci o građanskom statusu roditelja, verskom izjašnjavanju učenika i njihovom brojnom stanju s obzirom na maternji jezik: 512 učenika svrstano je u sedam rubrika prema maternjem jeziku ovim redosledom – mađarski, nemački, bugarski, srpsko-hrvatski, bunjevački, slovački, češki. U nastavku rubrike ističe se da mađarski jezik zna svih 512 učenika, dok 296 učenika ne zna druge jezike, već govori

³ Libman E. *Istaknuti lekari Subotice (1792-1992)*. Subotica, 2003.

samo mađarski.⁴ Tim đacima bila je namenjena Zomborčevičeva poklon-biblioteka. Ona je statistički obrađena na str. 177 istog izveštaja i sadrži: 899 stručnih dela u 1838 svezaka, pet naslova časopisa u 85 svezaka, 35 mešovitih dela i osam geografskih karata, ukupno 1917 komada u iskazanoj vrednosti od oko 12.000 kruna. Ove cifre pokazuju tačnije podatke nego što su se dosad često čuli u javnosti da je skoro pola Zomborčevičeve biblioteke izgubljeno! Zabunu je stvarao broj naslova (947 kako stoji u gimnazijskom Izveštaju za 1900/1901) i broj svezaka i komada (ukupno: 1917 kom.). U Izložbenom katalogu⁵ Gradske biblioteke Subotica, posvećenom izložbi iz Zbirke Vince Zomborčevića, ipak se navodi da je ova biblioteka više puta oštećena i da se sada u njoj čuva oko 900 knjiga, a u Gradskom muzeju 68 primeraka. Ove knjige su u navedene ustanove kulture dospele iz gimnazije tek posle II sv. rata i sada se trajno čuvaju u njima.

Prema vrlo preciznom spisku knjiga Zomborčevičeve biblioteke iz navedenog gimnazijskog školskog izveštaja za 1900/1901 (koji se čuva u stručnoj biblioteci muzeja), može se zaključiti šta je sve voleo da čita dr Vince Zomborčević: dela iz oblasti medicine i drugih prirodnih nauka, zatim dela iz filozofije, istorije, književnosti, umetnosti, turizma i ekonomije. Spisak autora je impozantan: Aristotel, Sv. Avgustin, J. Ašbot, F. Bekon, H. Bamberger, T. Bedžula, Bokačo, Bajron, Servantes, Ciceron, P. Kornej, Dante, R. Dekart, F. Deak, Č. Dikens, Didro i Dalamber, A. Dugonics, A. Dima, J. Etveš, E. Roterdamski, M. Esterhazi, F. Faludi, Gete, Herodot, Hipokrat, Homer, Horacije, V. Igo, M. Jokai, L. Košut, Lafonten, Lajbnic, I. Madač, K. Miksat, I. Milko, Molijer, Ovidije, Š. Petefi, Platon, Plutarh, Ruso, Šiler, Šekspir, Šopenhauer, Seneka, Sofokle, Spinoza, I. Sečenji, Tacit, F. Toldi, Volter, M. Verešmarti i drugi. Subotički autori zastupljeni su samo na mađarskom jeziku: Lazar Mamužić (knjiga: A "Bácskai Hiradó" és a bunyevác elemi tanügy, Szabadka, 1874) Gabor Tormaši (knjiga: A szabadkai római kath. főplébánia története, Szabadka, 1883), V. Zomborčević (knjiga: Szabadka város kir. várossá lett emelésének százados évfordulója alk. tartott ünnepélyes rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve, Szabadka, 1879). Knjige i periodika nije izdvajana u posebne spiskove, nego su listovi i časopisi navedeni prema imenu glavnog urednika i naslovu.

U biblioteci Gradskog muzeja čuvaju se primerci stare i retke knjige i periodike na mađarskom i drugim jezicima za koje se sigurno zna da su nekada bili u Zomborčevičevoj biblioteci. Većina njih na naslovnoj strani ima pečat sledećeg sadržaja: „Dr. Zomborcsevics Vincze könyvtára. 1900. A szabadkai közs. főgymnasium tulajdona” – što bi u prevodu bilo: Biblioteka dr Vince Zomborčevića, 1900. Vlasništvo subotičke više gimnazije. Na pojedinim muzejskim primercima periodike, na naslovnoj strani nalaze se i rukom pisani inicijali: Z. V. koje je prvobitno kao oznaku svog vlasništva verovatno ispisivao sam Vince Zomborčević.

Među sačuvanim knjigama u muzejskoj biblioteci najviše je knjiga iz istorije, mađarske i svetske književnosti, medicine, ali ima i onih sa verskom, nacionalnom, pravnom, ekonomskom i „turističkom” tematikom. Veći broj ovih knjiga objavljen je u XIX veku i one sada nisu predmet rada. Desetak vrednih knjiga potiče iz XVIII veka: to su dela i prevodi Ferenc Faludija sa španskog, italijanskog i engleskog jezika, namenjeni plemićkoj gospodi i damama, zatim svečane „pridike” Petera Pazmanja, biskupa u Estergomu iz

⁴ Szabadka sz. k. város községi főgymnasiumának értesítője az 1900-1901.t. Szabadka, 1901. 158 old.

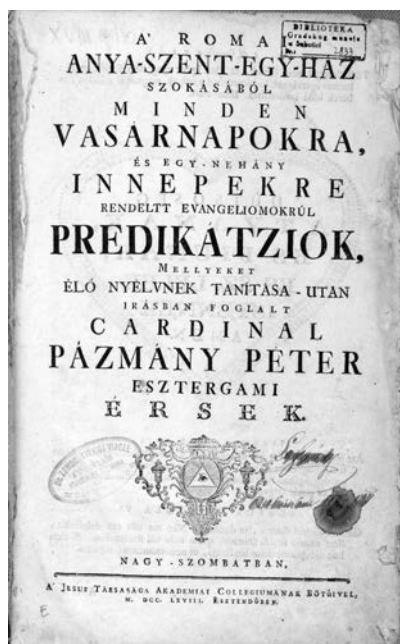
⁵ D. Kunin Zs., E. Bažant. Izložbeni katalog / Kiállítási katalógus, Subotica, s.a.

1748. g. (knjiga je na mađarskom jeziku, većeg formata, ima 1276 strana i oštećeni kožni povezi). Ovde se odmah nameće jedna bibliotekarska primedba, a ona bi bila u stilu samog darodavca, V. Zomborčevića: posle više od sto godina kako su ove knjige poklonjene gradu Subotici, bilo bi neophodno da se one restauriraju, očiste i eventualno „digitalizuju” kako bi se kao vredne retkosti sačuvale za buduća pokoljenja, ali za to uvek nedostaju novčana sredstva! Kad pomislimo onda kako ih je darodavac još krajem XIX veka o svom trošku „popravljao”, uvezivao, dopunjavao i starao se o njihovom adekvatnom smeštaju, prosto je čudno da se u XXI veku ne poklanja dovoljno pažnje nasleđenom kulturnom blagu i njegovoj trajnoj zaštiti! U muzejskoj biblioteci sačuvani su neki originalni povezi knjiga iz XVIII veka, a ostali su s kraja XIX veka, kako ih je darodavac naručio.

Iz navedenih primera i naslova knjiga i periodike, saznali smo šta je sve posedovao dr Vince Zomborčević (čija je 200. godišnjica rođenja obeležena prošle godine) u svojoj biblioteci. Na osnovu toga konstatujemo da je on za svoje vreme imao veoma moderan i „skup” hobi: sakupljanje vrednih knjiga iz raznih oblasti ljudskog stvaralaštva, za koje nije žalio ni novac, ni trud da ih pribavi, pročita, a kasnije pokloni.

Blaško Vojnić Hajduk je uvrstio Zomborčevića u „značajne graditelje Subotice u prošlosti” 1971. godine, kada je obradio najznačajnije ličnosti iz subotičke istorije i kulture. On je istakao značaj Zomborčevićeve vredne biblioteke i saopštio je podatak da je i sam učestvovao u prenošenju knjiga u Gradsku biblioteku, posle oslobođenja, kako bi poslužila „na korist građanstva našeg grada i povećala dragocenost i značaj Gradske biblioteke”.

Za obradu u ovom nastavku smo izabrali desetak knjiga iz XVIII veka sa očuvanim pečatom biblioteke dr Vince Zomborčevića, s obzirom da ostale knjige i periodika iz Zomborčevićeve zbirke pripada XIX veku.

1. PÁZMÁNY, Péter

A romai anya-szent-egy-ház szokásából minden vasárnapokra, és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokról PREDIKÁTZIÓK /mellyeket élő nyelvnek tanítása-után írásban foglalt cardinal Pázmány Péter esztergami érsek. - Nagy-Szombatban : A Jesus Társasága Akadémiai Collegiumának böltyével, 1768. - XXVIII, 1276 str. ; 34 cm

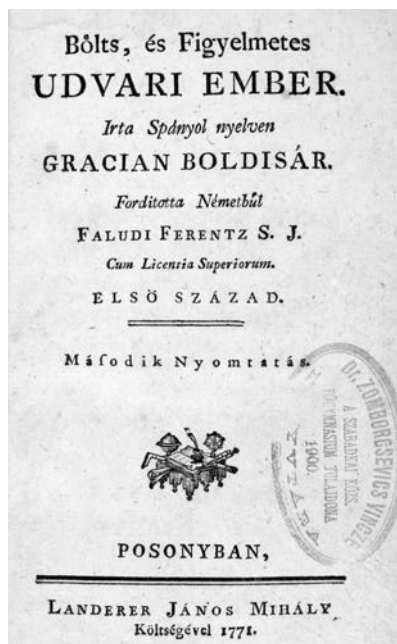
Pečat: Dr. Zomborcsevics Vincze könyvtára. 1900. A szabadkai közs. főgymnasium tulajdona. Oštećen primerak. - Karton obloženo kožom sa zlatotiskom na hrptu

2. GRACIAN, Boldisár

Bölts, és figyelmetes UDVARI EMBER / írta Spányol nyeven Gracian Boldisár, fordította Németbúl Faludi Ferentz S. J... Első század. - Második nyomtatás. - Posonyban : Landerer János Mihály, 1771. - 176, [8] str. ; 17 cm

Pečat: Dr. Zomborcsevics Vincze könyvtára. 1900. A szabadkai közs. főgymnasium tulajdona. - Karton obložen hartijom, na hrptu sa zlatotiskom.

2636

3. GRACIAN, Boldisár

Bölts, és figyelmetes UDVARI EMBER / írta Spanyol nyeven Gracian Boldisár, fordította Faludi Ferentz... Harmadik század. - Posonyban : Landerer Mihály által, 1771. - 160, [8] str. ; 17 cm

Pečat: Dr. Zomborcsevics Vincze könyvtára. 1900. A szabadkai közs. főgymnasium tulajdona. - Karton obložen hartijom, na hrptu sa zlatotiskom.

3905

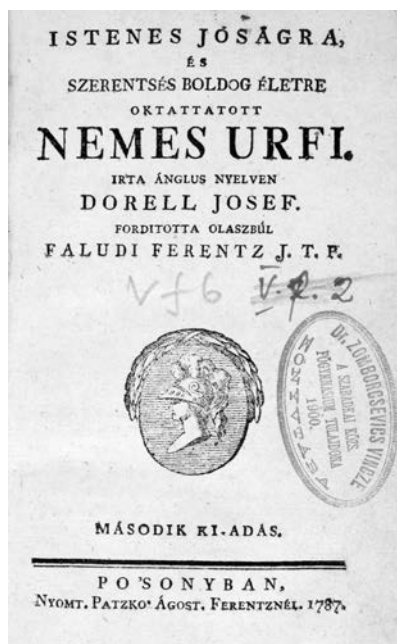

4. DORELL, József

Istenes jóágra, és szerentsés életre oktattatott NEMES EMBER / írta anglus nyelven Dorell József J.T.P., fordította olaszról Faludi Ferentz J.T.P. - Második kiadás. - Posonyban : Nyomt. Patzko Ágost. Ferentznél, 1787. - [16], 224 str. ; 18 cm

A' kegyes olvasónak / Ágoston Ferentz: str. [3-4]. - Faludi Ferentz élete és munkái / Révai Miklós: str. [6-12]. - Nagyságtok kegyelmetek / Faludi Ferentz: str. [13-14]. - Pečat: Dr. Zomborcsevics Vincze könyvtára. 1900. A szabadkai közs. főgymnasium tulajdona. - Karton obložen hartijom, na hrptu sa zlatotiskom.

2626

5. DORELL, Josef

Istenes jóágra és szerentsés boldog életre oktattatott NEMES URFI / írta anglus nyelven Dorell Josef, forította olaszról Faludi Ferentz J.T.P. - Második kiadás. - Posonyban : Nyomt. Patzko Ágost. Ferentznél, 1787. - [6], 220 str. ; 18 cm

Tudósító, és maga-mentő irás a magyar urfiakhoz / Faludi Ferentz: str. [3-6]. - Pečat: Dr. Zomborcsevics Vincze könyvtára. 1900. A szabadkai főgymnasium tulajdona. - Karton obložen hartijom, na hrptu sa zlatotiskom.

2522

6. DORELL, Josef

Istenes jószágra és szerentsés boldog életre oktattatott NEMES ASZSZONY. Utóbb pedig: a' hadi, és udvari embereket néző közbeszédek / [irta Dorell Josef, fordította Faludi Ferentz]. - Második kiadás. - Posonyban: Nyomt. Patzko Ágost. Ferentznél, 1787. - [6], 248 str. ; 18 cm

Tudósító levél a magyar dámákhoz / Faludi Ferentz: str. [3-6]. - Pečat: Dr. Zomborčevics Vincze könyvtára. 1900. A szabadkai közs. főgymnasium tulajdona. - Karton obložen hartijom, na hrptu sa zlatotiskom.

2521

7. FALUDI, Ferentz

Bölts ember vagy-is az erköltses böltseségre vezérlő RÖVID OKTATÁSOK / irta Faludi Ferentz. - Második kiadás. - Posonyban : Nyomt. Patzko. Ágost. Ferentznél, 1787. - [4], 122 str. ; 18 cm

Elöl-járó kis tudósítás / Faludi Ferentz: str. [3-4]. - Karton obložen hartijom, na hrptu sa zlatotiskom.

3904/a

8. FALUDI, Ferentz

Szent ember vagy-is szent életre vezérlő ISTENES OKTATÁSOK / írta Faludi Ferentz J.T.P. - Második kiadás. - Posonyban : Nyomt. Patzko Ágost. Ferentznél, 1787. - [6], 119 str. ; 18 cm

Előljáró beszéd a keresztény olvasóhoz / Faludi Ferentz: str. [3-6]. - Privezano uz: Bölts ember. - Pečat: Dr Zomborcsevics Vincze könyvtára. 1900. A szabadkai közs. főgymnasium tulajdona. - Karton obložen hartijom, na hrptu sa zlatotiskom.

3904

9. FALUDI, Ferentz

Faludi Ferentz költeményes maradványi / Faludi Ferentz; egybe szedte, s elő beszédekkel, jegyzésekkel...Révai Miklós. 1. kötet. - Györött : Strajbig József betűivel, 1786. - 238 str. : 21 cm

Nagy méltóságú kegyelmes Harukker Józéfa báró aszszonyinak / Révai Miklós: str. [3-6]. - Faludi Ferentz élete és munkái / Révai Miklós: str. 7-18. - Pečat: Dr. Zomborcsevics Vincze könyvtára. 1900. A szabadkai közs. főgymnasium tulajdona. - Karton obložen hartijom, na hrptu sa zlatotiskom.

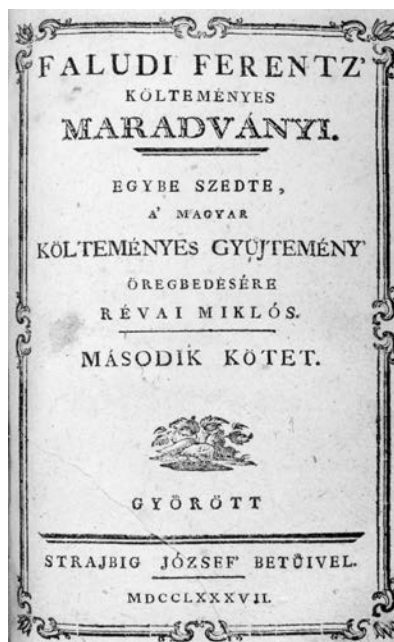
3918

10. FALUDI, Ferentz

Faludi Ferentz költeményes maradványi Konstantinus Porfirogyenitusa szomorú játék. 2. kötet / Faludi Ferentz : egybe szedte, a magyar költeményes gyűjtemény öregbedésére Révai Miklós. - Győrött : Strajbig József betűivel, 1787. - 184 str. : 21 cm

Privezano uz: Faludi Ferentz költeményes maradványi. 1. kötet. - Karton obložen hartijom, na hrptu sa zlatotiskom.

3918/a

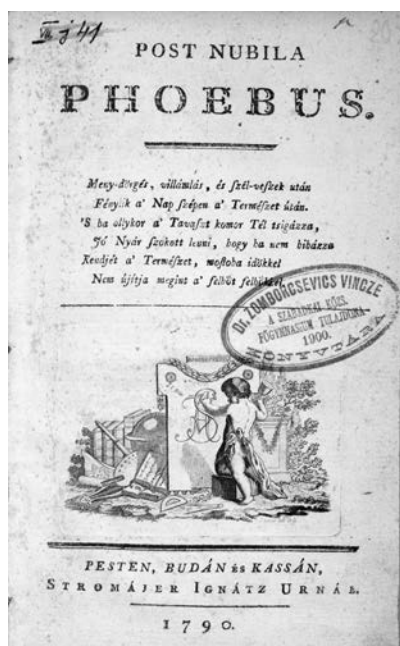
11. FALUDI, Ferentz

Téli éjtszakák vagy is a téli est időnek unalmait enyhítő BESZÉDEK / Faludi Ferentz maradvány munkája. Holta után darab írásaiból közre botsátotta Révai Miklós. - Pozsonybann : Nyomt. Patzkó Ágoston Ferentz költségeivel, 1787. - 331 str. ; 18 cm

Pečat: Dr. Zomborcsevics Vincze könyvtára. 1900. A szabadkai közs. főgymnasium tulajdona. - Karton obložen hartijom.

3900

12. POST nubila Phoebus

Post nubila Phoebus. - Pesten, Budán és Kassán : Stromájer Ignátz urnál, 1790. - 30 str. ; 20 cm

Pečat: Dr. Zomborcsevics Vincze könyvtára. 1900. A szabadkai közs. főgymnasium tulajdona. - Karton.

3911

LITERATURA

Bašić Palković, N., Šta (ni)je čitao bibliofil dr Vince Zomborčević, *Rukovet*, Subotica, 1-4, 2010.

Kosztolányi, A. (szerk.), Szabadka sz. k. város községi főgymnasiumának értesítője az 1900-1901 tanévről, Szabadka, 1901.

Kunkin Zs., Bažant, E., Izložbeni katalog/ Kiállitási katalógus, Subotica, s.a.

Libman, E., Istaknuti lekari Subotice (1792-1992), Subotica, 2003.

Vojnić Hajduk, B., Senke graditelja Subotice u prošlosti, Subotica, 1971.

**A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM SZAKKÖNYVTÁRA
ZOMBORCSEVICS KÖNYVGYŰJTEMÉNYÉNEK
DARABJAI A XIX. SZÁZADBÓL
Összefoglaló**

A szabadkai Városi Múzeum szakkönyvtára tulajdonában mintegy hatvan könyv van dr. Zomborcsevics Vince (1810–1901) neves szabadkai könyvbarát gyűjteményéből. Dr. Zomborcsevics gazdag könyvtárát a szabadkai gimnáziumnak ajándékozta a XIX. század végén, de az értékesebb könyvek és folyóiratok a II. világháborút követően a Városi Könyvtárhoz, illetve kisebb részben a Városi Múzeumhoz kerültek. Ebben a munkában a régi és ritka könyveit mutatjuk be, amelyek a XVIII. században jelentek meg Pozsonyban, Pesten és Budán, míg a többi, XIX. században kiadott könyvet és folyóiratot egy más alkalommal dolgozzuk fel. Ez a munka a jelentős szabadkai könyvbarát és adományozó születésének 200. évfordulója alkalmából készült.

**BOOKS FROM THE 18TH CENTURY IN THE ZOMBORČEVIĆ
COLLECTION OF THE MUNICIPAL MUSEUM OF SUBOTICA
Summary**

The Professional Library of the Municipal Museum of Subotica has about sixty books that come from the collection of the famous bibliophile Dr. Vince Zomborčević (1810-1901) from Subotica. Towards the end of the 19th century he donated his rich library to the Grammar School in Subotica; however, after World War II, all valuable books and periodicals went to the City Library, and to a lesser extent, to the Municipal Museum. In this paper we deal with his books in the category of old and rare books, because they were printed in the eighteenth century in Bratislava, Pest and Buda; the rest of his books, printed in the nineteenth century, will be displayed with the periodicals some other time. This piece of work is dedicated to the 200th birthday anniversary of this important bibliophile and contributor from Subotica.

Dr. Papp Árpád – néprajzkutató, muzeológus

A CSIGATÉSZTA

Absztrakt: A csigatészta az ünnepi étkezések (ezen belül is a közösségi ünnepek, mint a lakodalom vagy egyházi ünnepek, másodsorban pedig a családi ünnepi és vasárnapi étkezés) során feltált tyúkhúsleves sajátos formájú tésztája. Nevét alakjáról kapta, hiszen a szövőszék bordájával vagy bordás keményfa alapon formált, a kötőtűre vagy az orsóra felcsípett tészta üreges és bordás is. Ebből a formából származik a vajdasági reformátusok között ismeretlen lúdgége elnevezés, amit helyben csigatésztnak neveznek. A csigatészta, illetve annak készítési gyakorlata egy atipikus revival jelenség: annak ellenére, hogy a korábbi (a II. vh. utáni) időszakra vonatkozó elbeszélések alapján család vagy szomszédság szintjén végezték annak készítését és kizárólag a saját szükséglet kielégítésére szorítkoztak, mára egy kifejezetten a református közösségeket jellemző, közösségi tevékenységként ismerhető fel a Délvidéken. Azokon a településeken, ahol korábban kézimunka szakkör működött és ez képezte a település markáns közösségi színterét, a kilencvenes években (véltetően) a kivándorlások keltette igények (hazai íz), illetve a közösségi önszegélyezési attribútumává vált: a közösen készített csigatésztából származó bevétel a templom, a hívek vagy a rászorulóknak segélyezésére fordítódik.

Kulcsszavak: csigatészta, reformátusok, önkéntes adományok, identitás.

A CSIGATÉSZTA-KUTATÁS EDDIGI EREDMÉNYEI, JELENKORI CÉLKITŰZÉSE

A „csigatészta-kutatás” százhusz éves múltra tekint vissza: ekkor jelenik meg a tokaj-hegyaljai lakodalmi szokások azon leírása, melyben a csigatésztával készült levest is megemlítik. Dolgozatunk tárgya ennek ellenére sem keltette fel – csupán rövidebb közlemények erejéig – a kutatók érdeklődését. A lakodalmi szokások, ezzel együtt a lakodalmakban felszolgált ételek között található csigatésztával készült tyúkhúsleves egyrészt a tyúkhúsleves, illetve a beléfőzött csigatészta jelentőségére hívja fel figyelmünket. A viszonylag szegényes bibliográfia¹ láttán az a vélemény alakulhat ki bennünk, hogy alaposabban feltárt témák is találhatóak a magyar néprajz által kutatott széles mezőben. Éppen ezért nem elégedhetünk meg az eddigi eredmények leltárszerű összegyűjtésével: dolgozatunk a ha-

¹ Lásd irodalom.

gyománys etnográfusi feladatok és célkitűzés mellett a lényegében hungarikumnak tekinthető csigatészta mint jelenkori „survival jelenség” minél pontosabb leírását, illetve a vajdasági reformátusok kollektív csigatészta készítési gyakorlatát és identitás-megőrző jellegének leírását, annak tágabb kontextusba helyezését tekinti céljának.

AMIT A CSIGATÉSZTÁRÓL TUDNI KELL

A magyar táplálkozásokultúrában a szűrt húsleves bevezetése eredményezte a 18. század folyamán a különféle alakú, levesbe való tészták megjelenését. Közülük a bordázott felületen megformált ún. csigatészta a legmunkaigényesebb, s így a legértékesebb is.²

A csigatészta tojásból és lisztből készített levesbetét, aminek három táji elnevezése ismert:³

- A Nagykunság, Kiskunság, Békés megye, Hajdúság, Nyírség területén általános a csiga elnevezés, amihez az erdélyi csigafalatka, csigamakaróni, csigás, illetve a zempléni népnyelv csigametéltke alakja társul;

- A Cegléd–Nagykőrös–Kecskemét–Kiskunhalas–Baja vonaltól nyugatra (tehát a Dunántúlon és a Duna vonalán, illetve a területtel északon határos felvidéki magyarok nyelvében is) a lúdgége elnevezés az általános;

- Palóc nyelvterületen a bordás tészta, bordás csík vagy haluska néven ismert.

A csigatészta fenti táji elnevezései nem foglalták magukba külön csoportként a határon túli és a tengerentúli elnevezéseket, melyek a kibocsátó területre is utalnak, joggal: mint azt a továbbiakban tapasztalni fogjuk, esetükben a kibocsátóterület meghatározásai vannak érvényben napjainkban is. Ennek ellenére – földrajzi értelemben vett felosztás tekintetében – a felsorolt három, különböző intenzitással szereplő régió mellett külön kell felsorolnunk a tengerentúli területeket (amerikás magyarok csigatészta készítési gyakorlata), illetve a földrajzilag azonos, de történelmi okokból kifolyólag külön övezetként jelentkező határon túli régiókat (Vajdaság és Erdély). Az újonnan meghatározott területekkel együtt is kijelenthetjük, hogy a csigatészta (különböző táji elnevezéseivel) központi területe a Dunától keletre eső alföldi rész, néprajzi tájegységeket alapul véve tehát az elsőként felsorolt tájban tisztelhetjük a csigatészta „őshazáját”.

A CSIGATÉSZTÁVAL KÉSZÜLT TYÚKHÚSLEVES ÜNNEPI JELLEGE

Az ünnepek sorában a lakodalom több szempontból is kiemelt szerepet játszik: nem csak az emberi élet fontos és meghatározó eseménye, de a közösség (család, rokonság, település) életében is jeles nap. Ezzel párhuzamosan megnő reprezentatív szerepe, miként az

² Magyari M. 2007.

³ Viga Gy. 1991. 466.

ott felszolgált ételek rangja is a hétköznapi vagy a vasárnapi ételek rangja fölé emelkedik. Kiss Áron jegyzi le igen korai – tudomásom szerint az első – beszámolójában (1891) a lakodalmi étrend fontos elemeként a csigatésztaval készült levest.⁴ A lakodalom mint kiemelt közösségi esemény közös előkészületet is feltételezett. A csigatészta készítésének alkalma a csigacsinaló (csigacsinalás, csigavígtaposás)⁵ volt, de ugyanezt a nevet viselte a csigatészta készítéséhez szükséges eszköz is, melyről később szólnunk. A csigacsinaló (csigacsinalás) tehát az a közös munkavégzési alkalom, amikor a lakodalomban felszolgálásra kerülő csigatésztaval főtt tyúkhúsleveshez való tésztát meggyúrták.⁶ Mint közös munkavégzési alkalom, az összejövetel igen gyakran előlakodalmi mulatozásra való alkalomnak is bizonnyult, ami a csigatészta „költésége” voltát húzta alá.⁷

A csigatészta – a Magyar néprajzi lexikon vonatkozó szócikke alapján – „ünnepi húslevesbe főzött tészta. Úgy készül, hogy gyúrt, vékonyra kisodort tésztából apró rombusz alakú darabokat vágnak, s ezeket egyenként szövőborda darabra orsóval vagy e célra készült fa, ill. fém penderítővel feltekerik.”⁸ A csigatészta készítésének másik nélkülözhetetlen eszköze a csigacsinaló vagy borda. Ez lehet finoman bordázott felület vagy pedig a szövőszék rövid bordája is. „A csigacsinalónak azonban korán kialakultak fából faragott változatai is, köztük csipkézett, áttört szélű, hátlapján és peremén ékrovással, tulipán- és állalalakokkal díszített cifra változatai is. A legkorábbi évszamos cifra példány Debrecenből ismert 1782-ből. A díszes példányok feltehetően lányok, fiatalasszonyok számára készültek kedveskedésnek.”⁹

A CSIGATÉSZTA, LÚDGÉGE TÁJI VÁLTOZATAI, TÖRTÉNETI ELTERJEDÉSE, REFORMÁTUS SAJÁTOSSÁGKÉNT TÖRTÉNŐ VIZSGÁLATA A VAJDASÁGBAN

Az alföldi búzatermő vidék jó minőségű alapanyaga előfeltétele a csigatészta készítésének. Már jeleztük, hogy megítélésünk szerint a csigatészta központjának a Nagy- és Kiskunságot, illetve a Hajdúságot és a Tiszántúlt tekinthetjük. Dolgozatunk tulajdonképpeni

⁴ „Az ebéd estefelé kezdődik, ha a vendégek összegyűlnek. ... A főételek: csigatészta-leves, főtt hús tormával vagy czéklával, húsos káposzta, tormás (tormával összedörgölt tejfel) disznófejjel, tejbe kása czukorral és fahéjjal, fokhagymás pecsenye, csirke pecsenye, kalács, hal és bor.” Kiss Á. 1891. 248.

⁵ „Ezzel a népszokással találkoztam már a hajdúmegyei Földes községben is, hol csigavígtaposásnak, csigataposásnak nevezik. Koroknai Gergely bíróviselt gazda elbeszélése szerint Földesen egy héttel a lakodalom előtt délután összegyűlnek a meghívott asszonyok és lányok a menyasszony házánál és beszélgetés, később danolászás közben hozzálatnak a csigatészta elkészítéséhez.” Bóka L. 1931. 98.

⁶ „A menyasszony vőfélye viszont így jelenti be a meghívást: Itt volt a csigacsinaló. Hogy mi az a csigacsinaló? A lakodalom napjára a lányok házhoz meghívják azokat a rokon és ismerős családokat, akiktől ajándékot remélnek. A meghívott házakból a háziasszonyok a lakodalom reggelén meg is jelennek s visznek tehetségük szerint lisztet, zsírt, tojást, aprójószágot, fűszerszámot, pénzt, egyesek segítenek a sütésfőzésben is, a lakodalmi csigaleveshez való csigatészta csinálásában. Ezért a menyasszony vőfélye röviden: csigacsinaló...” Madarassy L. 1931. 34.

⁷ „Estefelé beköszönnek a férjek, meg a meghívott legények is, s a háziak jóltartják őket valami »hirtelenlett« vacsorával. Éttezés után nekiállnak »eltaposni a csigát«, – táncra perdül a fiatalság ... azelőtt néha reggelig taposták a sok csigát...” Bóka L. 1931. 98.

⁸ Kisbán E. 1977. 500.

⁹ Györgyi E. 1977. 500.

tárgyát, a vajdasági református települések tésztakészítési gyakorlatának történeti előzményét is itt, a kibocsátóközpont területén, a türelmi rendelet kiadásának idejében kell keresnünk, amennyiben a csigatésztát mint kibocsátóterületről hozott kulturális elemet szeretnénk vizsgálni. Ennek nincs akadálya.¹⁰ A csigatészta református specifikumként történő jellemzése, tanulmányozása a mai Vajdaság területén regionális vallási (ennek függvényében pedig etnikus) jegyeket magán viselő sajátosság.

Tekintettel arra a tényre, hogy az első tárgyi emlék (Debrecen – 1782) és a hitelt érdemlő első említés között több mint száz év telik el, ezért egy elméleti, de a történelmi tények mentén valószínűsíthető elterjedési dimanikát bátorodom felvázolni:

a) a legkorábban a Nagy- és Kiskunság, illetve Debrecen reformátusai között dívott a csigatészta készítése, akik nyugati, elsősorban felekezeti kapcsolatok és felekezeti önmeghatározás (identitás), valamint önszegélyezési lehetőségként tekintettek a csigatészta készítésére. Ennek az állapotnak kedvezett a jó minőségű búza, ami a jó tészta előfeltétele.

b) A türelmi rendelet után a Dél-Alföldre költöző reformátusok magukkal hozták a csigakészítés gyakorlatát és szokását, illetve az önszegélyezési formákat is fenntartották.

c) A 19. században az Alföldön idényjellegű munkát vállaló személyek (summások) terjesztik el a csigatészta fogyasztásának és készítésének gyakorlatát, amihez az elnevezések másik csoportja – többek között a tót haluska elnevezés – is társul, a már felsorolt bordás tészta vagy bordás csík is, ami valószínűleg a belső fejlődés eredménye.

d) Az amerikai magyarok a 20. század elején viszik magukkal a tésztakészítés hagyományát, hogy új hazájukban azt tekintsék a szülőföldre való tartozás egyik elemének.

e) Szórványos adataink tanúskodnak további, ebben az esetben már belső vándorlásról.¹¹

¹⁰ Bácskossuthfalva 1780-ban is még Pacsérrel együtt pusztá volt. 1786-ban 334 kisújszállási, kunmadarasi, jászkiséri református magyar család települhetett le. A nyakas kun református magatartás az 1848–1849-es forradalom előtt, közben és után is kifejezésre jutott – a falu Kossuth-pártiságáról volt híres, habár ez a falu nagy részének a pusztulásához vezetett.

Pacsér 1783–1786-ban mintegy 1000 nagykunsági református vallású magyar érkezett Kisújszállásról. 1789-ben már felépült a református iskola. A telepek azonban elégedetlenek voltak: 1788. november 12-én 110 miskolci család el is költözött, majd 1791-ben a kamara jóváhagyta a református templom építését.

Pirosra 1786 körül gróf Hadik András Tiszaróffról, Tiszaderzsről, Tetétlenről és Heves megyéből 50 református magyar családot hozott a Piroson lakó szerbek mellé. 1790-ben 557 magyar és 552 szerb lakta. Az 1848-as forradalom idején Piros magyar lakossága családostól menekült Feketehegyre, Ómoravicára és Pacsérre. 1849 után a pirosi magyarok továbbra is függő viszonyban maradtak a földesúrral szemben és béresek, napszámosok lettek. A falu gazdaságilag csak a 19. század végén lendült fel.

Szerbittabé településre Kiss Izsák 1786-ban Békéscsúrról és a környező településekről református magyarokat telepített, akik új települést alapítottak Magyarittele néven. 1831-ben kolerajárvány pusztította a lakosokat. 1848-ig a Kiss család, legutoljára Kiss Ernő honvédtábornok volt a helység földesura. A templomukat 1861-ben kezdték építeni, és 1866-ban fejezték be. A szabadságharc alatt a falu lakossága 1849. január 19-én Makóra, Hódmezővásárhelyre és Nagymajlátra menekült. – Ez „Sára-napi szaladasként” maradt fenn a lakosság szájhagyományában.

Torontálvásárhelyre 1794 körül magyarittabéi, hódmezővásárhelyi, 1804-ben pedig gyomai, szeghalmi és hódmezővásárhelyi református magyarok jöttek. A szabadságharc után a község ismét felépült és egyike lett a környék legnépesebb helyeinek.

Feketics – Bácsfeketehegy elődje, a korabeli Feketehegyház a török pusztítása következtében elnéptelenedett. 1785-ben 210 kunhegyesi református magyar család telepedett le a feketicsi pusztára. 1791-ben a hegyesi egyházlátogatási okmányok Feketehegyen 345 református házaspárt soroltak fel. 1810-ben az okmányok a már 1600 református lakos mellett katolikus vallású híveket is említettek. A feketehegyi katolikus lakosságot főleg iparosok alkották.

¹¹ „... amíg a palócoknál már a múlt században elmaradhatatlan a csigaleves még a legszegényebb házak esküvői lakomájáról is, addig pl. Beregben csak későn jön divatba, s a lakodalmas vőfélyversekben csak 1930–35 táján bukkán fel a csigaleves említése.” Viga Gy. 1991. 468.

A lúdége elterjedése kapcsán – pontos idő és helymeghatározás nélkül – állapítja meg Viga Gyula, hogy a la-

A feltételezett elterjedési és kronológiai rend a csigatészta készítésének hagyományos, közösségen, családon belüli átadás-átvételt feltételez, a munkavégzés színhelyéül pedig a kiemelt jelentőséggel felruházott lakodalmi előkészületet választja. A családi ünnepi események – keresztelés, konfirmálás, jeles napok ebédei – a lakodalomtól csak kis mértékben maradnak el: a jelesnapi étkezés étrendjének első helyén a tyúkhúsleves szerepel az elmaradhatatlan csigatésztaival, de ezt már a háziasszony készíti lányai vagy a szomszédasszonyok segítségével, a korábban már megismert technikával és alapanyagokkal.

A csigatészta-készítés és -fogyasztás szívós jelenléte nem csak a hagyományos paraszti lakodalmak jellemzője maradt, de a 19–20. század fordulóján a romantikus felhangoktól sem mentes „magyaros” szakácskönyvek biztos pontjává vált, és a magyaros jelleget szavatolta.¹²

A VAJDASÁGI REFORMÁTUSOK: PACSÉRI ÉS BÁCSFEKETEHEGYI CSIGAKÉSZÍTÉS

A csigatészta készítését – az előzetes feltételezésünkénél maradván – a türelmi rendeletet követő időszakban a déli megyékbe települő reformátusok saját, családi tudásként tovább éltették, készítették, használták és fogyasztották a tyúkhúslevesben, mint kiemelten ünnepi ételt. Abban az esetben, ha a családi csigatészta-készítés kapacitását meghaladta volna a szükséglet, úgy a szomszédok, rokonok segítségét is igénybe vették (lakodalom, egyházi ünnepek).

A kollektív csigatészta-készítési gyakorlat formai keretét egy hasonlóan kollektív közösségi cselekedet előzte meg: a kézimunkázás, aminek során a „magyaros” motívumokkal készült abroszok, terítők is a nemzeti identitás kifejezőivé váltak, más szóval ugyancsak a csoportmeghatározást segítették. A reformátusok vallási gyakorlatát meghatározó kollektív jótékonyág és segélyezési tevékenység során az egyház vagy a közösség számára szükséges dolgok pénzügyi háttérét közösen teremti elő: a templomba vagy imaterembe szükséges használati tárgyak megvásárlása vagy a missziós tevékenység során felmerülő szükségletek (pl. mélyhűtő) anyagi háttérének biztosítása, esetleg segélyezési alap létrehozása szerepel célként. A segélyezési alapból a helybéli elesetteket vagy más református közösségek rászorulóit is támogat(hat)ják.

A kézimunka csoportok (később csigatésztát készítő csoport) az egyház imatermében gyülekezik/ett, ahol a lakóhely magánszféráját nem sértve a kohéziós erőt képviselő egyház biztosította a teret. Az ily módon elkészült kézimunkák is a köz javát szolgálták. Az anyagi háttér biztosításának helye, körülményei nem változtak, csupán a csigatészta lesz áruvá. A csigatészta készítése a református templom imatermében történik, a „rendes” időszakban két asztalnál, összesen körülbelül húsz személy részvételével. Az asztalokat legfeljebb tízen ülik körül, a kinyújtott tésztát könnyű vágódeszkán helyezik eléjük akkor, ha elfogyott az előző mennyiség. Mindenki magának vágja fel körülbelül 2x2 cm-s négyzetekre a kinyúj-

kodalmi étrendben felbukkan ugyan a Dunántúlon, de megyényi területeken ismeretlennek kell tekintenünk. További magyarázatokkal szolgál számunkra annak ténye, hogy pl. Mosonmagyaróvár környékére is a Hajdúságból települtek vitték magukkal a készítés eszközeit és a fogyasztás szokását is. Viga Gy. 1991. 468.

¹² „Csiga tészta készítése ... Ez igen jó régi magyar étel tyukhus levesbe téve.” Zilahy Á. 1898.

tott tésztát, amit aztán kétféleképpen sodornak fel: a bánsági magyar református településeken (Magyarittabé és Torontáltvásárhely, illetve a bácskai Pacsér) átlós irányban, a bácskai településeken (Piros, Bácsfeketehegy) a tészta oldalával párhuzamosan. A tésztának valót már otthon meggyúrják – egy kilogramm lisztbe tíz tojást kell belegyúrni –, amit aztán pihentetnek, majd a kézi gyúrás követően gépi tésztanyújtóval nyújtanak egyenletes vastagságúra, majd nagyobb – kb. 15x15 cm-es négyzetekben adják tovább a tulajdonképpeni csigatészta-készítő asszonyok elé.

A csigatészta utáni – pl. lakodalom alkalmából kialakuló – nagyobb igény közösségi munkavégzési gyakorlat, illetve az egyház által biztosított közösségi tér találkozására a (vajdasági) délvidéki reformátusok körében a kilencvenes években került sor: ekkor – az ugyancsak (vajdasági) délvidéki Piroson szokásban lévő gyakorlatot követve – a korábban kézimunkázó asszonyok az egyre nagyobb érdeklődésre számot tartó csigatészta készítésébe kezdtek. A „profilváltást” a kilencvenes évek kivándorlása tovább fokozta: míg korábban elsősorban az egyházi előjárók vagy a kivándorolt magyarok jelentették a vásárlói kört, a kilencvenes évek vajdasági kivándorlói újabb vásárlói kört jelentettek, és végső soron a csigatészta népszerűsítéséhez is nagy mértékben hozzájárultak. Ezzel párhuzamosan fennállt az egyéni preferenciák rendszere is, amiben a „házi koszt” tovább erősítette a vallási identitást (református öntudat) és a nemzeti identitást (magyar).

A csigatésztát készítők körében megfigyelhető népszerűség egyik lehetséges magyarázata a termék egyszerűségében keresendő: amíg a kézimunkák között tapasztalható kidolgozás-esztétikum nagyban befolyásolta az eladhatóságot, addig a csigatészta ilyen hátrányokat nem szenvedett.

Bácsfeketehegy

A vajdasági református egyházközség központja egybeesik a református püspök szolgálati helyével. A csigatészta készítését közös szerdai imaóra előzi meg, majd ezt követően – áldást kérve további munkájukra – kezdetét veszi a közösségi munkavégzés két órája. A közös munka félidejénél kerül sor a kávé és a sütemény elfogyasztására. Az a személy/ek, aki/k az előkészítést végzi/k, nem vesz/nek részt a tésztakészítésben. A készítés során megvitatják a település, a magánélet és a tévéműsorok aktuális témáit. A munka végeztével összegyűjtik és kiszáritják a csigatésztát, amit nyáron szabad levegőn, télen a fűtőtestre helyezett lapon szárítanak. A tésztát készítő közösség a püspökkel együtt dönti el, hogy mire fordítják a csigatésztából befolyó összeget.

Pacsér

Hétfői napon kerül sor a csigakészítésre, amikor – a korábbiakhoz hasonlóan – összegyűlnek az idősebb asszonyok a jól fűthető kisebb imateremben. Két asztalnál folyik a munka, egy-két előkészítővel. A pirosi gyakorlatot követően itt kezdtek hitelt érdemlően foglalkozni a csigatészta készítésével 1990-ben. Ennek emlékét őrzi az az emlékkötény is, amit a húszéves jubileum alkalmára készítettek a csoport tagjainak. A születésnapokat és névnapokat közösen ünneplik meg a munka folyamán, ugyanakkor pünkösöd hétfőjén magukat ünnepeltetik: ekkor nem dolgoznak, hanem lakomát készítenek. A csigatészta

készítésének előzménye itt is a kézimunka csoport volt. A befolyó összeget a templomi és saját szükségletekre fordítják.

Adatok számolnak be arról, hogy a csigatészta készítése folyamatos Torontálvásárhelyen és Piroson, míg Magyarittabén a nyár folyamán végzik. A nagyobb városokban, ahol a reformátusok száma az összlakossághoz képest elenyésző (Szabadka, Újvidék, Nagybecskerek), még nem alakult ki az a közösségi gyakorlat, vagy pedig hiányzik a közös akarat, ami ezt a gyakorlatot kialakítaná és fenntartaná.

A csigatésztalevés „békítő” szerepe

Függetlenül attól, hogy korábban már többször is hangsúlyoztuk a csigatésztaival főtt tyúkhús kiemelt ünnepi jellegét, az elmúlt évtizedben megfigyelhető az ünnepi jelleg továbbbi fokozása: amint azt helyben (Bácsfeketehegy) bajusz alatt mosolyogva megfogalmazták, a felekezetek és népek közötti békeszándék kinyilvánításának egyik eszközévé vált. A kijelentés mögött inkább a gourmand-ok találmányossága bújik meg, hiszen a fokozást a csigatészta és a májgombóc együttes felszolgálásával oldották meg: míg a reformátusok a csigatésztahoz, a kishegyesi katolikusok a májgombóchoz ragaszkodtak. Ennek következményeként tartják számon a bemutatott levest. A magyarázattal együtt is a tyúkhúsleves kétszeres reprezentatív jellege figyelhető meg.

A CSIGATÉSZTA-KÉSZÍTÉS ELŐLÉPTETÉSE KÖZÖSSÉGI CSELEKEDETTÉ HATÁRON INNEN ÉS TÚL

A hagyományos keretek között – tehát közösségi, ezen belül is települési vagy család szintjén – végzett csigatészta-készítés újabb korszakának lehetünk tanúi a múlt század kilencvenes éveiben, amihez számos tényező szerencsés együttállása szükségeltetett. Úgy vélhetnénk, ebben a határon túli és az anyaországi területek nem különböztek, hacsak az előbbieket identitás-megőrző szerepét nem húznánk alá még hangsúlyosabban. A rendelkezésre álló adatok és a terepen történő megfigyelés alapján, a teljesség igénye nélkül a következő, belső és külső tényezők határozták meg a helyi készítéseket:

– Belső kvalitások:

- a korábbi közösségi szintér, pl. kézimunka csoportok „profilváltása”,¹³

¹³ „Szándékosan utoljára hagytam a legfontosabb eseményt, ugyanis a csigatészta értékesítésének árából szép vágott-varrottas kézimunkát és bársony terítőket készítettünk a templom első padjaira, az Úr asztali korlátára, a szószekekre, a Mózes székekre valamint az Úr asztalára. Ugyancsak az elmúlt évben készítettünk szivacsot huzattal a padokra. Terveink közt szerepel ebben az évben a csigatészta készítés folytatása és az értékesítésből befolyt összegéből készítettünk ugyanilyen kézimunkát terítőket a templomi karzatokra, de a parókia szépítésében is gondolkozunk, ugyanis szeretnénk a folyosóra függönyöket és sötétítőket vásárolni, valamint padlószőnyeget a templomba. Természetesen ott leszünk egyházközösségünkben történő minden eseményen és tőlünk telhetően segítünk az események lebonyolításában. Ha Isten is megsegít bennünket a 2008-as esztendőben szeretnénk egy zászlót készíteni, amelyet ünnepélyes keretek között felavatni.” In: A hegyközsatári Református Nőszövetség tevékenysége a 2007-es esztendőben és tervei a 2008-as évre. <http://hegykozcsatari.multiply.com/journal/item/4>

- a csoportidentitás felértékelődése;¹⁴
- a közösség jótékonyához, templomfenntartáshoz szükséges pénzeszközök forrása.¹⁵

„Hetí két alkalommal találkoznak. Az ondódi asszonyok hűen őrzik a tradíciót, mely 1999-től kapott intézményes keretet. A közösségi ház egyik szobája várja őket – tésztákkal beterve.” Bögre Z. 2005. 18.

¹⁴ „Minden héten hétfőn és pénteken délután 14 órától találkozunk a lelkési hivatalban, ahol csigatészta készítéssel foglalkozunk, közben lelkipásztorunk Miklós Csaba Péter bibliaórát és ének tanulást tart számunkra, amit igen nagy érdeklődéssel várunk. Ott vagyunk és segítünk minden egyházi eseményen, amely egyházközségünk érdekeit képviseli. Ugyanakkor szívesen veszünk részt bármilyen rendezvényen, amelyre meghívást kapunk” <http://hegykozcsatari.multiply.com/journal/item/4>

„Számítalan módon segíti munkájával a közösség épülését a református nőszövetség a Szatmár megyei Bőrvelyben. A nőegyleti tevékenységet – amelynek hagyományai 1911-ig nyúlnak vissza – négy éve a helyi református lelkipásztor neje, Pályi Kiss Zsigmondné Réman Aranka élesztette újra a faluban. »Úgy gondoltam, össze kellene járniuk a református nőknek, valami fórumot, közösséget szerettem volna teremteni számukra« – közölte lapunkkal az óvónőként dolgozó szövetségi elnök. ... Olyan nagy sikere lett a fórumnak, hogy szombat kivételével naponta összegyűlnek az asszonyok. A szövetségnek korhatárra való tekintet nélkül bárki a tagja lehet, aki segíteni szeretné a nőket céljaik elérésében. A legfiatalabb tag 24, a legidősebb 83 éves. Jelszavuk az egyenlőség, himnuszuk pedig a legújabb kiadású református énekeskönyvben található 48-ik dicséret.” www.kronika.ro/index.php?action=open&res=24210

„Jó hangulatban, sokat énekelve, napi igét meghallgatva teltek az órák. Református iskolásaink nagy örömmel jöttek át hittanóráikon nézegetni, próbálgatni, és énekelni, aranymondásokat idézni a néniknek. Ezzel egy időben, gyülekezetünkben a pénz adományozása megindult, hogy több minden kerülhessen a csomagokba.

117 ezer Ft gyűlt össze, melyből cukrot, lisztet, rizst, száraztésztát vásárolt a Bizottság. Imaközösségben adtunk hálát az Úristennek, hogy a gyülekezet asszonyai újra nyitott szívvel, teljes szeretettel munkálkodtak és adakoztak.

Közben az erdélyi testvérgyülekezet lelkipásztora is megérkezett családjával, aki megdöbbenve látta a pénteki nap minden mozzanatát. Nekik is jutott a termékekből.” <http://www.reftiszafured.hu/page/23/?lng=hu>

„... nem meglepő, hogy sok amerikai magyar adatszolgáltató az Egyesült Államokban, különösen Délkelet-Michiganban, Detroit környékén a csigatészta készítését, vásárlását és fogyasztását magyar szokásnak, az etnikai örökség és (néha a második, harmadik, sőt a negyedik generációban is) az etnikai identitás szerves részének tekintik.” Huseby-Darvas Á. 1990.

¹⁵ „Az asszonyok esténként találkoznak a parókia melletti imaházban [Bőrvely]. Kezdetben beszélgettek, egyházi énekeket énekeltek, később azonban arra gondoltak, tenniük is kellene valamit az egyházközségért. Kis-lánykorukban mindenikük megtanulta nagyszüleitől a csigatészta készítési módját, a csigaház alakú levestésztát évszázados recept szerint készítik. »Belsőerdélyben bordáslaskaként emlegetik. Az itteni asszonyok ugyanúgy készítik ma is, mint generációkkal ezelőtt tették nagyszüleik« – meséli a tiszteletes asszony. Az összegyűveteleken készült csigát megszárazítják, és a környéken értékesítik. Naponta 1,5–2 kilogrammnyi készül belőle, attól függően, hányan vesznek részt a találkozón. »Idén januártól október végéig 190 kilogrammnyi csigát sikerült előállítanunk. A hozzávaló lisztet és tojást a résztvevők lehetőségeikhez mérten otthonról hozzák.« ... Csigatészta-készítésből és diótörésből szerzett pénzzel újította fel az imaházat a bőrvelyi református egyházközség nőszövetsége. A négy éve újjáalakult nőegylet tagjai naponta találkoznak. Az eladásból összegyűjtött, úgynevezett »csigapénzt« az egyház javára fordítja a szövetség. Ebből újították fel az imatermet, és berendezést is vásároltak bele, illetve korszerű mellékhelyiséget és konyhát alakítottak ki. 2008. nov. 21. www.kronika.ro/index.php?action=open&res=24210

„Az egylet kezdetben a templomkerítésen álló hirdetőtáblán kínálta termékét, de lassanként a terjesztői hálózata is kiépült. Mára már az egész megyéből annyi rendelést kapnak, hogy nem tudják mindet teljesíteni. »Keresztelőkre, lakodalmakra, nagyobb családi, közösségi vagy vallási összejövetelekre rendelnek tőlünk csigát, 10–12 kilogrammnyit vesznek. A legtöbbjük visszatérő vevő, ami munkánkat is minősíti, így nagy elégtétel számunkra« – ecsetelte a közös sikert Nagy Ilona. A tészta annyira kelendő, hogy szinte megszáradni sincs ideje, így nincsenek tárolási gondjaik. A főleg tyúkhúslevesbe ajánlott tésztából ismerősök, rokonok révén már több ízben szállítottak Magyar-, Német- és Svédországba is.

Külső tényezők:

– a falusi (gasztro)turizmus mint iparág fejlődése,¹⁶ illetve a hagyományok, a hagyományos életmód mint idealizált állapot újrafelfedezése.

A csigatészta újrafelfedezésében a múlt század kilencvenes éveiben a közösségben végzett kézimunka szerepének felértékelődése döntő szerepet játszott: úgy tűnik, hogy általános jellegzetességnek kell tekintenünk a kézimunka csoportok aktív szerepvállalását, hiszen az ezt megelőző időszakban még az együtt kézimunkázó asszonyok a gyakorlatias és az ünnepi események reprezentatív jellegét még inkább kihangsúlyozó előkészületeket – miként a csigatészta készítése – helyezik a közösségben végzett munka tárgyává.

VAN ALAPJA A CSIGATÉSZTA REFORMÁTUS JELENSÉGGÉNT VALÓ KEZELÉSÉNEK?

A dolgozat elején bemutatott korai adatok, majd a két bácskai református település gyakorlatának kivonatos ismertetése után hét (három anyaországi, egy szatmári, egy michigani közösségi és két bácskai református település) csigatészta készítési sajátosságait vetjük össze, az áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglalva. (Oszlopok szerint: 1. Tiszafüred; 2. Hegyközsatári (Bihar vm.); 3. Ondód; 4. Börvely (Szatmár vm.); 5. Bácsfeketehegy; 6. Pacsér; 7. Michigan, Allen Park.)

Az eladásból összegyűjtött, úgynevezett „csigapénzt” az egyház javára fordítja a szövetség. Ebből újították fel az imatermet, és berendezést is vásároltak bele, illetve korszerű mellékhelyiséget és konyhát alakítottak ki. Utóbbit 60 személyes porcelán étkészlettel, poharakkal és evőeszközökkel szerelték fel. »A legutóbb Tökés László püspök úr járt nálunk, és meglepődött, hogy milyen korszerűen berendezkedtünk. A református egyház most már megfelelően el tudja látni vendégeit« – mesélte az egyik nőszövetségi tag.” www.kronika.ro/index.php?action=open&res=24210

¹⁶ „... az országos szinten egyedülálló Csorvási Nemzetközi Lakodalmas Gasztronómiai Napok, mely hetedik alkalommal került megrendezésre ... az immár három napos rendezvényre látogatók különféle lakodalmi szokásokkal ismerkedhetnek meg ...” Csanády J. 2007. 18. „... Egy falusi lakodalom igen összetett, már jó előre elkezdnek készülni rá, például csigatészta készítéssel és tyúkkopasztással. A vasárnapi csigatészta és aprósütemény készítő verseny ezt volt hivatott feleleveníteni.” Csanády J. 2007. 18.

Vagy: „Kulturális Örökség Napjai a mezőkövesdi kistérségben: Szeptember 19. ... Cserépváralja: 10-16 óráig Barlang lakások tájház látogatása, Cserépváraljai Asszonykórus előadása, csiga tészta készítés, látvány sütés (kemencében sült hagyományos népi ételek, pl.: csülök illetve krumplis lepény) és szüreti programok a Kemencés kertben.”

A bajsai „prélón” versenyeznek a csigatészta-készítésben. 2009-ben a következő csapatok érték el helyezést: „Gégetésztakészítés: 1. Pacsér 2. Nagyapáti K. Péter Hagymányápoló Társ. 3. Zombor és a bajsai Német szövetség”.

„Szombaton a magyarittabéi Művelődési Otthonban megtartották az első vajdasági csigatészta-készítő versenyt. Kilenc négyfős csapat mérte össze ügyességét. Két óra alatt az asztalok megteltek csigatésztaival, amely nélkül elképzelhetetlenek a lakodalmak, a keresztelők vagy a névnap ünnepségek ebben a ma már alig másfél ezres lélekszámú református faluban. Mint hallottuk, a nagyobb lakodalmakra ötven asszony készíti ezt az ételkülönlegességet, és több mint ötszáz tojást elhasználnak...” Kecskés I. 2004.

A vizsgált jelenségek:

	1	2	3	4	5	6	7
Magyar szokásnak tekintik-e a csigatészta-készítést?					+	+	+
Nagyszüleiktől, szüleiktől tanulták a csigakészítést?				+	+	+	+
Otthon is készítettek/tenek csigatésztát saját szükségletre?					+		
Nincs magyar lakodalom csigatészta nélkül?					+	+	+
Református egyház helyiségein belül történik-e a készítés? (Imaház)	+	+		+	+	+	+
Meghatározott napon történik a csigatészta készítése?					+	+	+
Van-e bibliaóra a közös munka előtt?	+	+		+	+		
Megvendégelik-e egymást, ha egybeesik a téstakészítés napja és családi ünnep? (Születésnap, névnap, lakodalom)					+	+	+
Értékesítik-e a téstát?	+	+		+	+	+	+
Mire fordítják a hasznot: 1. adakozásra.	+				+		
Mire fordítják a hasznot: 2. egyház javára, imaterem berendezésére.		+		+	+	+	+
Van-e más, közös aktivitásuk?				+			

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉS

A csigatészta készítése a reformátusok körében megfigyelt gyakorlat, aminek elsődleges célja a kiemelt ünnepi étkezés térszükségletének biztosítása. A gyakorlatot hagyományosnak vélik, szüleiktől, nagyszüleiktől tanulták, a korábbi közösségi kézimunkázást váltotta fel mint közösségi cselekedet. A meggyúrt tésztát eladják, az abból befolyó összeget az egyház vagy a tésztakészítő csoport (közvetetten az egyház) javára fordítják. A közös cselekedetnek egyszerre van egyházi és etnikai identitásmegőrzést biztosító aspektusa (Vajdaságban). Tekintettel arra a tényre, hogy ez utóbbi szempontok a jelenség fennmaradásában is kulcsfontosságú szerepet játszanak, és hogy a belőle (vele) készült étel is a „magyaros” jelleget nyomatékosítja, az egyszerűnek tűnő termék helyét és jövőjét bizonyosnak vélem.

IRODALOM

Bodor Antal

1914 Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Budapest.

Bóka László

1931 Csigavígtaposás. *Ethnographia* XLII. 98.

Bögre Zoltán

2005 Csigatészta – kalákában. Debrecen, 2005. II. 23.

Borovszky Samu

1909 Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye. Budapest.

Csanády József

2007 Lakodalom van a mi utcánkban. *Csorvási Híradó*, 7–8. 1–2.

Csete-Szemesi István

1994 A Debeljácsi Református Egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene. Budapest.

Ćurčić, Slobodan

1996 Broj stanovnika Vojvodine. Novi Sad.

Dévay Lajos

1936 Nagy idők sodrában. A Sztáramoravicai Református Keresztyén egyház és közösség története 1786–1936.

Györgyi Erzsébet

1977 Csigacsinalás. In: Magyar néprajzi lexikon I. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 500.

Hallgató Imre

2002 A feketicsi református templom kétszáz éve. Újvidék.

Hegyí Imre

1964 A lisztminőségek és a tésztaételek összefüggése. *Ethnographia* LXXV. 362–383.

Hofer Tamás – István Erzsébet

1977 Csigacsináló. In: Magyar néprajzi lexikon I. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 500.

Huseby-Darvas Éva Veronika

1996 A „szerdai magyarok” és a csigatészta készítése Délkelet-Michiganben. *Néprajzi Látóhatár*, 3-4. 47-52.

Istvánffy Gyula

1894 Mátralji palócz lakodalom. *Ethnographia* V. 38–51.

Iványi István

1891 Bács Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára I-V. Szabadka.

Kecskés István

2004 Lakodalom csiga nélkül? *Magyar Szó*, május 11.

Kisbán Eszter

1977 Csigatészta, csiga, lúdgége. In: Magyar néprajzi lexikon I. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 500.

Kiss Áron

1891 Régi lakodalmi szokások Tokaj-Hegyaljáról. *Ethnographia* II. 246–248.

Madarassy László

1931 A „csigacsináló”. *Ethnographia* XLII. 34–35.

Magyari Márta

2007 „Itt van a jó csiga, két hegyes végével”. <http://hajdusagimuzeum.extra.hu>

Ortutay Gyula (főszerk.)

1977 Magyar néprajzi lexikon I. A–E.

Viga Gyula

1991 A tésztakészítés sajátos eszköze a magyarságnál (csigascsináló táblácskák). Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII-XXIX. 465–482.

Zilahy Ágnes

1892 Valódi magyar szakácskönyv. Budapest.

PUŽIĆI

Rezime

Pužići su svojevrsna vrsta testenine kuvane u kokošjoj supi koja se servira prilikom prazničnog ručka (slavlja, kao što su svadbe ili verski praznici, odnosno praznični i nedeljni porodični obroci). Svoje ime dobili su po svom obliku spirale, pošto se testo formira uz pomoć dela razboja (tzv. brda, mađ. borda) ili rebrastog tvrdog drveta, a zatim kupi iglom za pletenje ili vretenom, tako da testo ima i šupljinu i rebrasti oblik. Ova forma se naziva guščiji grkljan, naziv nepoznat među reformatima u Vojvodini, a lokalno se nazivaju pužići (spiralno testo). Pužići i njihova ručna izrada doživeli su neobičan opstanak: iz razgovora saznajemo da su u periodu posle II svetskog rata pužići pravljani isključivo za potrebe porodice i komšiluka, dok je danas izrada pužića izričito karakteristična društvena aktivnost reformatske zajednice u Južnoj Mađarskoj, Vojvodini i u Americi. U naseljima gde su ranije postojale sekcije za ručni rad, koje su predstavljale značajnu društvenu scenu, devedesetih godina (pretpostavljam), pužići su postali obeležje potreba stvorenih usled emigracije (domaća jela) i obeležje samopomoći: sredstva priključljena prodajom pužića darivana su crkvi, odnosno kao ispomoć vernicima i siromasima.

SPIRAL PASTA

Summary

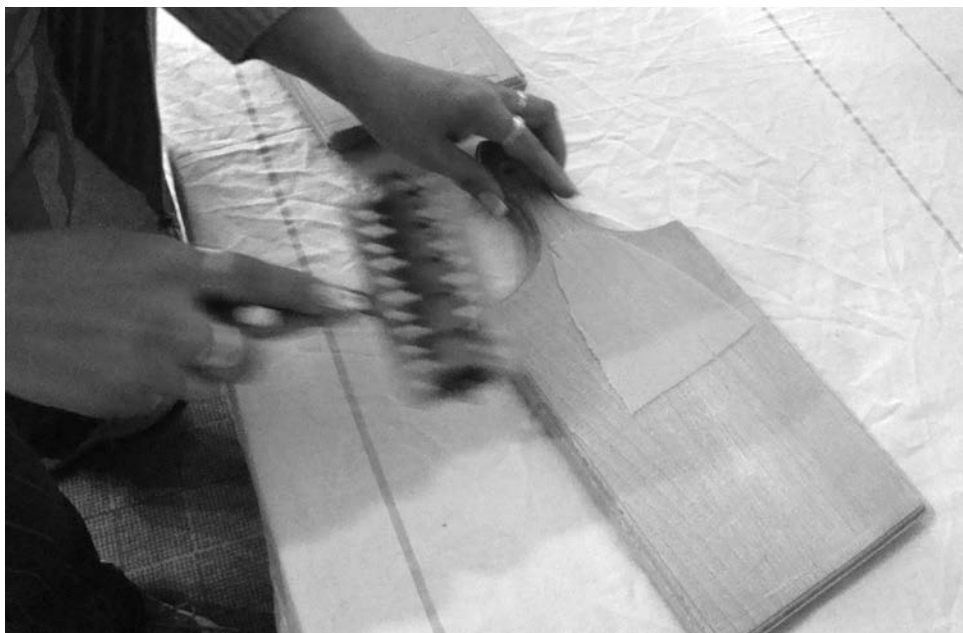
Spiral pasta is a specific type of pasta made for chicken-broth served at festive meals (including community celebrations such as weddings or religious holidays, but also festive family meals and Sunday meals). It was named after its shape, since it was formed with the heddles of the loom or with a ribbed hardwood form, picked up with a knitting needle or a spindle, so that it became both hollow and ribbed. This form is also called goose larynx, a name unknown among Protestants in Vojvodina, and locally called spiral pasta. Spiral pasta and its production practices represent an unusual revival phenomenon: according to reports about the period after World War II, this type of pasta was made to fulfill the needs of the family or neighborhood only, while today it is known as a specifically Calvinist community activity in South-Hungary. In settlements which earlier had handicraft circles that represented a significant community platform, in the nineties (presumably) spiral pasta became the attribute of needs triggered by emigration (local flavour), and community self-help: profit that came from jointly made spiral pasta was donated to the church or used for aiding believers and the poor.

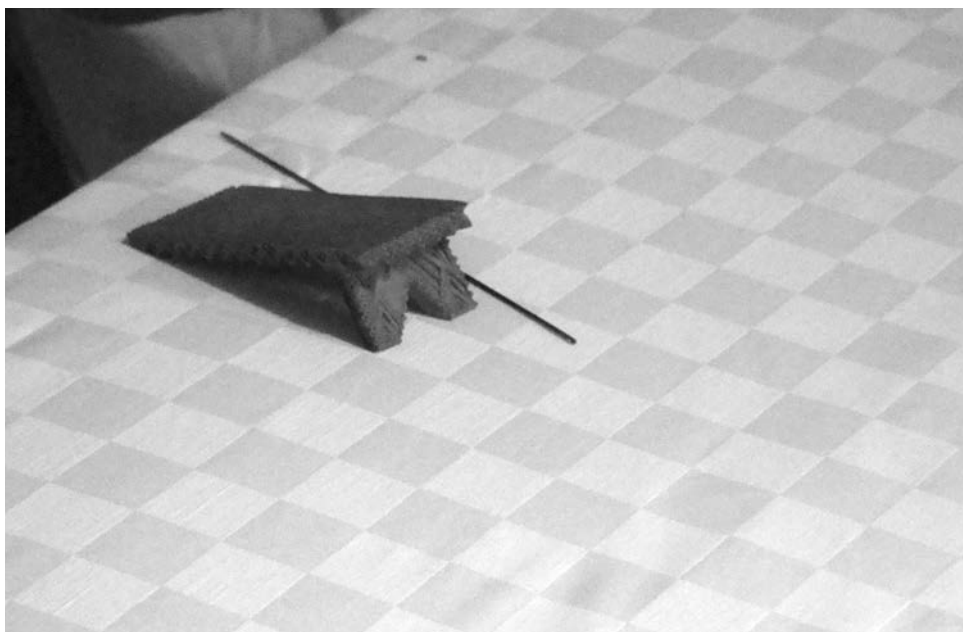
Tésztagyúrás

Nyújtás, vágás

Tésztacsíkozás

Borda

Csigatészta-készítés

Közös csigatészta-készítés

Fő a kávé

Kávéivás

Tészta, mint áru

Közös ebéd

Mirko Grlica – történész, főmuzeológus

ALEX ÚR SZABADKAI NAPJAI

Absztrakt: A szabadkai Lifka mozi megnyitásának századik évfordulóján ez a munka megpróbálja feltárni Lifka Sándor életútját Szabadkán, utazó mozijának első itteni látogatásától kezdve egészen a közép-európai filmes szakma úttörője életének utolsó napjaiig.

Fivéreivel, Karellel és Rudolffal, valamint édesanyjával, Ernesztinával együtt Lifka Sándor a XX. század első éveiben bejárta számos várost a film mágiját népszerűsítve, amely akkor új kommunikációs eszköz, de egyben új művészi kifejezőmód is volt. Ezen az úton 1911-ben állapodott meg Szabadkán, ahol állandó mozit alapított a budapesti Uránia Tudományos Színház teljes körű támogatásával. Az I. világháború előtti években a Lifka mozi a város többi mozijával vívott versenyben a legnagyobb és legprofibb helynek számított a filmvetítés szempontjából. A filmvetítéssel párhuzamosan Sándor dokumentumfilmeket is forgatott számos jelentős szabadkai eseményről. Ezekből csak néhány maradt fenn napjainkig.

Miután házasságot kötött Beck Erzsébettel, és „szétváltak” közös üzleti útjaik az anyjával és Rudolf bátyjával, Lifka Sándor és felesége megalapították az Orient Film Rt. filmforgalmazó vállalatot, amely a XX. század harmincas éveinek kezdetéig a filmmel való foglalkozásának a vázát képezte. Ekkor megtorpantak a filmipar működésének új, a nagy tőkével rendelkező vállalatok által diktált feltételei előtt. Élete hátralévő részét Sándor egy kereskedés tulajdonosaként élte le, amely villamossági anyagokat és rádiókészülékeket árusított.

Lifka életének utolsó éveit a magyar hatóságok meg nem értése és tévedése jellemezte a II. világháború idején, majd a jugoszláv kommunista hatalom a háború befejezése után. Az ő liberális beállítottságú értelmiségi helyzete nyilvánosan kifejezett nemzeti hovatartozás nélkül, továbbá tagsága a Alkotás elnevezésű szabadkőműves páholyban szemtől szűrt mindkét rendszer hivatalnokainak, melyeknek a prioritásaitól igen távol álltak a demokratikus elvek és a másként gondolkodás joga.

Kulcsszavak: Lifka Sándor, Lifka mozi, Lifka Ernesztina, Jakobcsics Imre, Uránia Tudományos Színház, Orient Film Rt.

ELSŐ TALÁLKOZÁS

A szabadkai polgárok 1905 nyarának végén találkozhattak először Lifka Sándorral.¹ Édesanyja, Ernesztina emlékkönyvében ekkor már jelentős számú tanár és iskolaigazgató véleménye sorjázott a diákok pozitív visszajelzéseiről, akik megtekintették Lifka utazó elektromos mozijának vetítéseit (GMS, I-A 92). A szecessziós mintákkal, valamint a tulajdonos nevével díszített barna bőrkötésű füzetben fennmaradtak a váci, a párkányi, az esztergomi, a budafoki, újpesti, pozsonyi, soproni, komáromi és a székesfehérvári közönség benyomásai. Ez arról tanúskodik, hogy a szabadkaiakhoz tapasztalt profik látogattak el, akik a Monarchia területén, de azon kívül is, évek óta terjesztették a mozgókép csodáját.

A házigazdák találkoztak már az új műszaki vívmánnyal, noha Lifka szabadkai látogatása idején még csak egy évtized múlt el a világ első filmvetítése óta. 1897 májusától kezdve, amikor Zlinszky András megtartotta az első mozgófénykép bemutatót Szabadkán, melyet a nagy felfedező, Edison legzseniálisabb berendezése tett lehetővé, a szabadkaiak szinte minden évben vendégül láthattak néhány vándormozit. Egymást váltotta Kőváry Mór (1898), a Vidámszínpad és Angelo Bianchi (1899), az Uránia Tudományos Színház (1900), Benkő Mór és Faber Sándor özege (1901), majd ismét az Uránia és Benkő Mór, de O. Gierke is (1902), Király Pál és a The Royal Cinema (1903). Addig nem látott csodát hoztak a városba, terjesztették a mozi kínálat szórakozást, a műveltséget és a művészetet. Lifka Sándor és csapata azzal a kihívással nézett szembe, hogy olyan műsort kínáljon, amely valamiben más, jobb, több...

A sajtó már a filmvetítést megelőző napokban sem fukarkodott a dicséretekben. Bemutatták a kinematográfust, akinek a mozgóképei úgymond *tökéletesen kifejezik az élet eseményeit*, az újságíró ezt az állítását Lifka elektromos mozijának több hónapig tartó sikeres pozsonyi vendégszereplésével és a nemrégén Baján szerzett elismerésekkel támasztotta alá (*Bácskai Hírlap*, 212. szám, 1905. szeptember 14.). A vetítésekhez használatos sátrát a Széna téren állították fel (ma Puskin tér). Ez egy szabálytalan alakú tér volt, ahova délkelet felől a széles Zentai útról lehetett eljutni. A Széna térről, a kéz ujjaihoz hasonlóan, öt utca indult ki. Ezek egyike a Bem utca volt, egy átjáró, melyen 5-6 perc sétával el lehetett jutni Szabadka főterére és a Városházához. Az öt említett utca közül a másodikban, pontosabban a Hunyadi téren, mindössze száz méterre a mozitól, állt a legrégibb szabadkai kaszárnya épületegyüttese. Magán a Széna téren álltak 1898-tól a honvédkaszárnya épületei. Ez volt az a környezet, amelyben először találkozhattak Lifka mozijának filmjeivel a szabadkaiak.

Lifka Sándor visszaemlékezéseiben, melyeket 1940-ben vetett papírra, az áll, hogy 1904-től már másik, nagyobb és korszerűbb montázsépülettel rendelkezett, amely 580 férőhelyes volt, tehát 120-szal több nézőt tudott befogadni, mint a Lifka család első sátra (GMS, I-A 75). Lifka vándormozijának felállítása a harmadik ilyen jellegű esemény volt Szabadkán. 1901 nyarának végén a Petőfi utcában lévő Baromfipiacon tűnt fel Faber Sándor özegeének sátra (*Bácskai Hírlap*, 132. szám, 1901. szeptember 1.), míg a rákövetkező évben Gierke kinematográfus sátras mozija vendégeskedett ugyanitt (*Bácskai Hírlap*, 156.

¹ Az összes korábbi látogatását, melyeket eddigi életrajzírói említenek, nem tudjuk alátámasztani korabeli forrásokkal, így nagy valószínűséggel állítható, hogy azokra valószínűleg nem is került sor.

szám, 1902. augusztus 6.). Az összes többi vándormozi tulajdonosa, aki Lifkáékat megelőzően látogatott el Szabadkára, a városi színház termében, szállodákban vagy kávéházakban mutatta be filmjeit...

Az első vetítésekkor a látogatókat lenyűgözte a *varázs színház, amely a kényelem és elegancia miatt nem nevezhető sátornak, továbbá a tökéletes felvételek, melyek szórakoztatják a közönséget, (...) és nem fárasztják a szemet* (Bácskai Hírlap, 215. szám, 1905. szeptember 17.). Sokaknak tetszett a pazar villanyvilágítás, melyhez az áramot egy 20 lóerős dinamó biztosította. Továbbá ne feledkezzünk meg a vándormozi demokratikus jellegéről sem, hiszen a belépők kedvező ára lehetővé tette a szegényebb társadalmi rétegek számára is, hogy személyesen győződjenek meg *Lifka mozgóképeinek általános népszerűségéről* (Szabadkai Közlöny, 37. szám, 1905. szeptember 16.). Munkanapokon, tehát szombatonként is, három vetítés volt (19, 20 és 21 órakor), míg vasárnaponként és ünnepekkor 16, 17, 18, 19 és 20 órai kezdettel várták a polgárokat. Szombaton és vasárnap 22 órától párizsi előadásokat vetítettek kizárólag felnőtt férfi nézőknek.

Lifka elektromos moziját a közönség mégis inkább a filmek és az általuk bemutatott világ miatt látogatta. Már a vetítések beosztásából is jól látható, hogy azok nem tartottak tovább 45–50 percnél. Ez idő alatt a nézők 10–20 rövidfilmet láthattak, melyek témájukat és műfajukat tekintve igen változatosak voltak, ami a címük alapján is sejthető. Volt köztük dokumentumfilm, oktató- és játékfilm, komédia, akrobatika és attrakció, gyakorlatilag minden, ami érdekelhette az újra, az ismeretlenre, a másra vágyó közönséget. Mindezt alátámasztja a szabadkai vendégszereplés utolsó előtti napjának repertoárja, amikor Lifka vándormozijában a következő filmeket vetítették: 1. *A japán császári hadsereg gyakorlata*; 2. *A híres párizsi komikus, Drammen üdvözlí a közönséget*; 3. *Utazás a transz-szibériai vasúttal a Tunguz-folyótól a Bajkál-tóig*; 4. *Hajra való csodavíz*; 5–8. *Halászat a nyílt tengeren* (a bárka megérkezik a nyílt tengerre, kivetik a hálót, a hajó legénysége kihúzza a hálót a gözcsevélő segítségével, a háló kihúzása és kiürítése a hajó fedélzetén, a többi hallal együtt kifogott cápát szigonnyal megölik, a halakat kiválogatják, az apróbb halakat kiszabadobják a tengerbe a hajót követő sirályok öröme, a hal partraszállítása, a hajó megjavítása); 9. *Kellemetlen vendég*; 10. *Birkózás a bikával* (izgalmas jelenet a párizsi lóversenyen); 11–17. *Egy részeg ábrándozásai* (nagy komikus illúzió több képben); 18. *Giovanni a megszelídített papagájokkal*; 19. *Signora Adaglio – a híres kötéltrancs*; 20. *Tűzijáték a krisztálypalotában* (Bács megyei Napló, 30. szám, 1905. szeptember 30.).

Aznap ennek a műsornak az egyik vetítését megtekintették a szabadkai Miasszonyunk karmelita rendház leányiskolájának növendékei is. A látottak nyomán érzett elégedettségének adott hangot néhány udvarias mondatban az iskola tanárnője, Mária Dolores nővér Lifka Ernesztina vendégkönyvében. Néhány nappal előtte ugyanebbe a könyvbe írt a szabadkai főgimnázium igazgatója, Kosztolányi Árpád (az iskola 247 tanulója nevében), Antun Abrašić, a városi fiúiskola igazgatója és Franjo Meznerić, a városi általános iskolák igazgatója is.

Október elején Lifka vándormozijának nyolc vagonból álló szerelvénye, amelyben helyet kapott a sátor, a felszerelés, a dinamó és a vetítógépek, a tulajdonos lakása és konyhája is, Temesvár felé vette az irányt. 1905 végéig meglátogatták még Nagybecskereket, Nagyikindát és Kiskunfélegyházát. Lifka Sándor Szabadkával való következő találkozása egészen 1911-ig várni kellett.

A KÉT SZABADKAI BEMUTATKOZÁS KÖZTI IDŐSZAK

Lifka Sándor életében, mielőtt vándormozijával másodszor is Szabadkára érkezett volna, történt néhány jelentősebb esemény, itt elsősorban az Uránia Tudományos Színházzal való együttműködésére gondolunk. Ez az 1897-ben alapított intézmény a tudományt és a művészetet népszerűsítette országszerte, amihez teljes körű állami támogatást kapott. A sajátos darabok készítésével és bemutatásával, melyek közt irodalmi, zenei, színházi alkotásokat és filmeket találunk, az Uránia tagjai és munkatársai a kulturális értékek terjesztésének nemes célját vállalták fel a magyar társadalom minden szegmensében. És míg az Uránia budapesti előadásait a Kerepesi úton lévő saját színházukban lehetett megtekinteni, addig az ország többi részén kiépítették a munkatársaik hálózatát.

Egy 1915-ös, Molnár Viktor államtitkár, egyébként az Uránia elnöke, által aláírt dokumentum értelmében Lifka Sándor, az akkoriban már jól működő vándormozi tulajdonosa, 1907. július 1-jén hivatalosan is a Magyar Tudományos Színház munkatársa lett (IAS, F: 216. 1. I 1). Kassai, szegedi és szabadkai mozijában az Uránia előadásait is bemutatta. Ez a tény bizonyára segítségére volt abban, hogy munkájával társadalmi elismerést vívjon ki. Míg egyes díjairól csak a sajtó beszámolóiból tudunk (*Bács megyei Napló*, 117. szám, 1911. május 18.), addig másokról tárgyi bizonyítékok is fennmaradtak.² Így a Pécsi Országos Kiállítás és Vásár elnöke, Zsolnay Miklós, aki egyben a híres kerámia manufaktúra tulajdonosa volt, 1907. október 14-én arról tájékoztatta Lifka Sándort, hogy a zsűri a *mozgó fotográfiáit állami ezüstéremmel, szép előadását pedig a kiállítás aranyérmével jutalmazta* (GMS, I-A 40).

A gyakorlatias Lifka ennek az elismerésnek a birtokában a következő évben Bécsbe ment a Műszaki Múzeumba, ahol az értékelő bizottság előtt bizonyította tudása és képességei mértékét, így 1908. július 21-én megkapta a 317. számú kinematográfusi bizonyítványt (GMS, I-A 39).

A harmadik vándormozijukat 1906-ban építették. Erről ezt írta Lifka Sándor a visszaemlékezéseiben: *Ez a mozi már igazi színház volt. A székeknek felhajtható ülőkéi voltak, a páholyokban bársony bevonatú székek álltak. A mozi külsejét aranszínű részletek díszítették, fából faragott szobraink és művészi képeink voltak...* (GMS, I-A 75). Bátyjával, Karellel Salzburgban nyitották meg első állandó mozijukat, de a maguk módján kettéosztották a Monarchia területét úgy, hogy Karel volt a nyugati rész, míg Sándor és Rudolf továbbra is az Osztrák–Magyar Monarchia magyar részében mutatták be filmjeiket.

A szabadkai Történelmi Levéltárban a Lifka Sándor hagyatékába tartozó tárgyak közt őriznek egy gazdag fényképalbumot számos műalkotás fényképével, képeslapokkal és üdvözlőlapokkal a XX. század második feléből, valamint mintegy 130 képeslappal a XIX. század végéről és a XX. század elejéről. Ezeket a képeslapokat barátaik és ismerőseik küldték a Lifka család tagjainak, illetve a fivérek, Karel, Rudolf és Sándor szép szokása volt ily módon tartani a kapcsolatot édesanyjukkal, Ernesztinával (IAS, F: 216. 3. II 13. 1). Ez az igen szokatlan, ugyanakkor megbízható történelmi forrás lehetővé teszi a vándormozi útjainak rekonstrukcióját. A képeslapok figyelmes tanulmányozása nyomán megállapíthatjuk, hogy

² Az említett érmeket (kitüntetések) a belgrádi Filmmúzeum őrzi, míg a nyomtatott oklevél a szabadkai Városi Múzeumban található (GMS, I-3623).

azokat 1899-től 1904 végéig Lifkáék panoptikuma illetve múzeuma címére küldték, míg az 1905 márciusa utániakat már az elektromos mozinak címezték. Lifkáék útvonalának feltárásában nagy segítségünkre van a magyar posta alapos hozzáállása is. Ugyanis gyakran megtörtént, hogy egyes képeslapok megérkezésekor a mozi már továbbment az adott városból. Ezekben az esetekben a képeslapra felírták a következő állomást, amely felé elindult a mozi karavánja, megkönnyítve ezzel a haladási útvonaluk beazonosítását.

A fennmaradt képeslapok alapján úgy tűnik, hogy Lifkáék elektromos mozija 1906-ban és 1907 elején is Budapesten tartózkodott az István út 57. szám alatt. 1907 májusában Pécssett voltak, a nyár folyamán Zágráb lakóit szórakoztatták, az őszt Belováron és Kaposváron töltötték, hogy az évet Budafokon zárják, illetve itt kezdjék meg a rákövetkezőt, az 1908. évet is. Ebből ez évből még egy képeslap maradt fenn, amely arról tanúskodik, hogy Lifka Sándor elektromos mozijával szeptemberben Egerben tartózkodott. 1909 és 1910 folyamán Ernesztina, Rudolf és Sándor Komáromban (a mai Szlovákia területén) kapták kézhez képeslapjaikat, míg az egyetlen 1911-es keltezésű lapot, amely Szabadkára érkezésük előtt íródott, Lifka Ernesztinának címezték Orosházára a moziba.

MÁSODSZOR A PALICSI-TÓ MELLETTI VÁROSBAN

Mintegy tíz nappal Lifka vándormozijának második szabadkai látogatása előtt a városi sajtó arról számolt be, hogy hamarosan megérkezik *az ország legnagyobb és legelőkelőbb színháza*, melyet több ízben is éremmel tüntettek ki eredményei elismeréseképpen (*Bács megyei Napló*, 117. szám, 1911. május 18.). Lifka Sándor ezúttal a Palicsi-tó és a Zombori kapu (ma itt található a lóversenypálya) közt közlekedő villamos végállomásánál állította fel a mozija sátrát 1911. május 27-én. Kimozdítva a mozit a városközpontból, Lifka sokkal kényelmesebb teret biztosított harmadik sátra számára, amely 1906-ban készült, és amely mintegy 900 néző befogadására volt alkalmas. A város külterületén senkit sem zavart a vetítéseket kísérő 86. gyalogosezred hangos zenéje, a nézősereg számára pedig a villamos különjáratai könnyítették meg az előadásokra való eljutást és hazatérést. A potenciális nézőknek kedvező Lifka lehetővé tette a jegyvásárlást a városközpontban, a Szent István téren, a Városházával szemben, melynek építését abban az időben fejezték be. Ugyanis Heumann Mór papírkereskedésében, amely Jovan Radić bérházának földszintjén volt, minden érdeklődő elővételben meg tudta venni a belépőjegyet (*Bács megyei Napló*, 152. szám, 1911. július 2.).

Különböző műfajú rövidfilmek voltak műsoron. Az előadások kezdete közti szünet alapján (15.30, 17, 18.30 és 20.30) arra következtethetünk, hogy ezúttal hosszabb filmeket vagy többet vetítettek, mint az előző szabadkai tartózkodásuk idején. Vasárnap 11 órától, tehát miután a szabadkai hívők többsége kijött a katolikus templomokból, Lifka mozijában, bizonyára nem véletlenül, épp a *Jézus élete* című filmet vetítették (*Bács megyei Napló*, 146. szám, 1911. június 25.). Mindezek a részletek arról tanúskodnak, Lifka milyen figyelmesen végezte munkáját, amely elégedettséggel töltötte el, és nem kis anyagi hasznot hozott számára.

A közönség érdeklődése összhangban állt a Lifka mozi tulajdonosának és személyzetének erőfeszítéseivel. A sajtó feljegyezte, hogy július első napján néhány száz nézőnek úgy kellett hazatérnie, hogy nem sikerült megtekinteniük a kívánt előadást (*Bács megyei Napló*, 152. szám, 1911. július 2.). A közönség nagy érdeklődése lehetővé tette, hogy a mozi egészen 1911. július 24-éig a városban maradjon.

A közel kéthónapos szabadkai tartózkodás alatt még egy jelentős esemény történt, amely arra ösztönözte Lifka Sándort, hogy Szabadkán telepedjen le, és egy állandó mozi működtessen: ő lett 1911. július 8-án az Uránia Magyar Tudományos Színház szabadkai részlegének az igazgatója. Ezt egy 1915-ből származó dokumentum is igazolja, melyet Szalai Mátyás szabadkai rendőrfőkapitány adott ki Lifka Sándor kérelmére (GMS, I-A 41). Az állandó munka, valamint Szabadka hűséges és nagyszámú közönsége várta Lifkát, akkor is, amikor 1911. július végén vándormozijával továbbment Újvidékre, ahol már bejelentették a vendégszereplését. Egy elégedett szabadkai újságíró a következőképpen írt az eseményről: „bizonyára mindenki örül a hírnek, hogy augusztus végén állandó előadásokkal térnek vissza” (Csala J.: 93). Így is lett. Szabadkára való visszatérésüket követően Lifka megkezdte az előkészületek állandó mozijának megnyitására.

SZABADKA – AZ ÁLLANDÓ MOZI ÉS LIFKA HÁTRALÉVŐ ÉLETÉNEK A SZÍNHELYE

Az állami statisztika és a helyi sajtó adatai a legmegbízhatóbb források, melyek alapján képet kaphatunk a környezetről, amelyet Lifka Sándor 1911-ben kiválasztott, hogy létrehozza az állandó filmszínházát, később aztán úgy határozott, a hátralévő életét is ebben a városban éli le. Szabadka 1779-től szabad királyi városi címmel rendelkezett. Az idő múlásával ez a feudális intézmény egyre inkább elvesztette jelentőségét, de még a XX. század elején is számos terület tartozott a városi hatalom hatáskörébe, amiről Lifka is sokszor meggyőződhetett. Számos, a polgárok életét érintő kérdésben továbbra is az önkormányzat volt illetékes.

Szabadkának 1910-ben 94.610 lakosa volt, és e statisztika alapján az Osztrák–Magyar Monarchia magyar részének harmadik legnagyobb városa. Csupán Budapesten (880.371) meg Szegeden (118.328) éltek többen, míg Pozsonynak (78.223) és Újvidéknek (33.590) kevesebb polgára volt, ma viszont ez utóbbiak Szabadkához viszonyítva sokkal nagyobb városok. 1910-ben mindössze a lakosság egynegyede volt 40 év feletti, a 20 év alattiak alkották a lakosok közel felét. A XX. század első évtizedében a szabadkaiak száma több mint 11.000-rel nőtt. Még a nagy arányú természetes népszaporulat (és magas gyermekhalandóság) mellett sem tudott volna Szabadka lakossága ilyen ütemben gyarapodni a Monarchia más részeiből és a külföldről betelepülők nélkül. A széles társadalmi rétegek erőteljes mozgásának éveiben, amely gyakran a tengerentúlra vezetett,³ Szabadka a XX. század elején sokak számára egy jobb élet reményét jelentette.

Mellőzve az akkori szabadkai társadalom nemzeti és vallási sokszínűségét, ezúttal sokkal jelentősebbek azok az adatok, melyek szerint 50.477 személy élt mezőgazdaság-

³ 1910 első hat hónapjában az Osztrák–Magyar Monarchiából több mint 88.000 ember vándorolt ki Amerikába (*Neven*, 12. szám, 1910. október 15.).

ból, 14.633 az iparból és kisiparból, 4.855 a kereskedelemből, míg 6.438-an a közlekedésből. A szabadfoglalkozású polgárok (tanárok, tanítók, művészek, újságírók és papok) száma 4.238 volt. A társadalmi ranglétra alsóbb részén napszámosok (5.411), a háztartási személyzet (2.438) és az egyéb kategóriába sorolt személyek álltak (MSK, 48. kötet, 22). 1910-ben a szabadkai társadalom konzervatív beállítottságú a mezőgazdasági lakosság abszolút többsége nyomán, de nagy számban jelentek meg azok az erők is, amelyek a korszerűsítésért és haladásért szálltak síkra. Ezért a kor számos újdonsága gyorsan eljutott Szabadkára, melyeket a lakosság többsége igen nehezen fogadott. Szabadka ekkoriban az ellentétek városa volt. Íme, néhány konkrét példa!

Mivel a gyerekek hamar kikerültek az iskolapadokból, és munkába álltak, az összlakosságnak nem kevesebb, mint 58,6%-a dolgozott (MSK, 48. kötet, 29). Még 1910-ben is majdnem minden második szabadkai lakos (48,8%) írástudatlan volt (Grlica, 2001, 213). Szabadkán 15.500 házat építettek, közülük csak 1.300 épült szilárd anyagból. További 2.000-nek volt kő vagy téglalapja, míg a lakóházak legnagyobb része teljes egészében vályogtéglából épült vagy vert falú volt. Csupán az épületek 1/3-át fedte cserép, zsindely vagy bádóg, míg a többi háznak nádból volt a teteje – a vidék legkönnyebben elérhető és legolcsóbb építőanyagából. A XX. század elején mindössze 97 lakásban volt fürdőszoba, az új, higiénikus életmód jelképe, amely majd csak a következő évtizedekben terjedt el szélesebb körben (Grlica, 2002, 7).

Azon ritka Kárpát-medencei városok egyikeként, melyek folyóparttól távol épültek, Szabadkának állandóan meg kellett küzdenie azzal a problémával, hogy minőséges ivóvizet biztosítson a lakosság számára. A négy ártézi kút és 41 közkút nem tudta kielégíteni a lakosság szükségleteit, amely így továbbra is arra kényszerült, hogy a sekély ásott kutak egészségtelen vizét fogyassza (MSK, 48. kötet, 25). Valamivel több mint fél évszázaddal a közvilágítás bevezetése után, 1910-ben a város sötét utcáit 194 petróleumlámpa, 111 gázlámpa és mindössze öt villanylámpa világította meg (MSK, 48. kötet, 13). Abban az időben, amikor Lifka Sándor eldöntötte, hogy állandó mozi nyit Szabadkán, folyamatban volt a monumentális Városháza építése, ekkor készültek a gyönyörű szecessziós épületek Palicsfürdő területén, a város utcáin elektromos villamos és 10 automobil közlekedett, megnyitották a hetedik gyógyszertárat a városban, női úszóversenyt szerveztek Palicson, számos heti- és havilap mellett megjelent a város harmadik napilapja (ma egy sincs)... Másrészt, csak 1910 januárjában 14 ember halt meg tuberkulózisban Szabadkán (*Neven*, 10. szám, 1910. október 15.), egy évvel később bezárták a Női tanítóképzőt, ugyanis több lány is tifuszt kapott (*Bácsmezei Napló*, 234. szám, 1911. október 11.), Bíró Károly polgármester pedig a sajtón keresztül azzal fenyegetőzött, hogy mindenkivel leszámolnak, aki minőségtelen bort árusít (*Bácsmezei Napló*, 226. szám, 1911. október 1.).

HUNGÁRIA – A LIFKA CSALÁD ÉS A MOZI OTTHONA

A harmadik szabadkai szállodát, a Hungáriát találta Lifka Sándor leginkább alkalmas otthonnak a mozija, de önmaga és családja – édesanyja, Ernesztina és bátyja, Rudolf – számára is. Miután a városban felépült a Pest Városához (1853) és az Arany Bányához (1856) Szálloda, Jakobcsics Béla vállalkozó 1880-ban úgy határozott, hogy az édesapja üvegke-

reskedésével gyűjtött tőkéjét egy szálloda építésébe fekteti, mégpedig a legnagyobb szabadkai katolikus templom tőzsomszédságában. Az épületet Tóth Mihály szegedi építész tervezte, aki ekkoriban Szabadka városi főmérnöke volt. Jakobcsics már a rákövetkező évben eldöntötte, hogy egy báltermet épít a szálloda udvarában, illetve kisebb átalakításokat végeztetett. A hozzáépítés terveit Koczka Géza fiatal építész dolgozta ki, alkalmazva a főépület stílusjegyeit (IAS, F:2. ép. eng. IV kör 10/1882).

Még Jakobcsics Béla életében több üzlethelyiséget is bérbe adtak az épületben. Egy 1894-es újsághír szerint a Szálloda épületében volt Milan Jovanović borkereskedése (*Subotičke novine*, 21. szám, 1894. május 20.). 1906 közepétől, amikor Šime Budimčević lett az egész épület bérelője, a Szálloda a bunyevác társasági összejövetelek egyik helyszínévé vált. 1918 őszén a Hungáriában tartották a bunyevác–szerb népbizottság két tömeggyűlését, ahol az új városi hatalom felállításáról, valamint az Osztrák–Magyar Monarchiával való kapcsolatok megszakításáról döntöttek.

Jakobcsics Béla halála (1899) után özvegye, Krisztina, szül. Pfan, lett a Szálloda tulajdonosa. Valamikor az I. világháború előtti években pedig, az özvegy halála után, az épület egyetlen fiuk, Jakobcsics Imre tulajdonába került.

1911 szeptemberének közepén jelent meg az első írás a szabadkai sajtóban arról, hogy a Hungáriában készülnek megnyitni a Lifka mozit. Az elégedett újságíró azzal a megállapítással zárta a hírt, hogy *a város egy olyan hellyel gazdagodik, ahol kevés pénzért érdekes és oktató tartalmakat találhatunk* (Bácsmegyei Napló, 211. szám, 1911. szeptember 14.). A rákövetkező héten *Még egy színház Szabadkán* címmel jelent meg egy cikk. Ebben kiemelik, hogy a Lifka mozi egy bensőséges színház lesz, ahol a nézőtér mellett páholyok, büfé, ruhatár és dohányzóhelyiség is várja a közönséget. Gyönyörű festmények fogják ékesíteni a belteret. A látottak alapján az újságíró fényes jövőt jósolt a mozinak (Bácsmegyei Napló, 216. szám, 1911. szeptember 20.). Egy héttel az első vetítés előtt a munkálatok a végükhöz közeledtek. Az egész munkában fontos szerepe volt az Uránia szabadkai részlegének is, melynek filmjeit a mozi szintén műsorára tűzte. *A mozi igazgatója Lifka Sándor lesz, akinek a neve már ismerősen cseng a mozi technika világában és külföldön is. Ő jelenleg külföldön tartózkodik, ahonnan olyan anyagokat hoz, amelyeket még nem mutattak be Magyarországon* (Bácsmegyei Napló, 220. szám, 1911. szeptember 24.).

LIFKA ELŐDEI

Már a Lifka mozi megnyitása előtt is lehetősége volt a szabadkaiaknak rövid ideig élvezni két állandó mozi szolgáltatásait. A Kálay Albert utca (ma Đuro Đaković) egyik üres telkén nyitotta meg Marijan Tumbas az első állandó, igaz sátoros mozit 1908. április 19-én. Szerencsétlenségére egyazon napon megvalósult, de szerte is foszlott Tumbas álma, az Olympia mozi. Ugyanis a három délutáni vetítést követően tűz ütött ki a moziban, amelyben mintegy tíz perc alatt hamuvá lett a sátor, az ülések, a berendezés, a zongora... A tűz a mozigépész gondatlansága miatt ütött ki, aki a már bemutatott celluloid tekercseket a vetítő mellett felejtette, az izzó szén pedig az igen gyúlékony anyag mellé dobta. Mivel a pá-

nik közben senkinek sem jutott eszébe, hogy eloltsa a tüzet, egy szempillantás alatt minden leégett. Az egyetlen szerencse ebben a tragédiában, amely rövid idő alatt 30–40.000 koronát emésztett fel, az volt, hogy a jelenlévő nézők közül senki sem sérült meg súlyosan (*Bácsmegyei Napló*, 93. szám, 1908. április 22.). Az ambiciózus vállalkozó még egy ekkorra sokk után sem állt el attól a szándékától, hogy mozit nyisson. Mivel már a mozi megindítása előtt is szembesülnie kellett szomszédja, Savo Međanski felháborodásával, aki szerint a város egyik legszebb utcájába semmiképp sem való egy sátor, Tumbas 1908. április 29-én kérvénnyel fordult a városvezetéshez, amelyben engedélyt kért egy filmszínház építésére az említett telken. A dokumentumok átadása után mégsem kapott engedélyt az első építési övezet építési feltételeiről szóló városi rendelet miatt, amely előírta, hogy ott kizárólag emeletes épületet lehet felhúzni (IAS, F:2. III, 164/1908). A történet további alakulását Marijan Tumbas 1909. szeptember 29-én bekövetkezett halála szakította félbe (*Bácsmegyei Napló*, 223. szám, 1909. szeptember 30.).

Körülbelül egy időben az Olympia mozi indulásával, tehát 1908 tavaszán kezdte meg működését a Filmszínházi Salon és Tudományos Színház a Kossuth utcában (a mai Korzón). Ennek a mozinak a tulajdonosai, amely valójában az Uránia Magyar Tudományos Színház szabadkai részlege volt, Karsai Bertalan és Mayerhoffer Adolf voltak. A tulajdonosok problémái akkor kezdődtek, amikor a Városi Tanács a színházi törvény rendelkezései alapján megtiltotta számukra bármiféle nyilvános előadás – filmvetítés, kabaré... – szervezését a színház működésének idején (*Bácskai Napló*, 230. szám, 1908. október 8.). Miután a károsultak panaszt tettek, a Városi Tanács 1908. október 1-jén meghozott döntésével engedélyezte a mozi működését a színházi évad idején is és az azt megelőző négy hétben az előadások tudományos értékére való tekintettel, de a kulturális és tudományos ismeretek várható jelentősebb terjesztése miatt is (IAS, F:2. XIX, 126/1908). Noha azt gondolták, hogy miután a mozi felveszi az Uránia nevet, majd megszűnnek a hatalommal való problémák, ez mégsem így történt a várt végzés kézhezvételét követően, 1909 októberében. Az új színházi évad kezdetén ismét fellángolt a vita a belügyminisztériummal, és ezúttal a mozi tulajdonosai szempontjából kedvezőtlen döntés született. Ezek a jogviták elhúzódtak a rákövetkező években is. Erről tanúskodik Mayerhoffer Adolf kérvénye, melyben 1910 júniusában a szabadkai Uránia Színház tulajdonosa azt kéri a városvezetéstől, hogy engedélyezzenek neki egy vagy két vetítést hetente (IAS, F:2. II, 138/1910).

A MOZI MEGNYITÁSA ÉS MŰKÖDÉSÉNEK KEZDETE

1911 októberének első napján, amikor a Lifka mozi megkezdte működését, a sajtóban nem jelent meg részletes hír az eseményről, a meghívott vendégekről, csupán a *Bácsmegyei Napló* hatodik oldalának az alján közölték az első estén műsorra tűzött filmek listáját: 1. *Nyitány a városi zenekar előadásában*; 2. *Angol gyarmatok Borneó szigetén*; 3. *Egy rózsza története*; 4. *Élőűjság*; 5. *Miller úr babaként*; 6. *Kétszeres trapéz*; 7. *Cola di Rienzo* (klasszikus dráma a középkori Rómából); 8. *Öfelsége Babislav asszony, az állatbarát*. A rövid hír azzal a megjegyzéssel zárul, hogy másnap (vasárnap) négy előadás lesz (14.30, 16.30, 18 és

20 órai kezdettel). A zenei kísérettel a városi zenekar volt megbízva (*Bács megyei Napló*, 226. szám, 1911. október 1.).

Kedden, október 4-én a sajtó egy teljesen új műsorról számolt be a Lifka moziban. A megnyitóhoz hasonlóan ezúttal is hét filmből állt a program. A vetítés elején mutatták be az Utazás pilóta nélküli repülővel, majd a *Becsapott Pierrot*, *A bokszer kalandjai*, *Erős művésznők*, *Az állóvíz lakói*, *Indus lányok* és végül a *Rozália fogyókúrája* című filmet (*Bács megyei Napló*, 228. szám, 1911. október 4.).

Három nappal később a közönségnek lehetősége nyílt újabb produkciók megtekintésére, egy műfajilag ismét igen változatos vetítés keretében, amint az a címek alapján valószínűsíthető. A játékrend a *Tunisz* című filmmel kezdődött, amit a *Félelem az árnyéktól*, a *Marta Poszadnica*, *Kis Jancsika szemüvege*, *A kéz nélküli festő*, az *Élőújság*, a *Méregkehely* és az *Értékes emlékmű* követte.

A lapokban október 10-étől kezdve jelent meg a Lifka mozi játékrendje, amelyben helyet kapott az Uránia Színház műsora is. Péntekre, október 13-ára hirdették meg Pekár Gyula előadását, az első magyar íróét, aki a filmkockák szövegét írta (*Bács megyei Napló*, 233. szám, 1911. október 10.). Ezzel egyidőben bejelentették a Városi Tanács tagjainak és az általános és középiskolák tanárainak mozilátogatását, de a szemmel láthatóan lelkes publicista azt is hozzátette, hogy *a szabadkai újságírók is nagyban készülnek, hogy minél nagyobb számban jelenjenek meg* (*Bács megyei Napló*, 236. szám, 1911. október 13.).

Hogy mindez hogyan zajlott a valóságban, azt nehéz a sajtóból kideríteni, mivel azok a példányok, amelyek az Urániának a Lifka moziban tett első bemutatkozásáról számoltak be, nem maradtak fenn. Ennek és az Uránia többi előadásának elképzelésében segíthet az előadás fennmaradt plakátja (GMS, I-3624). A cím alatt az alcímbe olvasható, hogy egy háromfelvonásos előadásról van szó, 160 színezett képpel és számos mozgóképpel (film-mel). Az első felvonásban, amely az *Arany* címet kapta, Pekár szövege mellett 60 fotográfiát mutattak be, melyek közt néhány művészi alkotás reprodukciója, történelmi személyek portréi, illetve különböző városokról készült fényképek voltak. Az első felvonás közepén és végén az *Aranypók* és az *Egy aranypénz* című mozgóképeket mutatták be. A második felvonásban, melynek címe *Koldusok és milliomosok* volt, 50 fényképet mutattak be, valamint a *Madárijesztő* és a *Sztrájk* című tíz perces filmet vetítették. Az előadás harmadik felvonásának címe *Az ördög pénze* volt. 50 fénykép mellett, melyek közt voltak Zichy és Stück képeinek reprodukciói is, bemutatták a *Párizsi pénzhamisítók* valamint az *Egy lány története* című tizenöt perces filmet is. Noha Pekár szövege számunkra ismeretlen, a fényképek és a filmek címei alapján arra következtethetünk, hogy az előadásnak oktató és talán még szociális jellege is volt.

Hasonló tartalmakat találunk az Uránia többi, a Lifka moziban 1911 végéig bemutatott előadásában is. Így például november közepén egy tengerről szóló előadásra került sor. Goda Géza és dr. Kral Miklós előadását három felvonásra osztották, melyek keretében kilenc rövidfilmet is bemutattak (*Bács megyei Napló*, 258. szám, 1911. november 19.). December elején *A szirének háza* című előadás volt műsoron, amely Nápolyról és Szicíliáról szólt, és amelyet Tormai Cecília készített az Uránia Színház részére (*Bács megyei Napló*, 275. szám, 1911. december 1. és 276. szám, 1911. december 2.). Az öt felvonásból álló és 44 rövidfilmet bemutató *Jézus élete* című előadást december 21-én kezdték bemutatni, és egészen a karácsonyi ünnepek végéig maradt a Lifka mozi műsorán (*Bács megyei Napló*,

291. szám, 1911. december 21.). Függetlenül attól, hogy igen gyakran szerepeltek az Uránia előadásai a Lifka repertoárján, ezek mégsem kizárólag itt voltak műsoron. Egy ebből az időszakból származó hír tanúsága szerint Vágó Bélának az 1848/49-es forradalomról szóló előadását a Kossuth utcában lévő Uránia Filmszínház mutatta be (*Bácsmegyei Napló*, 274. szám, 1911. november 30.).

A Lifka moziban zajló eseményeket szinte naponta kíséző rövidhírek egyikében arról számol be a sajtó, hogy 1911. október 12-én először mutattak be egész estét betöltő játékfilmet. Az *Őfelsége a pénz* című előadás napján arról írtak, hogy előző nap mindenki nagyon élvezte *A Notre Dame-i toronyőr* című filmet, amely Victor Hugo regényéből készült (*Bácsmegyei Napló*, 236. szám, 1911. október 13.). A következő héten a *Waterloo – Sedan* című filmet játszották (*Bácsmegyei Napló*, 244. szám, 1911. október 22.), míg november elején a szabadkaiak megismerkedhettek a párizsi Odeon Színház színészeivel, akik az *Egy árva története* című filmben szerepeltek (*Bácsmegyei Napló*, 259. szám, 1911. november 12.). December folyamán mutatták be a *Támadás Caley ellen* (*Bácsmegyei Napló*, 280. szám, 1911. december 7.), majd *A tolvaj megtérítése* című filmeket a párizsi Odeon színészeivel (*Bácsmegyei Napló*, 282. szám, 1911. december 10.) és az *Intrikák VIII. Henrik udvarában* című történelmi drámát (*Bácsmegyei Napló*, 285. szám, 1911. december 14.).

1911 novemberének elején bevezettek még egy újdonságot: megkezdődtek a hangos nevetés estéi, melyek során kizárólag komédia volt műsoron. A Lifka mozi sajtóban megjelenő műsorrendje alapján arra következtethetünk, hogy 1911 végéig november 7-én, 8-án és 30-án, valamint december 11-én szerveztek ilyen estét. Szinte az összes hírben az a megállapítás olvasható ezekkel a rendezvényekkel kapcsolatban, hogy a nevetés nem szűnt meg egész este.

A játékfilmek és az Uránia előadásainak gyér kínálata, vagy ezeknek az elérhetetlensége a Lifka mozi vezetősége számára, ahhoz vezetett, hogy a működés első hónapjaiban nem tudták feltölteni a repertoárt. Egyszerű napokon továbbra is a mintegy tíz egymás után bemutatott rövidfilmből álló előadások voltak esténként műsoron. Ezeknek a vegyes tartalmaknak is volt közönsége. 1911. október 26-án a következő rövidfilmek voltak műsoron: *Utazás Svájcra keresztül*, *Női szív*, *Jancsi – a világbajnok*, *Csatornák és folyók Szicíliában*, *Húsz lépcsődeszka a fejbe*, *Viktor csapata*, *Lányok rózsákkal*, míg a műsort egy komédia zárta Kis Jancsika igen népszerű alakjával (*Bácsmegyei Napló*, 245. szám, 1911. október 26.).

1912 folyamán vált gyakorlattá, hogy a Lifka moziban naponta egy előadást tartottak. Leggyakrabban három film volt egyszerre műsoron. Ez igazolta a tényt, hogy a szabadkai társadalomban kialakult az a réteg, akik rendszeresen látogatták a mozi előadásait. Ezek olyan emberek voltak, akiknek az életében a film megtalálta a maga helyét. Rájuk gondolt az újságíró is, amikor azzal a megállapítással jelentette be a *Menekülés a tenger fenekéről* című filmet, hogy „soha nem vártunk ekkora érdeklődéssel egy filmet sem”. Ezen a napon a *Móric és az okarina*, valamint a *Billy nősül* című filmek voltak még műsoron (*Bácsmegyei Napló*, 54. szám, 1912. március 7.). 1912-ben a Lifka mozi vezetőinek szemmel láthatóan nem volt gondja a minőségi filmek beszerzését illetően. A *Max és a kutya* című komédia, a *becsület jutalma* című dráma és az *értékes nyakék* című detektívfilm bemutatójának bejelentőjében az újságíró dicséri a mozi üzleti lépését, amiért egyetlen nap tűz műsorára *három ilyen elsőrangú filmet* (*Bácsmegyei Napló*, 63. szám, 1912. március 17.).

Nagy szenzációként jelentik be a *Széles Zsaszát*, az első filmet, amelyben a szabadkaiak Asta Nielsent láthatják, a koppenhágai Királyi Színház színésznőjét, egyben a némafilm egyik első nemzetközi csillagát. Ugyanerre a napra hirdetik meg a *Gazdag nagybácsi* című filmet is (*Bács megyei Napló*, 56. szám, 1912. március 21.). 1912 májusában a Lifka mozi közönségének figyelme a budapesti Vígszínház színészeire irányult. Vendrei Ferenc producer előadásait tűzték műsorra. A tudósító külön kiemelte Csontos Gyula, Tanay Frigyes, Mészáros Giza és Csáky Biri színészi alakítását (*Bács megyei Napló*, 118. szám, 1912. május 24.).

1912 közepéig az összes sajtóhír, amely a Lifka mozi eseményeihez kapcsolódott, a lapok Színház rovatában jelent meg. Június 27-én úgy határozott a mozi vezetése, hogy ezentúl fizetett újsághirdetésekkal növelik nyilvános jelenlétüket. Kezdetben ezek olyan reklámok voltak, amelyek csak általános adatokat közöltek a moziról, az egyes műsoron szereplő filmek említése nélkül (*Bács megyei Napló*, 144. szám, 1912. június 27.). 1913 márciusától állandó rovat jelent meg a *Bács megyei Napló*-ban, amely a Lifka mozi eseményeivel foglalkozott (*Bács megyei Napló*, 66. szám, 1913. március 17.), ennek az évnek a közepétől pedig olyan fizetett hirdetések is megjelentek, amelyek egy-egy filmre hívják fel a közönség figyelmét. Az első ilyen reklámok egyike volt a *Quo vadis?* című film ismertetője (*Bács megyei Napló*, 132. szám, 1913. június 11.). Néhány nappal később ugyanebben a lapban kezdték megjelentetni a konkurens Elite mozi műsorrendjét is (*Bács megyei Napló*, 158. szám, 1913. július 11.).

Azokban a napokban, amikor Szabadkától néhány száz kilométerre délre kitört az első Balkán-háború, Lifka mozijában az Olaszország és Törökország közti háborúról szóló dokumentumfilm várta a közönséget. Bemutatták a Dardanellák háborús ostromának szörnyűségeit, Tripoli megvédését... Ezzel egyidejűleg, hogy az egész ne tűnjön túl komornak és komolynak, egy komédiát is műsorra tűztek, valamint egy filmet Jekyll professzorról, mindezt a városi zenekar zenei kíséretével (*Bács megyei Napló*, 220. szám, 1912. október 8.). Október végén jelentette be a sajtó a mozitechnika egyik legnagyobb alkotását, a *Cirkuszi gróf* című kétfelvonásos drámát. A műsort egy komédia egészítette ki Max Linderrel, a francia némafilm úttörőjével a főszerepben (*Bács megyei Napló*, 236. szám, 1912. október 26.).

Az Uránia esték műsorán a Lifka moziban mind gyakrabban jelentek meg háborús témák, világszerte biztos előjelekként a készülő nagy háborúnak. 1912 végén mutatták be az orosz-japán háborúról szóló előadást három felvonásban. Az orientalista Adolf Strauss szövegét Kálnay Dezső olvasta fel. A rövid dokumentumfilmekben látni lehetett a japán hadsereg indulását, Stössel és Nogi találkozóját, az orosz csapatokat Port Arthurban... (*Bács megyei Napló*, 252. szám, 1912. november 14.).

Végül, annak a társadalmi környezetnek az ábrázolására, melyben Lifka Sándor élt az I. világháborút megelőzően, álljon itt az 1912. december 4-ei szabadkai szórakozási lehetőségek listája: a színházban a *Mi történt ma este?* című előadás volt műsoron, a Lifka moziban egy Victor Hugo dráma filmváltozatát mutatták be, a Nemzeti Szállodában Bodrits Miksa zenekara játszott, a Városi kávéházban pedig Ivan Marković zenekara lépett fel (*Bács megyei Napló*, 278. szám, 1912. december 5.). És semmi több! Ez igen kevés egy közel 100.000 lakosú városnak!

AZ ANYA ÁRNYÉKÁBAN

Lifka Sándor szabadkai működésének első éveiben a mozi üzemelését érintő kérdésben érezhető volt az édesanyja jelentős befolyása. Ez mindenképp érthető, ha tudjuk, hogy Lifka Károly 1885-ben hunyt el, ekkor három fia közül a legfiatalabb, Sándor, mindössze öt éves volt. A vándormúzeumot és panoptikumot vezetve fenn kellett tartani az üzletet, ellátni a családot és iskoláztatni a gyermekeket. Ernesztina (leánykori neve Tychay) sikeresen megbirkózott mindezzel, de az apa nélkül eltöltött évek nem múltak el minden következmény nélkül: a már felnőtt fiaira továbbra is nagy befolyással bírt. Az szabadkai állandó mozi megnyitását követő első években Ernesztina, Rudolf és Sándor együtt éltek a Hungária Szálló épületében.

Noha a sajtóban többször is Lifka Sándort nevezték a vállalkozás lelkének, a fennmaradt levéltári adatok tanúsága szerint a városi hatalommal elsősorban édesanyja, Ernesztina tartotta a kapcsolatot. Így 1911. március 30-án, a vándormozi Szabadkára érkezését megelőzően, Lifka Károly özvegye, a mozgóképszínház tulajdonosa engedélyt kért a Városi Tanácstól, hogy saját mozisátrát, amely tűzvédelmi szempontból teljesen biztonságos, felállíthassa a Kállay Albert és a Jókai utca sarkán. Moziját úgy mutatta be a városvezetésnek, mint a budapesti Uránia Tudományos Színház utazó részlegét. Felkínálta továbbá, hogy befizet 100 koronát a városi szegényalapba, de a városi főkönyvelő végzésében az állt, hogy minden vetítési nap után 2 koronát köteles befizetni a városi kasszába (IAS, F:2. III, 175/1911). 1913 tavaszán Lifka Ernesztina immár szabadkai polgárként a Városi Tanácsnak írt kérvényében kifejezte szándékát, hogy a fürdőidény idején bérbe venne a filmvetítés jogát Palicson. A városvezetők, akik megsejtették a könnyű és biztos bevételt, 2500 koronában állapították meg a bérleti díjat, amire Lifka Ernesztina 500 koronát kínált. A későbbi levélváltásból látható, hogy végül 1500 koronában egyeztek meg, illetve hogy a régi szanatórium épületében 25 előadást tartottak május közepétől szeptember közepéig. A szegénykasszába minden előadás után további négy koronát fizettek be.

Ennek a terjedelmes tárgynak a végén találjuk Lifka Ernesztina írását, amelyben megpróbál visszakövetelni 133,90 koronát a várostól, mivel ennyibe került a villanyáram bevezetése a vetítések során használt épületbe. A dokumentumhoz csatolta a munkálatoikat végrehajtó Szabadkai Villamos Vasút és Világítási Rt. számláját is (IAS, F:2. XVIII, 66/1913).

1915 közepén azzal a kérvénnyel fordult a hatalomhoz, hogy engedélyezzenek számára egy-egy hirdetőtábla felállítását a vasútállomás előtti park mindkét bejáratánál, így módon tájékoztatná a polgárokat a tulajdonában lévő mozik programjáról. A hirdetőtáblákat saját költségén állítaná fel, de kifejezte elvárását, hogy illetékmentesen tehesse ezt meg. A főjegyző elutasító válaszában, amely csak több mint három hónap után érkezett meg, az állt, hogy a város a hirdetés jogát bérleti díj fejében engedélyezi (IAS, F:2. III, 116/1915).

Mindössze hat nappal azután, hogy kérelmezte a hirdetőtáblák felállítását a Mária Terézia Parkban, Lifka Ernesztina újabb javaslattal fordult a városvezetéshez. Hosszabb levélben fejtette ki véleményét arról, hogyan kellene felújítani a szabadkai színházat, amely abban az évben égett le. Ez a levél szemlélteti a leghívebben, hogyan viszonyult a munkájához a 64 éves mozitulajdonos, aki életkora ellenére is a jövőbe tekintett. Mellébeszélés nél-

kül tért rá javaslatának taglalására, melynek lényege, hogy a tűz martalékává vált színház helyén egy új épületet kell emelni, amelyben filmszínházi előadásokat is be lehetne mutatni, és amelyet a mozik tulajdonosai meg más vállalkozók tudnának bérbe venni. A vetítésekhez használt helyiségnek 15 méter szélesnek és 25 méter hosszúnak kellene lennie. Mivel még nem látta az új épület tervét, azt javasolta, hogy abban majd külön figyelmet szenteljenek a következő dolgoknak: 1. a teremnek tűzvédelmi szempontból megfelelőnek kell lennie; 2. a magassága akkora legyen, hogy elférjen a nézőtér, de páholyoknak is legyen hely az emeleten; 3. a székek a teremben az új Városháza nagytermében lévő székekhez hasonlóak legyenek, 60–80 cm távolságra álljanak egymástól, hogy a vetítés jól látható legyen – a hölgyek a moziban kalapot viselnek, és senki sem tudja őket lebeszélni erről; 4. az előtérből legalább három ajtó vezessen a terembe: egy a páholyokhoz, egy az első osztályú, egy pedig a másod- és harmadosztályú ülőhelyekhez; 5. ez előtérben legyen hely két pénztárnak, egy ruhatárnak, cukrászdának, a ruhatárosnak, két angolvécének folyó vízzel és egynek az emeleten; 6. helyet kell biztosítani egy irodának is; 7. minden helyiségben ki kell építeni a villanyvezetékét és a központi fűtést; 8. a koncertek és tudományos előadások szükségleteire egy 4 m mély árkot kell kialakítani a színpad előtt.

A levél végén következett az egész projektum lényege. Lifka Ernesztina a következő ajánlatot tette a városvezetőknek: ha egy ilyen helyiséget 20 évre bérbe adnának a Lifka mozi számára, úgy készen áll az első öt évben évi 5000 koronát, majd a hatodik évtől a bérleti idő végéig évi 6000 korona bérleti díjat fizetni. Továbbá kifejezte készségét, hogy ünnepek és vásárok idején 5–10 tudományos előadást szervezzen. Véleménye szerint a moziba nem csak a művészet iránt fogékony személyek látogatnának, hanem a tanulatlan emberek is, akik számára oktató tartalmakat vetítenének (IAS, F:2. III, 101/1915). Így gondolkodott Lifka Ernesztina a nagy háború – amelyet csak később neveznek világháborúnak – második évében, néhány héttel Sándor fia besorozása után!

Ernesztina a jövőbe nézve kereste fáradhatatlanul a továbbfejlesztés lehetőségeit, nem is hiába, amiről a konkurencia tanúskodik, akik folyamatosan próbáltak Lifkák nyomába lépni, és megkaparintani tekintélyes jövedelmüknek legalább egy töredékét. Egy 1916-os évi dokumentumból, amelyben Földes Samu a vidámságadóról szóló végzés ellen lázad, megtudhatjuk, hogy abban az időben három mozi működött a városban: a Lifka, amelyben 600 férőhely volt és évi 350 előadást tartott, az Elite mozi 450 férőhellyel és évi 300 előadással, míg az Apollo moziban 250 ülőhely volt (IAS, F:2. XIX 32/1916).

Ma már nehéz lenne felderíteni, hogy Lifka Ernesztina az első világháború utolsó évében mi okból kapott ismét iparengedélyt a mozgóképvállalat működtetéséhez, de Alapfi István szabadkai rendőrfőkapitány 1918. július 13-án aláírásával igazolta a cég, melynek tulajdonosai Ernesztina és fiai, Sándor és Rudolf, jegyzékbe vételét a 21. szám alatt az E regiszterben (GMS, I-A 61). Két évvel később ugyancsak meg kellett ismételni ezt a bürokratikus eljárást, másképp nem adott iparengedélyt a jugoszláv hatalom (IAS, F:216. 1. I. 1).

Lifka Ernesztina a saját mozijának megőrzése érdekében az utolsó nagy bürokratikus csatát 1920 közepén vívta, tehát abban az időben, amikor Sándor már visszatért Szabadkára. Ekkor Franjo Malagurski, a Korzó mozi igazgatója – a Korzót 1917 elején alapították – koncessziót kért a városvezetéstől, hogy 25 évig monopóliumot élvezzen a városban a filmvetítésre. A rossz hírű fényűzési- és vidámságadó fizetése helyett a Korzó moziban készen álltak arra, hogy minden belépő árából 10%-ot befizessenek a város kasszájába, továbbá hogy felépítsenek egy moziépületet a Damjanich és a Szerdahelyi utcák sarkán, az egykori Farkashelyen. Egyes politikai erők támogatását élvezve az iromány igen

gyorsan a Városi Szenátus elé került, amely 1920. június 5-én tájékoztatta Malagurskit, a Városi Szenátus alapvetően ellenzi, hogy a filmvetítés jogát kizárólag egyetlen személyre ruházza...

Lifka Ernesztina erőteljesen reagált a fentiekre, mert tudta, hogy a konkurencia nem elégszik meg ennyivel. Néhány nappal később már a városi hatalom asztalán volt levele. „1905-től kezdve, tehát immár 15 teljes éve foglalkozom filmiparral, és egész munkásságomat ennek a szakmának szenteltem. Kilenc éve annak, hogy megalapítottam vállalkozásomat Szabadkán, amely mindeddig mind a hatalom, mind pedig a közönség legnagyobb meglepődésére szolgált, és amely mindig minden rendeletet tiszteletben tartott (...) Két évvel ezelőtt néhány szabadkai újságíró megalapította a Korzó mozi Rt. vállalatot, amelynek ma is részvényese néhány gazdag magyar. Ezek a részvényesek soha nem foglalkoztak a film-szakmával, de nincs is erre szükségük, lévén, hogy gazdagok. Számomra, akinek nincs más szakmája, és 68 éves özvegyasszony vagyok, ez a teljes tönkremeneteletem jelentené, amennyiben a tekintetes Szenátus megvonná tőlem a működési engedélyemet, mivel más jövedelem nincsen. Más nagyobb városokban, ahol jogerőre lépett a monopólium, bebizonyosodott, hogy a filmipar monopolizálásával a népet kiszolgáltatták a kapitalizmusnak, amely a minél nagyobb nyereségre törekedvén régi és olcsó filmeket mutatott be a közönségnek, miközben az árat nem csökkentették, sőt inkább emelték, ami természetes is, hiszen nem volt konkurenciájuk. Nem csak a nép érezte ezt meg, hanem az állam is, illetve a város is sok kárt szenvedett (...) Maradok kiváló tisztelettel alázatos Lifka Ernesztina.” 1920 szeptemberének közepén Franjo Malagurski kézhez kapta a Kibővített Szenátus válaszát, amelyben az állt, hogy a kérvénye nem kerül eljárásba, lévén, nem felel meg a Kibővített Szenátus 196/1920. évi döntésének a részletes feltételek és tervek tekintetében... (IAS, F:2. II, 143/1920).

Lifka Ernesztina nevét még egyszer megtaláljuk a városi hatalom nyilvántartásában. 1921. április 5-én azt kérte a Városi Szenátustól, hogy utalják vissza számára azt az 5000 koronát, amelyet előlegként fizetett be a mozijegyekre kirótt 15%-os városi adó címén. *Kérvényem indoklása az, hogy a mozi március 27. óta többé nem az én tulajdonom* (IAS, F:2. XII, 453/1920). Ennek a látszólag hirtelen döntésnek megvolt a maga racionális háttere: 1920. október 26-án Sándor fia házasságra lépett Beck Erzsébettel, aki éveken keresztül munkatársa volt a moziban (MKV, 813/1920). Korábban, 1919. december 27-én nősült meg az idősebb fia (MKV, 1224/1919), és amikor 1921 elején megszületett unokája, az ifj. Rudolf, Rudolf és Weiss Emma fia (MKR, 102/1921), Ernesztinának, aki élete nyolcadik évtizedében járt, nem sok gyözködés kellett, hogy hivatalosan is visszavonuljon az üzleti életből. Az idős ószeres abbéli szándékát, hogy továbbra is Szabadkán kívánt élni, igazolja az 1922. február 28-án kiállított személyi igazolványa (GMS, I-A 80).

KAMERÁVAL A HÁBORÚBA?!

Lifka Ernesztina 1915. június 21-én a szabadkai városvezetésnek írt levelében azt állította, hogy fiát, Sándort néhány héttel korábban sorozták be. Lifka azonban nagyon gyorsan megtalálta a módját, hogy még egyenruhában is azzal foglalkozzon, amit a legjobban szeretett: 1915. július 21-én a szabadkai rendőrfőkapitány által kiállított igazolás szerint

Lifka Sándor 1911. július 8. óta az Uránia Magyar Tudományos Színház szabadkai részlegének igazgatója, a vállalat élén áll (...) úgy, hogy a munkájával minden tekintetben elégedett volt és most is elégedett Szabadka szabad királyi város közvéleménye. Ezen igazolás fent nevezett ügyfél kérésére kerül kiadásra filmkészítés céljából (GMS, I-A 41).

Rövid visszaemlékezéseiben Lifka 1940-ben néhány sorban említi csak a háborús éveket. Az I. világháborúban engem is besoroztak, Galíciába vezényeltek, ahol szintén készítettem néhány filmet. Megsebesültem, ezután, amikor felépültem, a Filmkriegspresse haditudósító részlegén dolgoztam Bécsben, ahonnan Badenbe helyeztek át, hogy a főparancsnokság operatőre legyek (GMS, I-A 75).

Ezekre a tényekre alapozva az eddigi szakirodalom különböző megállapításokat tett Lifka háborús években folytatott tevékenységéről. A szabadkai Városi Múzeumban őrzött két dokumentum segít rávilágítani az ismeretlen tényekre. Az első egy Lifka Sándor részére 1916. április 11-én a linzi rendőrállomáson kiállított gépjárművezetői engedély (GMS, I-A 78), a másik pedig egy életbiztosítási kötvény, amelyet a háború befejezése utáni napokban kötött a trieszti Assicurazioni Generali biztosítóval. A szerződés feltünteti a foglalkozását is, Lifka a linzi színház igazgatója (GMS, I-A 66). A történetet tovább bonyolítja Lifka levelezése, melyet a szabadkai Történelmi Levéltárban megőrzött képeslapokon találunk. A képeslapok egyikét Sándor édesanyjának küldte 1915 szeptemberének közepén České Budějovice (Budweis) városából, miközben 1917. november 17-én már Budapestről írt édesanyjának Szabadkára. Noha ezek az adatok túllépnek a munka témája által meghatározott kereten, mégis segíthetnek abban, hogy teljesebbé váljon Lifka 1915 és 1918 közötti tevékenységeiről kialakult kép.

ISMÉT SZABADKÁN

Lifka 1919-ben tért vissza Szabadkára, december 27-én, ha nem korábban, bátyja, Rudolf esküvőjére, akinek ő volt a tanúja. Az egyre nagyobb konkurencia ellenére is igen jó helyzetben találta a mozit, ami édesanyja korábban felsorolt tevékenységeinek köszönhető, de Beck Erzsébetnek is, aki társa volt a munkában, és gondoskodott a mozi működéséről, pénzügyeiről és a mindennapi gondjairól, amelyeket a háborús idők hoztak magukkal. És akkor, amikor úgy tűnt, hogy minden készen áll a munka sikeres folytatásához és a családi vállalkozás további felvirágztatásához, a mozit eladták a Korzó Mozi Rt. konkurens vállalatnak, amely a Lifka mozit 750.000 koronáért vette meg 1921 márciusában (IAS, F:047. III, 205/1919). Megbízható adatok hiányában csupán találgatni lehet, mi lehetett az oka egy ilyen lépés megtételének. Ésszerű magyarázatnak tűnhet az édesanya életkora, de az a tény is, hogy immár nem egy családban élt fiaival, hiszen Sándornak és Rudolfnak is volt saját családja. A mozi eladása bizonyára lehetővé tette Sándornak, hogy kifizesse anyja és testvére részesedését, ő maga pedig a nevet viselő mozinak lett az igazgatója. Felesége, Lifka Erzsébet továbbra is a munkatársa maradt. A Korzó Mozi Rt. két filmvetítésre alkalmas helyszínen nyitott filmszínházat, az egykori Hungária épületében lévő működését felügyelte csak Lifka. A dokumentumokban mégis könnyen felismerhető a legapróbb rész-

letekre kiterjedő figyelem és törődés, amellyel Lifka a moziterem felújítását vezette 1926 nyarán és őszén (IAS, F:047. II, 714/1926). A vállalatot 1934 végén feshámozolták, működésének utolsó éveiben Lifka Sándor is a társaság részvényese volt.

Lifka I. világháborút követő munkássága elsősorban ahhoz a vállalathoz kapcsolódik, amely a családi vállalkozása alapjaira épült. A családi vállalat jogilag 1921. szeptember 1-jén szűnt meg, és még aznap Lifka Sándor kezdeményezésére megalakult a Jugoszláv Film Rt., amely Szabadka város területén foglalkozott volna filmek, mozifelszerelés és -berendezés árusításával és kölcsönzésével. Az új vállalat 1921. szeptember 10-én kérvényezte a cégjegyzékbe vételét, és 1921. szeptember 30-án a szabadkai rendőrfőnök, mint elsőfokú kisipari hatóság, végzést adott ki, amelyben igazolja, hogy Lifka megfelelő képesítéssel rendelkezik ahhoz, hogy ezt a tevékenységet űzze. A céget a D regiszterbe jegyezték be a 301. sorszám alatt. Ezúttal csak őt jelölték meg a társaság ügyvezetőjeként, így hivatalosan is vége szakadt a családi vállalkozásuknak (IAS, F:216. I. I. 1).

Azonban nem minden alakult a tervek szerint. Valakinek a Kereskedelmi és Ipari Minisztérium bürokratikus gépezetében nem tetszett, ki tudja, milyen okból, a részvénytársaság neve, ezért hónapokig elhúzódott a társaság bejegyzése a kereskedelmi regiszterbe. Hogy véget vessenek ennek a helyzetnek, úgy döntöttek a vállalatban, hogy új bejegyzési kérvényt nyújtanak be, ezúttal Orient Film Rt. néven (IAS, F:216. I. I. 1).

AZ ORIENT FILM RT. LIFKA SÁNDOR IDEJÉBEN

A társaság hivatalosan 1922. szeptember 1-jén alakult meg. A mindössze 100.000 dinár tőkével alapított cég céljai közt szerepelt, hogy filmek vásárlásával, moziberendezések és műszaki cikkek eladásával, valamint mozik berendezésével és felszerelésével foglalkozik. A társaság igazgatóbizottságának tagja a Lifka házaspár mellett csupán Nikola Ognjanov volt. A társaság minden tevékenysége szépen követhető az igazgató- és felügyelőbizottság ülésein, valamint a társaság évi közgyűlésein készült és máig fennmaradt jegyzőkönyvekből (GMS, I-A 83).

Az Orient Film Rt. első évi közgyűlését 1923. április 4-én tartották meg Lifka Sándor és Erzsébet, továbbá dr. Bosán Samu és a Kereskedelmi és Kisipari Kamara képviselője, valamint a részvényesek többségének jelenlétében. Lifka Sándor gondosan válogatott szavakkal és nagy tisztelettel fordult a jelenlévőkhöz, és kifejezte sajnálkozását, *amiért nem úgy történtek a dolgok, ahogyan reméltük. Ennek oka ismert a közgyűlés előtt, ez pedig a valuta kérdése, amely nálunk a legnagyobb szerepet játsza, mivel a filmeket, amelyeket külföldről kell beszerezni, külföldi valutában kell kifizetni.* Az 1922 végéig megvalósult nyereség, amely mindössze 3.135,99 dinár volt, a közgyűlés határozata értelmében a társaság tartalékalapjába került.

Az évi közgyűlést követően felélenkült a vállalat tevékenysége Lifka Sándor kezdeményezésére. Az igazgatóbizottság 1923. május 5-én megtartott ülésén elfogadták azt a javaslatot, hogy terjesztői szerződést kötnék az Universal–American vállalattal azok filmjeinek terjesztéséről Vajdaság területén. A megállapodás szerint az Orient Film Rt. részese-

dése a bruttó bevétel 25%-a lesz minden eladott film után, a filmek kézbesítésének költsége az Orient Film Rt.-t terheli, míg a magyar nyelvű feliratozás költségeit az Universal bevételéből vonják le.

Mintegy tizenöt nappal később döntöttek egy másik filmterjesztői együttműködésről, a budapesti Star Film Rt. filmjeit szerették volna forgalmazni Jugoszláviában. A nyereség 35%-át kérte az Orient Film, azzal, hogy őket terhelné a filmek feliratozásának, valamint vámolásának költségei is. A szerződés tárgyát az *Ördög létrája*, *Aranyháló*, *New York-i expressz kábel*, *A cárnő koronájának titka*, *Az eltűnt mókus*, *A gyermeki szív titka*, *Lengyelország és a vér I. és II.*, *A dandártábornok lányai*, *Szent Mihály* és *A nyugati rózsza* című filmek képezték.

A legnagyobb zavart az Orient Filmben *A három testőr* című világsiker forgalmazási lehetősége keltette, mivel egyetlen használt kópiaért 50.000 dinárt kellett fizetni. Valószínűleg a film 1921. évi változatáról volt szó, Douglas Fairbanks főszereplésével. Az igazgatóbizottság 1923. július 10-én megtartott ülésén úgy határozott, hogy Lifka Sándor vegyen fel kölcsönt a szabadkai Általános Hitelbanktól az összeg fedezésére.

Már a következő ülésen, 1923. szeptember 18-án, az igazgatóbizottság elfogadta Lifka Sándor új üzleti ötletét. Ennek lényege az AEG vállalat (Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft, Berlin) mozi felszereléseinek forgalmazása volt kizárólagos joggal egész Jugoszlávia területén. Az Orient Film kasszájába folyt volna a bruttó bevétel 35%-a, és további 10% árengedmény minden eladott vetítőgép és pótalkatrész után. Szándékai komolyságát Lifka vállalatának egy 1000 márkáról szóló váltó letétbe helyezésével kellett igazolnia.

1923 végén, az év utolsó ülésén, arról határozott az igazgatóbizottság, hogy az Általános Hitelbanknak visszafizetik azt az 50.000 dinárt, amit fedezetként vettek fel *A három testőr* című film forgalmazására. Ez az üzleti lépés szemmel láthatóan rövid időn belül megtörtént.

Az élénk munkát követően várható volt, hogy vidámabb hangvételű lesz a társaság második évi közgyűlése, amelyet 1924. április 20-án tartottak meg. Ahogyan egy évvel korábban is, Lifka Sándor ismét arról tájékoztatta a közgyűlést, hogy *ebben az évben sem úgy történtek a dolgok, ahogyan reméltük*. Az okokat ezúttal a mozikra kirótt magas állami és városi adókban látta, amelyek lehetetlenné tették a minőségesebb és változatosabb repertoár összeállítását. Az első rész végén azt a következtetést vonta le, hogy a filmekből megvalósított forgalom lényegében nagyon gyér. Az általános drágaság és a rezsköltségek emelkedése nehéz helyzetbe hozza a filmszínházakat, melyek szinte mindannyian tartoznak az Orient Filmnek az összebevételük 10-25%-ával. Ebből az okból kifolyólag olyan döntés született, hogy megkezdik a vetítőgépek és az azokhoz tartozó felszerelések értékesítését. Noha Lifka nem számolt be az előző üzleti év pénzügyi mutatóiról, a felügyelőbizottság jelentéséből megállapítható, hogy nem is volt minden olyan fekete, ugyanis az Orient Film részvényesei 3%-os osztalékot kaptak, míg a nyereség fennmaradt része a tartalékalapba került.

Valójában a társaság legnagyobb problémája a kis alaptőke volt. Az igazgatóbizottság ülésén megállapították, hogy az Orient Film tőkéje nem haladja meg egy jobb film árát, így olyan döntés született, hogy felhagynak a filmek vásárlásával. Egyidejűleg megbízták Lifka Sándort, kezdjen tárgyalásokat a filmkészítőkkel a filmek bizományi átvételéről, azaz a feltétellel, hogy az Orient Filmé marad a filmmel megvalósított bevétel legalább 25%-a. Ugyanezen az ülésen döntöttek arról is, hogy *Lifka igazgató úrnak, aki az intézmény érdekében befekteti minden erejét, és gondosan vezeti azt*, a havi jövedelmét emeljék fel 3000 dinár drágasági pótlékkal, amivel annak jövedelme megduplázódott.

Közben az év január 1-jétől Lifkáné fizetését is felemelték 3000 dinárra, aki az elsőszámú hivatalnoki tisztséget látta el. Lifka Sándor munka iránti elkötelezettségét igazolta az a tény is, hogy a vállalat számára a fizetése mellett további nagyobb összegeket is hitelezett készpénzben. Ezért az igazgatóbizottság olyan döntést hozott, hogy a hitelezett összegekre banki kamatot számoljanak fel neki évi 8 és 12%-os rátával.

1924 októberének kezdetén, a filmkészítőkkel folytatott tárgyalásokat követően, Lifka Sándor arról tájékoztatta az igazgatóbizottságot, hogy a meglehetősen magas árak miatt nem sikerült egyetlen szerződést sem kötnie a filmek bizományi értékesítéséről. Közben az 1924. év első félévében kimutatott veszteség miatt felvetette a vállalat fennmaradásának kérdését, különösen annak a ténynek a tükrében, hogy *az intézményünket egy hiba folytán magas adóval terhelik, amely teljesen tönkretenné azt.*

Két héttel később ismét összeült az Orient Film Rt. vezetősége, ahol Lifka Sándor az adóhatósággal folytatott sikertelen tárgyalásokról tájékoztatót, melyeken megpróbálta elérni a vállalat kötelezettségeinek csökkentését. Legjobb esetben is legkevesebb 70–80.000 dinár összegű adóval kellett számolniuk. Tekintettel arra, hogy ez az adó a vállalat alaptőkéjének 80%-át tette volna ki, nem volt lehetőségük ezt kifizetni, mivel a veszteség következtében nominálisan ez a tőke nem is létezett tiszta vagyonként. Hosszas vita után olyan döntés született, hogy a zágrábi American Film Co. szabadkai leányvállalatának eladják a következő leltárkézszét: 4 íróasztal (4.000 dinár), 2 szekrény (2.000), 1 Royal írógép (5.000), 1 Royal írógép (1.000), 2 írógépasztal (250), 5 szék (500). A felsoroltak összértéke 12.750 dinárt tett ki. Emellett a leltárban szerepelt még egy Pathe fényképezőgép (5.000), egy Gaumont gépmechanizmus (1.000) és egy Ehrneman gépmechanizmus (5.000), továbbá 3 henger, 10 cséve és 15 doboz (1.000) és a következő filmek: *A három testőr* (10.000), *Ötödik osztály* (2.500), *Kalnallier emlékiratai* (5.000) és *A szevasztopoli barlang* (2.500). Mindez összesen 32.000 dinár bevételt jelentett. Úgy döntöttek, hogy a befolyt készpénzből csak a cég sürgős tartozásait egyenlítik ki.

Az évi közgyűlés előtt 1925. február 1-jén összeült az Orient Film Rt. felügyelőbizottsága. Megállapították, hogy az adminisztráció nem követett el hibát a munkája során, és *a passzív eredmények kizárólag a túl nehéz gazdasági körülmények következményei.* A 27.182 dináros kimutatott veszteség a vállalat működésének volt a következménye, ugyanis a könyvelésben nem találtak egyetlen olyan tételt sem, amely a bevételek elrejtésére szolgált volna. Mivel nem találtak egyetlen módot sem filmek vásárlására, a felügyelőbizottság azt javasolta a közgyűlésnek, hogy kezdeményezze a cég felszámolását. Ugyanaznap összeült az igazgatóbizottság is, amely 1825. március 8-ára hívta össze az évi közgyűlést. A legjelentősebb adat a rutinszerű ülés jegyzőkönyvének a végén olvasható: az igazgatóbizottság tagjainak aláírásai között először szerepel Jakobcsics Imre neve.

AZ ORIENT FILM RT. JAKOBCSICS IMRE IDEJÉBEN

Csak feltételezni lehet, hogy milyen döntések születtek az említett évi közgyűlésen, mivel az ott készült jegyzőkönyv hiányzik a többi jegyzőkönyvet tartalmazó füzetből. A kérdéses ülés döntéseit és következményeit az igazgatóbizottság következő ülésének jegyzőkönyvéből ismerhetjük meg, amelyet 1925. augusztus 10-én tartottak. Ezen Lifka Sán-

dor jelentést tett arról, hogy a korábbi megbeszéléseken született döntések értelmében tárgyalásokat kezdett külföldi filmgyártó vállalatokkal, és mint a legkedvezőbbet, elfogadta a budapesti Modern Film Kereskedelmi Rt. ajánlatát, amellyel augusztus 5-én megállapodást kötött. Ennek értelmében a cég az Orient Film rendelkezésére bocsátja a következő filmeket az SZHSZ Királyság területén történő bemutatás céljából: *A cárnő ibolyái*, *Izlandi halászok*, *A munka utáni órák*, *Kaland*, *Szerelmi lehetőség* és további három filmet. A filmek bemutatására előirányzott idő három év. Előlegként 96.950 dinárt kellett fizetni a filmekért 10 egyenlő részletben. A jegyzőkönyv végén találjuk a jegyzőkönyvvezető olvashatatlan aláírását, az elnök (!), Jakobcsics Imre, valamint Lifka Sándor és Erzsébet igazgatóbizottsági tagok aláírásait.

Tehát az évi közgyűlésen nagy valószínűséggel megváltoztatták az Orient Film Rt. tulajdonosait, és így Jakobcsics Imre lett a cég főrésztvényese. Gyakorlatilag a városban filmekkel foglalkozó vállalatok bővítési folyamatáról volt szó, hiszen Jakobcsics Imre volt a Korzó Mozi Rt. többségi tulajdonosa, amelynek része volt többek között a Lifka mozi is. Ő volt emellett annak az épületnek is a tulajdonosa, amelyben az említett mozi működött, illetve ahol Lifka Sándor és Erzsébet élt.

A friss tőke biztonságot és bizonyosságot hozott a cég működésében. Így szeptember 16-án Lifka Sándor igazgató arról tájékoztathatta a bizottságot, hogy meghosszabbítják a forgalmazói szerződést az AEG vállalattal, mivel ez előnyére válik a cégnek, november 5-én pedig arról számolt be, hogy szerződést kötött a belgrádi Avala Filmmel, amellyel 22 film terjesztéséről állapodtak meg Vajdaság területén, ezek: *Bagdadi tolvaj*, *Robin Hood*, *Le miracle de loups*, *Pán Péter*, *Zorró*, *Párizsi nő*, *Sóvárgás*, *1001 szerelem*, *Férjek, ne higgyetek a nőknek*, *Elhunyt Matija Packal*, *Marokkói táncosnő*, *Elcserélt nők*, *Örvényben*, *A csavargó törvénye*, *Szemtelen Morin*, *L’Affiche* és *Huszárszerelem*. Az 1926. május 8-ai ülésen beszámolt a kieszközölt kártérítési megállapodásról a belgrádi Avala Filmmel támadt vitában, mivel azok késték egyes filmek kézbesítésekor, továbbá az együttműködés megszakításáról a budapesti Modern Film Kereskedelmi Rt.-vel, amely nem tartotta tiszteletben a határidőket, és ezért megindította az eljárást a már befizetett előleg visszafizetésére.

A rátermett Lifka 1926 közepén szerződést kötött egy zágrábi filmforgalmazóval 28 film vajdasági bemutatásáról. Mivel a forgalmazó késlekedett a filmek kiszállításakor, a már befizetett letét ellenére is az Orient Film Rt. felbontotta a szerződést, és követelte a letét visszafizetését Fischer Jakab szabadkai ügyvéd és zágrábi kollégája, Alexandar Licht közreműködésével. A bevétel növelése érdekében az Orient Film Rt. 1926 végén szerződést kötött egy zágrábi céggel a vetítőkben használatos szén forgalmazásáról Vajdaság területén.

Lifka az 1926. évi működésről szóló közgyűlésen első ízben számolt be részletesen a munkában felmerült gondokról. A legnagyobb gond a hatalom adópolitikájából adódott, ami miatt számos filmkölcsonzással foglalkozó vállalat kényszerült bezárni. Ezek helyére amerikai cégek érkeztek, amelyek olcsó filmekkel árasztották el az országot. A filmekből megvalósult bevétel a jövedelemnek csak az 55%-át tette ki, míg az egyéb keresetet a moziberendezések, vetítőkhoz való szén és hasonló eladásából valósították meg. A vállalat ezt az évet is kisebb veszteséggel zárta, amely a korábbi évek veszteségeivel együtt összesen 41.000 dinárt tett ki.

Lifka 1927 júliusának végén az igazgatóbizottsági ülésen ismét kérte a cég felszámolását, mert nem tudnak minőséges filmeket beszerezni. Végül mégis Jakobcsics Imre elnök javaslatát támogatták, hogy várjanak még egy hónapot. Noha a jegyzőkönyvekből nem látszik, kötöttek-e valamilyen kedvező megállapodást, de a vállalat tovább folytatta munkáját. 1927-ben a veszteségeik további 2.000 dinárral növekedtek.

1928 szeptemberében jobb üzleti lehetőségek voltak kilátásban, amikor az igazgatóbizottság azzal bízta meg Lifka Sándort, hogy vegyen fel 100.000 dinár előleget a berlini Ufa Film vállalat mintegy ötven filmjére.

A következő hónapban az alábbi végzés érkezett az Orient Film Rt.-hez Mijatov szabadkai rendőrkapitánytól: *Az itteni polgárok tüntető magatartása miatt A harmadik huszárezred című film vetítésekor a Lifka moziban, megtiltom A harmadik huszárezred című film további vetítését. Erről írásbeli értesítést kap a Lifka mozi tulajdonosa és az ügyeletes rendőri szervek a tilalom elrendelése és betartása érdekében* (GMS, I-A 68).

A szabadkai Városi Múzeumban őrzött jegyzőkönyvek adatai alapján az utolsó évi közgyűlést, amely az 1929. évi működéshez kapcsolódott, 1930. május 31-én tartották meg. Lifka beszámolójában számos működési problémára tért ki. Betiltották a filmek magyar nyelvű feliratozását, ami jelentősen lecsökkentette a bevételeket, továbbá egy új film beszerzése többbe került volna, mint a társaság teljes tőkéje, illetve a túl magas adók gyakran lefoglaláshoz vezettek... Az elmúlt évben megjelentek a hangosfilmek, amelyek különösen keresettek, és mivel az Orient Film Rt. csak némafilmekkel rendelkezik, a bevételek jelentősen visszaestek. Ugyanebből az okból kifolyólag jelentősen lecsökkent a mozifelszerelések eladása is.

A felsoroltak miatt Lifka Sándor, ki tudja már hányadik alkalommal, javasolta a cég felszámolását. A közgyűlés egyhangúlag döntött a társaság felszámolásának megindításáról, és dr. Kalmár javaslatára Lifka Sándort és Pfeifer Ottót nevezte ki likvidátornak (GMS, I-A 73).

LIFKA SZABADKÁN KÉSZÜLT FILMJEI

Lifka Sándor életrajzának ma is a legnagyobb érdeklődésre számot tartó része a filmes tevékenységére vonatkozik. Egyes életrajzírók erőfeszítéseinek köszönhetően az a helyzet állt elő, hogy Lifka első filmjeinek időpontja a múltba tolódott, függetlenül a történeti források hitelességétől. A kritikai történetírás, amely tudományos megalapozottságra törekszik, nem engedheti meg magának, hogy ellenőrizetlenül átvegye egyes publicisták forrás megjelölése nélkül közölt adatait, vagy sok évvel később megfogalmazott visszaemlékezésekre támaszkodjon. Immár legendává vált az az állítás, hogy Lifka 1900-ban filmfelvételt készített Ferenc József császárról és feleségéről, Erzsébet királynéről Gödöllőn, noha a Monarchia magyarországi részén igen népszerű Sissy 1898-ban már elköltözött az élők sorából.

Hasonló kategóriába tartozik Lifka feleségének azon állítása is, hogy Sándor 1901-ben körülbelül egy hónapot Szabadkán töltött, és ekkor felvételeket is készített a városban.

Ennek nyoma sincs a sajtóban, amely bizonyára nem hagyott volna ki egy ilyen szenzációt, a Történelmi Levéltár sem rendelkezik erre vonatkozó dokumentumokkal. Ebben az évben Beck Erzsébet, Lifka későbbi felesége, kilencéves kislány volt, és a lejegyzett időskori emlékei nem tekinthetők megbízható történelmi forrásnak. Annak az állításnak a téves voltát, miszerint Lifka 1901-ben Szabadkán forgatott, alátámasztja a már említett képeslapgyűjtemény is, amelyet a szabadkai Történelmi Levéltárban őriznek. Lifka Sándor és utazó panoptikuma mozgásának igen pontos rekonstruálása a neki küldött képeslapok alapján történhet. Az év elején Pulában tartózkodott, majd március közepétől Klagenfurtban, júniusban Villachban érhetjük utol, hogy a következő hónapban már ismét Klagenfurtban legyen. Szeptember elején Belovárban kézbesítenek neki egy képeslapot, október közepén Sziszekén, november közepétől pedig Eszéken tartózkodik. Itt kapta kézhez 1901-ben az utolsó képeslapot is.

Hasonló módon cáfolhatjuk magának Lifka Sándornak azon állítását, amelyet az 1940-ben írt visszaemlékezéseiben találunk (GMS, I-A 75). Ugyanis feljegyezte, hogy 1902-ben, belgrádi és újvidéki tartózkodását követően a panoptikuma és múzeuma Szabadka felé folytatta útját, és a Széna téren állította fel sátrát. Néhány képeslap igazolja ugyan, hogy Ernestsztina, Rudolf és Sándor júniusban valóban Újvidéken tartózkodott, de azt a képeslapot, amelyet 1902. június 18-án Lifka Vilma küldött Weisswasserthalból, már nem Újvidéken, ahová szolt a címzés, hanem a turné következő helyszínén, Óbecsén kapta kézhez Lifka Sándor. Innen hamarosan továbbmentek Nagyikindára és Temesvárra.

Az elérhető források alapján és a munka keretein belül maradvá, amely Lifka Sándor szabadkai napjaival hivatott foglalkozni, bizton állítható, hogy Szabadkán az első néhány méter filmet 1911. november 6-án forgatta, tehát a szabadkai mozija működésének második hónapjában. Előző nap a sajtó beszámolt arról, hogy másnap, vasárnap Lifka Sándor 11 és 12 óra között felvételezni fogja a polgárokat, amely filmet már a következő héttől meg lehet majd tekinteni a mozivásznon (*Bácsmezei Napló*, 253. szám, 1911. november 5.). Mivel a következő napokból nem maradtak fenn lappéldányok, nem tudjuk biztosan, hogy mikor volt Lifka felvételének premierje. A november 16-ára bejelentett műsorból látható, hogy a Ferenc Ferdinánd és Friedrich főherceg találkozójáról szóló film és hat további kép mellett még mindig műsoron volt a szabadkai sétálóutcán, a Kossuth Lajos utcában készült felvétel, amely napokig a figyelem középpontjában maradt (*Bácsmezei Napló*, 262. szám, 1911. november 16.).

Két szabadkai napilap is bejelentette 1911. december 16-án, hogy aznap lesz a *Párizstól Rómáig – a Riviérán keresztül* című film bemutatója. Az Uránia előadásai mintájára Lifka műsora is mintegy ötven diapozitívból és több rövidfilmből állt. A sajtóban megemlítik, hogy a szöveg szerzője Lifka Sándor, aki a nyári üzleti útja során maga készítette a felvételeket (*Bácskai Napló*, 288. szám, 1911. december 16.). Ez az előadás még 1913 elején is műsoron volt, erről az egy évvel későbbi sajtóreklám is tanúskodik (*Bácskai Napló*, 12. szám, 1913. január 16.).

1912. március 21-ére jelentették be Lifka heti hírmondóját, amely bécsi, berlini, müncheni, luxemburgi és szabadkai dokumentumfilmeket tartalmazott. Feltételezhető, hogy a szabadkai új felvételeket Lifka maga készítette (*Bácskai Napló*, 56. szám, 1912. március 21.).

Nem kétséges, hogy Lifka felvételt készített a harmadik szabadkai Városháza ünnepélyes megnyitójáról. Az első hír erről a filmről csak egy rövid tájékoztató, amely egyben a

film következő heti premierjének a bejelentője is (*Bácskai Napló*, 202. szám, 1912. szeptember 17.). A bemutató még néhány napig váratott magára, egészen 1912. október 1-jéig, vagyis a szabadkai Lifka mozi megnyitásának évfordulójáig. A *szabadkai Városháza megnyitója* című film mellett aznap este egy dráma, a *Nick Winter és a nászajándék* és a *Móric bemutatja* című komédia volt műsoron (*Bácskai Napló*, 214. szám, 1912. október 1.). A további részletek Lifka filmjéről a következő napokban megjelent tudósításban olvashatók. Ebben az áll, hogy felvette, amint a városi önkormányzat képviselői és a polgárok a templom előtt sétálnak, báró Hazai Samu hadügyminiszter fogadását a vasútállomáson, a miniszter és a főispán fogadását az állomás előtt, azt, amint a polgármester és Némethy államtitkár fiákerrel a Városházához megy, és végül a tömeget a Városháza előtt, valamint magát az épületet. A vetítéskor a közönség tapssal jutalmazta a filmet (*Bácskai Napló*, 216. szám, 1912. október 3.). Lifka eddig említett filmjéhez hasonlóan ez sem maradt fenn.

Az 1912-ben készült *A vízszentelés ceremóniája a pravoszláv szerbeknél Szabadkán* című háromperces film a legrégebbi fennmaradt filmanyag, melyet Lifka Sándor készített. Tekintettel a film tartalmára és a nyilvánvaló tényre, hogy a felvétel télen készült, állíthatjuk, hogy azt vízkeresztkor, 1912. január 19-én forgatta. A film elején a kamera az 1910 novemberében felújított Úr Mennybemenetele szabadkai pravoszláv templom bejárata felé van irányítva. A templomból kiáramló hívek megpróbálnak menetet alkotni, és elől mintegy tíz lány és asszony látszik polgári kosztümbe öltözve. Hamarosan csatlakozik hozzájuk Jovan Manojlović ügyvéd, magyar országgyűlési képviselő, aki a Szerb Énektársulat elnöke is volt. A felvételen a nők papírt tartanak a kezükben, valószínűleg az említett Társulat tagjai voltak, amely még 1864-ben alakult meg Szabadkán. Noha ma már nehéz őket külön-külön beazonosítani, mindmáig fennmaradtak a neveik, így biztosan állíthatjuk, hogy a következő személyek lettek megörökítve a filmen: Mica Ognjanov, Zorka Pušin, Justina Krnjajski, Katica Dimitrijević, Saveta Pendžić, Milica Mijatov, Bosiljka Lepedat, Katica Pušin, Dora Krnjajski, Emilija Ognjanov, Maca Ognjanov és Jelena Pandžić. A menetben őket a Társulat férfi tagjai követték, majd még egy személy, aki kapcsolódott a Szerb Énektársulathoz. A Társulat tagjai és elnöke mögött ment a karvezetőjük, Svetozar Dimitrijević, a szabadkai pravoszláv pap, aki a körmenetben kollégája, Miloš Pilić, Sándor település papja társaságában látható. A településrészt a XX. század elején csatolták Szabadkához.

A film második részében a menet megállt az egyik szabadkai utcán, ahol elvégezték a vízszentelést, míg a harmadik részben a pap megáldott többtíz csendőrt.

1913 első felében Lifka Sándor egy szkeccsfilm elkészítésével volt elfoglalva, amely új és népszerű művészeti forma volt, a film és a színház ötvözése. Egy szabadkai újságíró által írt szöveg alapján a filmanyagot Lifka Sándor készítette. A szkeccset, amelyet a Női Jótékonyági Társaság ünnepségén terveztek bemutatni a közönségnek, bejelentették a szabadkai társadalmi elit szereplését is (Csala, 1981, 101). 1913 júliusának harmadik napján Lifka Ernesztina szabadkai lakos, a Lifka mozi tulajdonosa kérvénnyel fordult a városvezetéshez, amelyben kérte, hogy adják bérbe számára a városi színházat július 10–13. között a szkeccsfilm bemutatása céljából. A Városi Tanács ismét áthúzta Lifkáék terveit, mivel elutasította Ernesztina kérvényét. Az indoklásban a tűzveszélyre hivatkoztak (IAS, F:2. II, 154/1913). Arra a kérdésre, hogy a bemutatóra találtak-e megfelelő helyszínt, vagy a filmanyag belekerült Lifka következő alkotásába, sajnos nem tudhatjuk a választ.

Látva, hogy polgártársai legalább akkora érdeklődéssel látogatják a mozit, ha szabadkai vonatkozású dokumentumfilmeket vetítenek, mint amikor a legjobb játékfilmek vannak műsoron, a Lifka mozi tulajdonosa arra törekedett, hogy mind több helyi vonatkozású felvételt tűzzön műsorra. Az Uránia Tudományos Színház előadásaihoz hasonló műsorában Vajda Gyula, a Női Polgári Iskola igazgatójának szövegét használta fel. A három felvonásban összesen 180 diapozitívt és hét rövidfilmet láthatott a közönség, és így állt össze a *Szabadka szóban és képekben* című előadás (*Bács megyei Napló*, 262. szám, 1913. november 14.). Az első polgári előadásokat 1913. november 14-én, 15-én és 19-én tartották, míg a legkiváltságosabb helyzetben a sajtó képviselői voltak, akik elsőként, már november 13-án megtekinthették Lifka előadását. A mozi tulajdonosának és az újságíróknak ez a fajta együttműködése életre hívta a sajtókritikát, amely addig szinte ismeretlen volt a szabadkai lapokban.

A szöveg egész Szabadkának akarta megadni a vázát s e helyett az ugynevezett külső és belső képek nagyobb részét ugy csoportosította, hogy egyeseknél sokkal több, a másoknál pedig kevesebb volt az, amit a vázlat fogalma megengedett...Ha nem ismernénk Szabadkát és az ő tulságos köznapias, erősen konzervatív és a kulturmozgalmak iránt érzéketlen mivoltjában, ha nem tudnánk, hogy nem az ugynevezett palotasorok, hanem a szegény nádviskók adják meg ennek a városnak az igazi jellegét, ha nem tudnánk, hogy a köz és a társadalmi életünk megfestése alkalmával szinte dühöng a hízelgő szín, akkor ellenállhatlan vágyat éreznénk Szabadka, a hatalmas, a gazdag, a szép, a fejlődő, a szépért folyton hevülő és a jótékonyságot kétkézzel gyakorló város után. (...) A darab azonban mindinkább le-tért a kijelölt utról és végeredményben olyas nagy távolság volt a két irány között, amelyet a szerzők iránti szimpátiával és a feladat súlyos voltával nem lehet áthidalni. Ezt elhallgatni ép oly súlyos hiba lenne, mint letagadni azt, hogy az utelágazás tulnyomó részben a darab szöveggyöngöseségének a következménye. (...) A jól sikerült képeken nem látszik meg a por, amelyet a nézők szemébe lehet hinteni s amit mi szabadkaiak telt tüdővel szívunk. (...) A por elől menekülve Palics éltető levegője nemcsak rajtunk, hanem uránia darabon is meg-látszik, mert ez a része meg a szöveg tekintetében is jól sikerült, a mozgó és álló képek jól si-kerültek (*Bácskai Napló*, 264. szám, 1913. november 16.). Sajnos azok a filmrészletek sem maradtak fenn, amelyeket a *Szabadka szóban és képekben* című előadásban mutattak be, így ezekről csak az újságcikkek alapján tudunk véleményt alkotni.

Lifka Sándor leghosszabb fennmaradt filmje a legrégibb jugoszláv futballklub ne-gyed évszázados fennállása alkalmából szervezett ünnepségen készült. Ugyanis 1926. június 3-a és 6-a között emlékeztek meg Szabadkán a Bácska FK 25 éves fennállásáról. Az egész esemény valóban ünnepi légkörben zajlott a felújított stadionban és az új, fá-ból készült lelátókon, neves hazai és külföldi vendégek jelenlétében. A meghívásnak ele-get tett a prágai Viktorija Žižkov futballklub, a budapesti MTK, a belgrádi BSK, a zágrá-bi HASK és a szomszédok Zomborból. A vendégcsapatok és a házigazdák négy na-pon keresztül próbálták lenyűgözni a néhány ezres közönséget a Zombori kapunál lévő stadionban.

A film első kockáin a csapatok felvonulása látható a Zombori úton, majd néhány fel-vétel a Bácska FK pályájáról és Szabadka főispánjának, Dragoslav Đorđevićnek az ünne-pi beszéde. Ezt jelenetek követik a torna első mérkőzéséről, melyen a BSK és a Bácska lép-tek pályára. A kamera megörökítette a belgrádiak fölényes játékát, de a hazaiak kapusá-

nak, Virágnak a nagyszerű védését is, amellyel a vendégek 11 méteres büntetőrúgását hátrította. Lifka érdekes felvételeket készített az MTK és a HASK mérkőzéséről is, amelyet főként nyertek a budapesti vendégek, valamint a torna utolsó mérkőzéséről, amelyen a Viktorija Žižkov és az MTK küzdöttek a nagy ezüstserlegért. A meccs gólnélküli döntetlennel végződött, így abban egyeztek meg, még egyszer megmérkőznek, hogy eldőljön, ki lesz az értékes serleg nyertese, de erre soha nem került sor, így a serleg még ma is Szabadkán van, és a Városi Múzeumban őrzik. A Bácska FK jubileumáról szóló film jelenleg a belgrádi Filmmúzeumban található.

Ugyanezen a nyáron Lifka Sándor készített egy négyperces filmet is *Űrnapi körmenet 1926-ban Szabadkán* címmel. Ennek az ünnepnek, amelyet a húsvét utáni kilencedik csütörtökön ünnepelnek, a lényege az Oltáriszentség megalapításáról való megemlékezés. Lifka az akkori Jellasics utca elején állványra állította a kameráját, és úgy filmezte le a polgárok körmenetét a politikusok és a polgári egyesületek számos képviselőjével, hogy a háttérben látszódnak az Avilai Szent Teréz-székesegyház masszív tornyai. A körmenet élén az Oltáriszentséget Blaško Rajić atya vitte, a szabadkai társadalmi élet egyik legbefolyásosabb egyházi, de ugyanakkor világi személyisége. A film második, rövidebb részlete a körmenetet mutatja a Szentháromság szobor előtt, amely akkoriban még a város legszűkebb központjában állt, a Karađorđe téren. Ezt a filmet is a belgrádi Filmmúzeumban őrzik.

Ennek a két filmnek a készítését a sajtóhírekből is követni tudjuk. Először az *Űrnapi körmenet* készült el, ugyanis 1926. június 6-án, tehát a Bácska FK tornájának utolsó napján arról tájékoztat a sajtó, hogy már mindkét film kész (*Bácsmegyei Napló*, 155. szám, 1926. június 6.). A filmeket rövid időn belül be is mutatták a mozi közönségének, mivel már a hónap közepén a filmek tartalmáról írt a sajtó (*Bácsmegyei Napló*, 164. szám, 1926. június 15.).

Emellett fennmaradt az *Ünnepség Szabadkán az állam új elnevezése alkalmából 1929. október 13-án*. Az ünnepség Sándor király döntéséhez kapcsolódott, aki a nacionalista kilengések megfékezésére az országnak a Jugoszláv Királyság nevet adta. A négy és fél perces filmen láthatjuk a politikai és a katonai hatalom képviselőit, akik a szabadkai pravoszláv templomból jöttek ki a hálaadást követően. A film folytatásában Lifka megörökítette a felvonulást a Sándor király utcában, amelyen számos egyesület vett részt (kerékpározók, katonazenészek, a városi hatalom képviselői, iskolások, női egyesületek, levették, iparosok, tisztek, vasutasok, tűzoltók). Ezt a filmet is a belgrádi Filmmúzeum őrzi.

Ugyanebben az intézményben őrizték meg azt a filmdarabot, amely mindössze 20 másodperces, és amelyen Lifka Sándor látható elegáns urak társaságában a szabadkai Pallas Hirdetőintézet és Reklámvállalat, a Pajo Kujundžić utca 4. számú ház előtt (ma Radić fiú utcája).

Lifka a visszaemlékezéseiben feljegyezte, hogy nagyon sok filmet készített. Az említettek mellett 1940-ben arra emlékezett, hogy Szabadkán felvette a nagy vásárt, a nagy palicsi ünnepséget, amelyet a Zsidó Női Társaság védnöksége alatt szerveztek meg, az Avilai Szent Teréz-templom felújítása alkalmából szervezett ünnepséget. Ettől sokkal több filmre emlékezett felesége, Lifka Erzsébet, aki az emlékeit még nagyobb távolságból idézte fel, de ezekről a filmekről sem maradtak fenn megbízható nyomok. Igen rejtélyteljes a filmjei eltűnésének módjáról szóló történet is. *A filmjeim közül nagyon kevés maradt fenn, csak az elismerések igazolják állításaimat. Ugyanis nagy tűz ütött ki Zágrábban a Dolac i*

Star film cég raktárában. Emiatt azt a rendeletet adták ki, hogy minden filmet ki kell vinni a város területéről. Nem volt titok, hogy az én felvételeim mellett még további legalább 100 darab rövidfilmmel rendelkezem. Ezek mindegyike egy-egy kerek fémdobozban volt. A kérdésemre, mit csináljak a filmekkel, azt felelték, hogy ne tartsam azokat magamnál, hanem adjam át a Bata gyárnak. Így aztán átadtam minden filmet egy kivételével, amely szerencsére elgurult. Ezen volt a vízszentelés Vízkeresztkor a pravoszláv templomban. A film megmaradt, kitűnő állapotban van, és a pravoszláv egyházközségnél őrzik. Más filmjeim részletei a belgrádi Filmarchívumban találhatóak meg.

A FILM ÉS A MOZI UTÁN

Az Orient Film Rt. felszámolásával nem szűnt meg Lifka Sándor kapcsolata a filmmel. Ellenkezőleg, a hagyatékában megőrzött szakfolyóiratok igazolják kötődését a filmművészethez egészen a II. világháború befejezésének évéig. 1931 végén a Korzó Mozi Rt. évi közgyűlésén igazgatóbizottsági taggá választották, de csak 1933. augusztus 18-áig, amikor törölték a nevét az igazgatóbizottság tagjainak névsorából. Mégis a társaságnál és a nevét viselő mozinál maradt egészen 1935-ig, de lehet, hogy egészen az év végéig, a Korzó Mozi Rt. felszámolásáig (IAS, F:086. 110-112). Erről tanúskodik egy 1934-ből való irat is. A Kereskedelmi és Ipari Minisztérium és a Dunai Bánság királyi báni igazgatóságának rendeletei értelmében, a vállalkozásokról szóló törvény és az 1933. november 17-én meghozott, a filmoperatőrök vizsgáztatásáról szóló rendelet alapján, Lifka Sándor összegyűjtötte a szükséges iratokat, hogy eleget tegyen a bürokratikus előírásoknak. Az 1934. január 16-án kiállított erkölcsi bizonyítványában az áll, hogy foglalkozását tekintve a Lifka mozi bérlője, a Szabadkai Körzeti Bíróság által március közepén kiállított igazolás értelmében pedig nem folyik és nem is lett megindítva ellene csődeljárás. A folyamat zárásaként 1934. szeptember 2-án kapta kézhez Lifka a Városi Elöljáróság döntését, amelyben elismerik a filmoperatőri hivatását, így felmentik (!) őt a szakvizsga letételének kötelezettsége alól (IAS, F: 216, 1. I 1).

Egy évvel később a szabadkai rendőrség által Lifka Sándor részére kiadott igazolásban, amelyre az iparendély kiváltásához volt szüksége, többek között az áll, hogy foglalkozását tekintve szőlész! Ez logikus következménye volt annak, hogy a családi vállalat már képtelen volt fennmaradni a filmiparban és a filmforgalmazásban, ahol a működés feltételeit immár a nagytőkések és a nemzetközi vállalatok diktálták. Feleségével, Erzsébettel közös megegyezéssel vásároltak egy birtokot Királyhalmán, amely az évek során bővült, korszerűsödött és jövedelmet hozott a házaspár számára. Ebben a munkában a feleség vette át a főszerepet, aki szervezte a munkásokat, begyűjtötte a termést a gyümölcsösökből és szőlőkből, gondoskodott azok értékesítéséről... A II. világháborút követő években, amikor a földbirtokuk nagy részét elvették tőlük, a gyümölcsös összterülete 15 kataszteri hold volt.

Mivel a továbbiakban nem foglalkozhatott azzal a munkával, amit a legjobban szeretett, és amihez a leginkább értett, Sándor a kereskedelem felé fordult. Egy 1937-ből való irat egy fakeskedés üzletlársaként említi Lifkát (IAS, F: 047. 1265/1937), 1943 decembe-

rének első napjától pedig megkapta az iparendélyt a saját rádiókészülék- és villamossági kereskedésének működtetéséhez (IAS, F: 216. 1. I 1). 1945-től a szabadkai Korzón lévő üzlete a Svetlo nevet viselte (IAS, F: 086. K 86/1947).

A bürokratikus előírások rendezése érdekében Lifkának rendeznie kellett az állampolgársága kérdését. Ezért 1937 januárjában Žatec község anyakönyvi hivatala kiállított számára egy bizonyítványt, amellyel igazolták, hogy ez a szabadkai lakos 1920 óta a Csehszlovák Köztársaság állampolgára. Az érvényes előírások értelmében ugyanilyen állampolgársággal rendelkezett felesége, Alžběta szül. Beckova is (IAS, F: 216. 1. I 1).

Két évvel később Lifka Sándor állampolgársági igénylést nyújtott be a jugoszláv határhoz. A királyi báni igazgatóság átiratában, amely az igénylése indoklását tartalmazta, az állt, hogy cseh származású, nincs ingatlan vagyona, 400.000 dinár tőkével rendelkezik, nem áll kapcsolatban gyanús és nemzetellenes (!) elemekkel (IAS, F: 057. 5344/1939). Ezen kijelentések alapján a királyi báni igazgatóság 1939. december 23-án döntést hozott (II, 80375/1939) arról, hogy elismeri Lifka Sándornak és feleségének, Erzsébetnek az állampolgárságát a Jugoszláv Királyságban. 1940 legelején a Lifka házaspár dr. Đuro Rebić járásbíró jelenlétében letette az esküt, és így Jugoszlávia állampolgárai lettek. De csak rövid időre. Bácska Magyarországhoz történő visszacsatolásakor, 1941-ben annak minden lakosa automatikusan állampolgárságot cserélt. Fél évvel halála előtt, 1952 márciusában kapta kézhez az utolsó ilyen tárgyú igazolását, ezúttal arról, hogy a Szerb Köztársaság állampolgára (GMS, I-A 51).

MAGÁNÉLET

A XX. század negyedik évtizedének kezdetétől Lifka Sándor Szabadkán tagja volt a Alkotás elnevezésű szabadkőműves páholynak. Nem foglalkozott politikával, sőt! Amint az az egysoros iratból kitűnik, egyáltalán nem érdekelte bármiféle nemzeti elkötelezettség. Ezzel összhangban állt a tagsága is a szabadkai Polgári Kaszinóban.

Amikor csak tehetett, hivatalos és magánleveleit német nyelven írta, ritkábban és kevésbé helyesen magyar nyelven. Az osztrák–magyar hatalomnak, de Magyarország számára is ő Sándor volt, a jugoszláv hatalom a II. világháború előtt és után Aleksandarnak nevezte, felesége és legszűkebb környezete viszont egyszerűen Alexnek szólította.

És éppen így, liberális nézeteivel, apolitikusan és nemzeti elkötelezettség nélkül (legalábbis nyilvánosan), a politika éber figyelemmel kísérte őt. Már egy héttel a magyar csapatok szabadkai bevonulása után 1941-ben a város katonai parancsnoka arról érdeklődött a királyi hírszerzésnél, hogy Lifka Sándor, egykori moztulajdonos vajon megbízható-e nemzetiségi szempontból és milyen vallású? Ugyanaznap bizonyos Hegedűs, a K részleg vezetője készségesen (de helytelenül) azt a választ adta, hogy a nevezett személy ismert angolbarát, aki zsidó vallású. Felesége zsidó. Nemzetiségi szempontból teljességgel megbízhatatlan (GMS, I-A 49)!

A hírszerző pontatlan tájékoztatást adott mind Sándorról, mind pedig a feleségéről. Húsz évvel korábban, esküvőjükkor, amikor még nem lehetett tudni, hogy a faji törvé-

nyek hamarosan érvénybe lépnek Európa ezen részén, a házastársak benyújtották eredeti keresztleveleiket Žatecből és Győrből, amelyekben az állt, hogy mindketten római katolikus vallásúak. Hogy elkerüljék a törvény antiszemita rendelkezéseit, 1941. július 7-én átadták a magyar hatalomnak az 1920-as házassági anyakönyvi kivonatuk hivatalos fordítását (IAS, F 216. 1. I 1).

Szabó Evetović Edit feljegyzett vallomása alapján Lifka Sándornak problémái akadtak a partizán hatalommal is. Először egy szovjet tiszt, aki a Lifka család nyaralójában lakott, mentette ki őt, amikor őrizetbe vették, mint olyan személyt, aki állítólag segítette a Kulturbundot, majd pedig 1949-ben fél évet töltött a szabadkai börtönben. Azzal vádolták meg, hogy a gyümölcsösén keresztül, amely mindössze 800 méterre volt az országhatártól, embereket csempészett (Farkas: Lifka. 2009, 126-134). A társadalmi elvek megrendülése a háború folyamán és az azt követő években egészségi állapotának megromlásához vezetett, amely problémák azután élete végéig elkísérték.

Attól kezdve, hogy eldöntötte, végleg Szabadkán telepszik le, az akkori Hungária Szálló egyik bérelt lakásában élt, abban az épületben, amelyben a róla elnevezett mozi is működött. Miután házasságot kötött régi munkatársával, Beck Erzsébettel, továbbra is ebben a lakásban élt, egészen a XX. századi harmincas évekig, amíg be nem fejezte a filmezést és a moziszakmát. Ezután vettek egy gyümölcsöst Királyhalmán, és az év egy részét az ottani nyári lakban töltötték, amely a polgári élet szükségleteinek megfelelően volt berendezve. Szabadkán a II. világháború után az Ivan Antunović utca 3. szám alatt, Sonenberg Salamon egykori házában vásároltak lakást. Ezt megelőzően ugyanebben az utcában (melyet a II. világháború alatt Horthy Miklósról neveztek el) laktak az 5. (1940) majd a 20. (1942) szám alatt.

Sándor és Erzsébet kapcsolatáról fennmaradt bizonyítékok tanúsítják, hogy viszonyukat mindenkor az érzelmek és polgári udvariasság jellemezte. Az idő múlásával sem szűnt meg közöttük az egymáshoz való ragaszkodás kifejezésének az igénye. Az első fennmaradt képeslaptól kezdve, amelyet 1912. május 17-én küldött Sándor Beck Erzsébetnek Szegedről, aki akkor még mindig a Bácskai Hírlap szerkesztőségében volt hivatalnok, egészen a halálát megelőző időig, igen gyakran váltottak levelet, amelyek legtöbbször Drága Alexkám!, illetve Liebe Erschi! megszólítással kezdődtek. Mintaként állhat itt Alex egyik fennmaradt levele, amelyet 1929. augusztus 25-én írt. *Drága Erzsi! A 23-án írt leveletem már bizonyára kézhez kaptad. A Bács megyei Naplót naponta el fogom küldeni neked, hogy naprakész maradj az itteni újdonságokat illetően. Terka mondta, hogy egyes dolgok, mint a törölközők és párnahuzatok már nem kellenek neked, azonban még mindig nem találtunk senkit, aki elhozhatná azokat. Amikor Terka szombaton felhívott Budapestről, azt mondtam neki, hogy esetleg eljönnék érted, de Terka bizonyára félreértett engem. Csak az a kérdés, hogy milyen sokáig kell még maradnod. Ha hosszabb ideig maradsz, mindenképp meglátogatnálak, egyébként majd csak érted mennék fel. Örölnék, ha veled lehetnék, de tudod, hogy ez most nehezen megoldható, ugyanis most Feiberger, utána pedig Rákosi lesz úton.*

Adjon Isten szerencsét, hogy minden simán elmúljon, amit szívemből kívánok neked. Anya és a gyerekek tegnap vacsora után Palicsra mentek, és én is csatlakoztam hozzájuk. Nálunk szörnyű hőség van, a lakásban állandóan 28 fok van, Palicson azonban sokkal kellemesebb a hőmérséklet. Tegnap Laurával elültettünk több mint 800 palántát. Épp most

kaptam meg a drága lapodat, nagyon köszönöm neked. Tudod, hogy nagyon szívesen látnálak, de csak akkor gyere, amikor az orvos azt jóváhagyja. Ne dönts hirtelen, legyél türelmes!

Szeretettel üdvözöl és számtalanszor csókol: a te Alexod.

Sokszor üdvözölöm dr. Shilling urat, köszönöm fáradozását (GMS, I- A 72).

Noha nagyon fiatalon elveszítette édesapját, hasonló kapcsolatot tapasztalhatott Sándor a szülei között is. Ennek köbe vésett bizonyítéka, az anya utolsó üdvözlője, az apa sír- emlékéen olvasható:

A sír egy távoli helyen, az egyszerű kő
sugallja a szokatlan véget,
hogy itt nyugszol
és hogy itt megtaláltad békédet.

És amit a véső a kőbe vés,
azt kitörli az idő múlása,
mégis a derűd megmarad nekem,
és ez lesz örök társam.

Mélységesen szomorú feleséged, Lifka Ernesztina (GMS, I-A 89)

A Lifka házaspár nemességéről és emberségességéről tanúskodik az a tény, hogy 1944 elején a budapesti karmelita rendházból örökbe fogadták Szabó Editet és Ibolyát, akikről úgy vélték, hadiárvák. A háborús és az azutáni évek anyagi nehézségei és nélkülözései ellenére a lányokkal saját gyermekeikként bántak. Ugyanilyen bánásmódban részesült Sándor barátjának, Klein Gyulának a két lánya is. A verbászi német, aki feleségével elhagyta Jugoszláviát, lányait, Felicitást és Renátát néhány évre Lifkáékra bízta, amíg megszerzik az anyagiakat és az iratokat ahhoz, hogy áttelepüljenek Amerikába.

1952 novemberének tizenkettedik napján ért véget Lifka Sándor élete. 17 órakor megállt dobogni ennek a különös embernek a szíve. Csak az idő múlásával, amikor már nem volt az élők sorában, kezdtek ráébredni személyes szerepére Szabadka modernizálódási folyamatában, amellyel a konzervatív síkvidéki városka közép-európai urbánus térré alakult át. Mára, a szabadkai állandó mozija megnyitásának századik évfordulójára, ez a felismerés teljesen kikristályosodott.

IRODALOM

IZVORI – FORRÁSOK LEVÉLTÁRI ANYAGOK

1. Istorijiski arhiv Subotice (IAS) – Szabadkai Történelmi Levéltár
 F:002. Szabadka szabad királyi város tanácsa – Szabadka (1861–1918)
 F:047. Városi előljáróság – Szabadka (1918–1941)
 F:086. Okružni sud - Subotica (1945-) – Körzeti Bíróság – Szabadka (1945-)
 F:216. Zbirka Jelisavete Lifka (1882–1981) – Lifka Erzsébet gyűjteménye (1882–1981)
 F:272. Szabadka szabad királyi város Magisztrátusa (1779–1849)
 F:275. Zbirka projekata (1844) – Építési tervrajzok gyűjteménye (1844-)
 F:451. Duplikati matičnih knjiga – Anyakönyvek másolatai
 F:478. Zbirka državnih matičnih knjiga – Állami anyakönyvek gyűjteménye
2. Gradski muzej Subotica, Istorijisko odeljenje (GMS, I-) – Szabadkai Városi Múzeum, Történelmi Osztály (GMS, I-)
 Fényképek gyűjteménye
 Archívum

B. PUBLIKÁLT FORRÁSOK

1. Statistike – Statisztikák
 Magyar Statisztikai Közlemények, 1910-évi népszámlálása. 48. kötet. Budapest, 1913.

C. SAJTÓ

- Bácsmegyei Napló, Szabadka
 Bácskai Hírlap, Szabadka
 Bácskai Napló, Szabadka
 Neven, Subotica
 Szabadkai Közlöny, Szabadka
 Subotičke novine, Subotica

LITERATURA – IRODALOM

Brenner, J.

- 1982: A kinematográfia úttörője. Szabadka, Életjel.

Čala, J.

- 1981: Počeci kinematografije u Vojvodini 1896-1918. godine. Beograd (diplomski rad u rukopisu – diplomamunka kézirat)

Farkas, Zs.

- 2009: Lifka (1880-1952). Adalékok Lifka Sándor életművéhez – Prilozi uz životno delo Aleksandra Lifke, Szabadka, Életjel.

Grlica, M.

- 2001: Stanovništvo Subotice 1867-1914. godine. Museion 1, 203-216.

Grlica, M.

- 2002: Secesijska Subotica – grad kontrasta. Secesija u Subotici. Subotica, 4-9.

Mačković, S.

- 2004: Industrija i industrijalci Subotice (1918-1941). Subotica, Istorijiski arhiv.

SUBOTIČKI DANI GOSPODINA ALEKSA

Rezime

U godini u kojoj se obeležava stogodišnjica od početka rada bioskopa „Lifka” u Subotici, ovaj rad će pokušati da osvetli životni put Aleksandra Lifke u Subotici, počev od njegovih prvih dolazaka u grad sa putujućim bioskopom, pa sve do poslednjih dana života ovog pionira filma na srednjoevropskim prostorima.

Zajedno sa braćom Karelom, Rudolfom i majkom Ernestinom, Aleksander Lifka je u prvim godinama 20. veka obilazio mnoge gradove šireći magiju filma, novog komunikacionog sredstva, ali i vida umetničkog izražavanja. Na tom putu se 1911. godine zaustavio u Subotici, gde je otvorio stalni bioskop, uz svesrdnu pomoć Naučnog pozorišta Urania iz Budimpešte. U godinama do Prvog svetskog rata bioskop „Lifka” je u konkurenciji sa ostalim bioskopima u gradu zauzeo poziciju najvećeg i najprofesionalnijeg mesta za prikazivanje filmova. Paralelno sa prikazivanjem filmova, Aleksander je snimao dokumentarne filmove o mnogim značajnim događajima u Subotici. Samo neki su sačuvani do današnjih dana.

Nakon venčanja sa Eržebet Bek i poslovnog „razilaska” sa majkom i bratom Rudolfom, Aleksander Lifka i njegova supruga su osnovali preduzeće za distribuciju filmova Orient film d.d. koje će do početka tridesetih godina 20. veka biti okosnica njihovog bavljenja filmom. Tada su posustali pred uslovima poslovanja u filmskoj industriji koje su diktirale kompanije sa velikim kapitalom. Ostatak života Aleksandar je proživio kao vlasnik trgovine koja je prodavala elektromaterijal i radio-aparate.

Poslednje godine Lifkinog života obeležila su nerazumevanja i nesporazumi sa mađarskim vlastima za vreme Drugog svetskog rata, kao i sa komunističkim vlastima Jugoslavije nakon okončanja istog tog rata. Njegova pozicija liberalno orijentisanog intelektualca, bez javno deklarisanе nacionalne osobenosti, ali i kao člana slobodnozidarske lože Stvaranje, brzo je zapala za oko službenicima oba ova režima, kojima je demokratičnost i pravo na drugačije mišljenje bilo daleko od prioriteta.

MR. ALEX IN SUBOTICA

Summary

This year marks the centenary of the beginnings of Cinema Lifka in Subotica. This paper aims to present the life of Aleksandar Lifka in Subotica, from his early visits with a travelling film theatre to the last days of this pioneer of film making in Central Europe.

In the early years of the 20th century, with his brothers Karel and Rudolf and mother Ernestina, Aleksandar Lifka visited lots of towns spreading the magic of film, a new communication tool and aspect of artistic expression. On his journey he stopped in Subotica in 1911, where he opened a permanent cinema with the help of the Scientific Urania Cinema in Budapest. In the years before World War I, Cinema Lifka, in competition with other cinemas in the town, became the largest and most professional place for showing films. In addition to showing films, Aleksandar was making documentaries about lots of important events in Subotica. Only a few of these have survived to this day.

After getting married to Erzsébet Beck and his business „break up” with his mother and brother Rudolf, Aleksandar Lifka and his wife founded a company for film distribution called Orient Film Inc., which was the backbone of their film business until the 1930s. Then he gave up his business because of the changes in film industry that were dictated by companies with large capital. Aleksandar spent the rest of his life as a store owner and sold electrical supplies and radios.

The last years of Lifka's life were marked by misunderstandings and disputes with the Hungarian authorities during the Second World War and the communist government of Yugoslavia after the end of that same war. His position as a liberal intellectual, without publicly declared national features, but also as a member of the Creation Masonic Lodge was quickly noticed by officials in both regimes, in which democracy and the right to dissent were far from the agenda.

Lily és Leona a családtaggal

Gazsó Hargita – múzeumpedagógus, muzeológus

VIRTUÁLIS BARÁTSÁG

Egy kiállítás elő- és utóélete

Absztrakt: A *Virtuális barátság* című kiállítás szerzője dr. Ózer Ágnes történész, az újvidéki Városi Múzeum főmuzeológusa és Gazsó Hargita, a Topolyai Múzeum munkatársa. A kiállítás két témából tevődik össze. Az egyik a korai 1900-as években fölnövő újvidéki kislány története, Grossinger Lily piros kabátja címmel, a másik pedig a század eleji Topolyához és környékéhez köthető kislányok és kisfiúk élete, mindennapjai, *Topolyán nőtem föl* címmel.

A beszámoló fölvázolja a kiállításhoz vezető utat, a tárlat térbeli megoldásait, valamint a Virtuális barátság utóéletét, azaz a játszóházakat és azt a gyűjtési akciót, amit a kiállítás elindított és azóta is szorgalmaz a Topolyai Múzeum.

Kulcsszavak: 20. század eleje, gyermekvilág, Topolya, Újvidék, múzeumpedagógia.

Egy beszélgetésünk során fogalmazódott meg mentoromban, dr. Ózer Ágnes történészben, hogy följánlja a Topolyai Múzeumnak a *Grossinger Lily piros kabátja* című kiállítását. A megbeszélések folyamán egy újabb ötlettel állt elő: ha elhozzuk Topolyára az újvidéki századelős gyermekvilágot, bővítsük ki helyi anyaggal. Így született meg az az elképzelés, hogy begyűjtsünk olyan tárgyakat, ruházati kellékeket, fényképeket, amelyek a száz évvel ezelőtt Topolyán és környékén élt gyermekek világához kötődnek.

Fölhívást intéztünk a médián keresztül, hogy kiállításra készülünk, és a fölsorolt témakörben várjuk a topolyai és a környékbeli lakosok segítségét; korabeli fényképeket és használati tárgyakat gyűjtünk, amelyek gyermekekhez, fiatalokhoz kötődnek. Amikor ez nem bizonyult hathatós módszernek, kevés tárgy került így be, telefonon derítettük föl a szálakat. Egy családból indultunk ki, akik följánlották – a kiállítás erejéig – a családi albumukat. Ők ajánlottak egy következő hölgyet, aki korabeli bútorokat adott a kiállításra. Így indult el a folyamat.

A tárgyakhoz kötődő történeteket meghallgattuk és följegyeztük. Mivel Grossinger Lilynek egy virtuális barátot kerestünk a sok beérkező századelős gyermek fotókról a döntést Ózer Ágnesre hagytuk, hadd válasszon elfogultság nélkül a szebbnél szebb topolyai lányok és fiúk közül. A választása egy Hadzsy leányra esett, Leonára, aki egy idősebb családtagjával látható a képen. Ők viszik majd hírét a kiállításunknak plakáton, meghívón, ők lesznek a szimbólumai a közös munkánknak.

A többi beérkező lányt és fiút sem szerettük volna kihagyni a játékból. A róluk készült fényképekből nagyítások kerültek a falra. Készültek méretarányos fényképek az eredetiek-ről, melyek a Gyurik Melinda könyvrestaurátor által készült albumba kerültek, és az eredeti fotókból is minél többet kívántunk kiállítani.

Mivel két egymásba fonódó kis kiállítást akartunk létrehozni, a tér megválasztásakor az volt az elsődleges szempont, hogy ennek a funkciónak megfeleljen, valamint az is, hogy a kiállítás finomságát, játékát segítse a térelosztás. Egyetlen lehetőségként adódott a Topolya helytörténetét bemutató, egymásba nyíló két kisterem, ahonnan a kiállítás pannóit ideiglenesen eltávolítottuk.

A Topolyát és környékét bemutató kiállítási anyag címe *Topolyán nőttem föl*, az újvidéki maradt a *Grossinger Lily piros kabátja*, a kettőből pedig megszületett a *Virtuális barátság* elnevezésű.

A beérkező tárgyakból lassan kezdett kialakulni a koncepció: a *Topolyán nőttem föl* című kiállításhoz kialakítottunk egy korabeli lányszoba egyik szegletét idéző szépítkezősarkot. Ehhez toalettasztalt kaptunk, hozzá széket. Az asztalra üvegcséket, kávéspoharat, korabeli bakelitlemezt, csipkét, Bibliát tettünk. Kölcsönkaptunk egy féltve őrzött bajsai emlékkönyvet, mely igazi kuriózumnak számít, hiszen háromnyelvű. Bandobranski Koviljkáé volt, akinek 1904 és 1920 között írtak bele magyar, szerb és szlovák ismerősei. A Népkönyvtárból század eleji mesekönyvek és lányregények érkeztek a rendezvény megvalósításához.

A kiállítás következő szegletében fából készült bababútorokat helyeztünk el korabeli szőnyegre, korabeli babával és edénnyel. Ezek a bútorok még pár évvel ezelőtt használatban voltak, három generáció lányait szolgálták ki. A századelős babakocsi, a járóka és a bölcső egy újabb szegmentuma az első térnek. E köré csoportosul a világháborút megjárt pokróc, a napernyő és a kilenc lánygyermekkel büszkélkedő Barna Péter Pál családja, akiknek kinagyított fényképét, és a családtagokról készült listát is elhelyeztük ebben a szegletben. Barna Péter Pál vasutasként dolgozott a fénykép elkészültekor, akkor még nyolc leánya volt. Pár hónappal a fotó készítése után egy újabb lánygyermek született Barna (Udvardi) Rozáliától, de akkor ő már halott volt. Az anyuka egyedül nevelte föl kilenc gyermekét, akik szinte kivétel nélkül nyolcvan év fölötti kort értek meg.

A kiállítás központi részén helyet foglaló tárlóban az iskolához és a vakációhoz köthető tárgyakat helyeztük el. A posztamenseken válogatást mutattunk be a beérkezett századelős gyermekeket ábrázoló fotókból, a bábúkat pedig korabeli ruhákba öltöztettük föl.

A *Grossinger Lily piros kabátja* című kiállítási tér középpontjában az újvidéki Grossinger család fényképhagyatékából látható válogatás. A fotókat Vajda Dezső egykori újvidéki fényképész készítette. A kiállítás azokra a képekre fókuszál, melyeken Lily látható. A születésétől férjhezmenetelig követhetjük nyomon a leány fejlődését. Ózer Ágnes kinagyított válogatást ad a századelős újvidéki utca- és térrészletekből, valamint a Grossinger család tagjairól. Az egyik sarokban a virtuális barátnők, Lily és Leona foglalnak helyet, remek felületet adva a kiállítás látogatóival történő interakcióra, ugyanis a tárlatnézők szívesen pózoltak a századelős lányok társaságában. Lily piros kabátja is elkészült, valamint az érdeklődők háromnyelvű vetítésen, magyarul, szerbül és németül tekinthették meg, hogy hogyan emlékezik vissza egy újvidéki idős hölgy Lilyre, akivel személyesen ismerték egymást. Ebbe a térbe helyeztük el azt az egyetlen korabeli albumot, amelyet a Hadzsy családtól kaptunk, tele a generációkat átívelő fotókkal. Ebben a térben kapott helyet az a korabeli képeslapról készített nagyítás, amely a századelős parkunkat ábrázolja. Számítógépes programmal ráhelyeztük a virtuális barátnőket is. A látogatók leülhettek egy erre a célra kialakított sarki asztalhoz, amelynél átlapozhatták azt az albu-

mot, amit a kiállításra készített Gyurik Melinda könyvrestaurátor, és amelyet a kiállításra begyűlt képekkel töltöttünk meg.

A *Virtuális barátság* című kiállítást 2011. február 11-én nyitottuk meg. A meghívók és a plakátok Csernik Előd munkáját dicsérik. A kiállítás főállításában az újvidéki Városi Múzeum két munkatársa segítkezett. A megnyitón a szabadkai Városi Múzeum igazgatója, mgr. Hulló István beszélt, valamint dr. Ózer Ágnes történész és jómagam elevenítettük föl a kiállítás-rendezés és a kezdeményezés pillanatait.

Márciusban indítottuk el az *Írd tele!* elnevezésű játszóházat. Abból indultunk ki segítőtársammal, Gyurik Melinda könyvrestaurátorral, hogy olyan kisméretű füzetek elkészítésére tanítjuk meg a gyermekeket, fiatalokat, amelyet később otthon is el tudnak készíteni. Megtanítottuk velük, hogy milyen részekből áll egy keményfedelű füzet, mire szolgál a kötéstábla, a könyvgerinc, a borító és a lapok. A borítóra olyan fényképekből készült montázs került, mely fotókat a kiállításra gyűjtöttünk össze. A játszóház véghezvitelében Pató Angéla segített még. Sikeres múzeumi órákat töltöttek a gyermekek az intézményünkben.

A másik típusú játszóházat a Múzeumok éjszakájára készítettük el *Üzenet a múltból* címmel. Ennek a kigondolásában és kivitelezésében Fekete Krisztina volt segítségünkre. A kiindulópontban itt a képeslap-készítés állt. Fontosnak tartjuk, hogy ne feledkezzünk el erről a szép hagyományról. Ezt kívánta népszerűsíteni az akciónk. Krisztina játszóházvezetőként olyan képeslapokat készített az érdeklődőkkel, melyeken szintén a századelős topolyai és környékbeli gyermekek voltak fókuszban. A kinyomtatott fényképek mellé gombokból, szalagokból, csipkéből, újságpapírból, szövetanyagból készítettek dekorációt. A képeslap másik oldalát, az írásra szolgálót is az érdeklődőkkel készítették el. A gyermekekkel megtanította, hogy milyen sorrendben jön a címzett neve, utcája, helysége és országa.

2011. június 17-éig, a tanév befejezéséig tartó kiállításunknál a tárlatvezetéseken, a játszóházakban nemcsak a korszakkal, a történetekkel, a tárgyakkal, a miliővel ismerkedtek a gyermekek, a fiatalok, hanem azzal a funkcióval is, amit a múzeum képvisel, azaz a gyűjtéssel. Megismertettük velük azt a folyamatot, ahogyan egy tárgy a múzeumba kerül, fölmérik, leltárba veszik, restaurálják, majd jobb esetben kiállítják, és katalógusba is kerül. Ez egy fontos momentuma volt ennek a kiállításnak, hiszen sokakat éppen ez az alkalom, tárlatvezetés sarkallt arra, hogy újabb tárgyakat hozzanak be a Múzeumba, és azt nekünk ajándékozzák.

PRIPREMA JEDNE IZLOŽBE I AKTIVNOSTI U TOKU ODŽAVANJA

Rezime

Izložba pod nazivom *Virtualno prijateljstvo* otvorena je 11. februara 2011. godine u Muzeju u Bačkoj Topoli. Autorke izložbe su istoričarka i glavni muzeolog Gradskog muzeja u Novom Sadu dr Ozer Agneš i pedagog Muzeja u Bačkoj Topoli, Gažo Hargita. Izložba obrađuje dve teme. Jedna tema, pod nazivom *Crveni kaput Grosinger Lili*, bavi se životnom pričom devojčice koja je odrasla u Novom Sadu početkom 20. veka, dok se druga bavi životom i svakodnevicom devojčica i dečaka sa početka 20. veka iz okoline Bačke Topole, a nazvana je *Odrastao sam u Topoli*.

Ovaj napis objašnjava put nastanka izložbe, prostorna rešenja izložbe, kao i aktivnosti koje su sledile nakon otvaranja *Virtuelnog prijateljstva*.

Materijal izložbe *Odrastao sam u Topoli* prikupljen je od stanovništva iz Bačke Topole i okoline. Autorka je putem mesnih medija objavila da izložba obrađuje dečiji svet sa početka veka i da za tu priliku očekuje fotografije i upotrebne predmete. Pristigle predmete su vlasnici pozajmili ili poklonili muzeju.

Na izložbi *Virtuelno prijateljstvo* druže se dve devojčice sa početka veka, jedna iz Novog Sada, a druga iz Bačke Topole. Grosinger Lili i Hadži Leona. Oko njih dve okupljaju se sva ostala deca čije su fotografije i predmeti uvršteni u materijal izložbe, te iz perspektive od pre sto godina prikazuju današnjoj deci uspomene i tradicije koje prizivaju jedno prošlo doba.

Ova izložba je namenjena svima. Deci, mladima i odraslima mladalačkog duha.

Pored vođenja izložbi, Gažo Hargita je uz pomoć svoje koleginice održavala i muzejske radionice. Uz pomoć restauratora knjiga Đurik Melinde i Pato Angele učili su decu kako se prave sveske tvrdog poveza, na čije su korice stavili izbor iz fotografija pristiglih za izložbu *Odrastao sam u Topoli*.

U jednoj drugoj vrsti muzejske radionice, uz pomoć pedagoga Kristine Fekete, deca su upoznata sa tajnama izrade razglednica. Današnje doba nažalost zanemaruje slanje razglednica, te je stoga važno naučiti decu kako se prave razglednice. Na razglednice su takođe stavljane kopije pristiglih fotografija, a koje su zatim ukrašene čipkom, trakom, novinskim papirom, dugmadima i tekstilom.

Najznačajniji efekat izložbe je to što su nakon posete izložbi mnogi ljudi uvideli da je muzej pravo mesto za predmete koje bi ljudi inače otuđili, poklonili ili prodali. Shvatili su da muzej ne bi opstao bez svoje funkcije sakupljanja, te je još za vreme izložbe pronađeno mnoštvo fotografija i predmeta na tavanima i u dnu ormana, kako bi za njih bilo pronađeno najbolje mesto u muzeju.

Izložba je zatvorena na dan završetka školske godine, 17. juna 2011. godine.

PREPARATIONS FOR AN EXHIBITION AND FOLLOW UP ACTIVITIES

Summary

The Virtual Friendship exhibition was opened on 11 February 2011 in the Museum of Bačka Topola. It was set up by the historian and custos of the Novi Sad City Museum, Dr. Agnes Ozer, and the pedagogist of the Museum in Bačka Topola, Hargita Gazsó. The exhibition consists of two themes. The first one is a story called *Grossinger Lily's Red Coat*; it is about a little girl who grew up in Novi Sad at the beginning of the 20th century. The other one is called *I Grew Up in Bačka Topola*, and deals with the everyday life of boys and girls who grew up in the area of Bačka Topola at the beginning of the 20th century.

The report describes how the exhibition came into existence, how the space was used, and the activities that followed.

The author of the *I Grew Up in Bačka Topola* exhibition gathered the material from people living in Bačka Topola and its surroundings. She appealed to the media that the exhibition presented the life of children at the beginning of the century, and that for this purpose she was collecting photos and everyday objects. The owners of such objects either lent them or donated them to the museum.

In the *Virtual Friendship* exhibition two little girls from the beginning of the century, one from Novi Sad and one from Bačka Topola, are associating. Lily Grossinger and Leona Hadzsy. All those children whose pictures and everyday objects were included in the exhibition material are gathered around them, and, from a century's perspective, present the memories and traditions of old times to today's children.

The exhibition is for everyone. For children, youth and adults young at heart.

Hargita Gazsó and her colleague were guiding museum tours and organizing museum workshops as well. With book conservator Melinda Gyurik and Angela Pató, she taught children how to make hardbound notebooks; for the front cover, they provided children with a selection of photographs the museum received for the *I Grew Up in Bačka Topola* exhibition.

During another workshop, the museum pedagogist and Krisztina Fekete introduced children to the secrets of postcard making. The tradition of sending postcards is unfortunately diminishing in today's world, and that is why it is important to teach children how to create postcards. Postcards were made from copies of selected photographs collected for the exhibition, which were then decorated with lace, ribbon, newspapers, buttons and fabric.

The most significant outcome of the exhibition is that a lot of people, after seeing the exhibition, realized that all those objects which would otherwise be given away, donated or sold were in fact in their right place at the museum. They realised that the museum could not exist without its function of collecting objects, thus already during the exhibition, people discovered many more photographs and objects from the beginning of the century in their attics and the depth of the cabinets, and gave them to the museum, which is today the best place for them.

The exhibition ended on 17th June 2011, along with the school year.

A Hadzsy család albuma

A legfiatalabbak sarka

A Vojnich család gyermekei

Az iskolában és a vakáción használt tárgyak

Barna Péter Pál családja

Lily a nagymamájával, előtérben a tárló a fényképekkel

Lily piros kabátja

Lilyvel és Leonával

Tárlatnézéskor

Készülnek a századelős topolyai gyermekek portréival díszített füzetek a játszóházakban

Ezekből a részekből áll egy füzet

A századelős gyermekek fotóit képeslapokra is ragasztjuk

Fotografija sa venčanja Agneš Batori i Jožefa Cabai oko 1895. godine.

Dr. **Judit Rafai** (Raffai Judit) – etnolog, muzejski pedagog, kustos

SOCIJALNA PRIPADNOST, IDENTITET I ŽENSKA MODA

**Podaci o načinu odevanja subotičkih žena iz perioda
između poslednje četvrtine 19. veka i prve dve decenije 20. veka.**

Apstrakt: Šarolta Cimer (gospođa Damjanov), (1900. Segedin–1983. Zagreb), kao član ugledne subotičke porodice, u svojim memoarima koji prikazuju njen ovdašnji život iz perioda između 1904. i 1958. godine, više puta piše o načinu odevanja građana Subotice. Jedan od najživopisnijih opisa koji se odnosi na period našeg istraživanja nalazimo prilikom opisivanja njene „paorski odevene” školske drugarice (Mariške Konc): „U vreme mog detinjstva mogli su se još prepoznati ljudi po načinu odevanja, kom staležu pripadaju. Drugačije se oblačio seljak, drugačije „građanin” – tako su se nazivale zanatlije, željeznički činovnici itd. –, a drugačije gospođa. Naravno, i unutar ovih staleža postojao je veći broj gradacija.”¹

Gore navedeni citat nagoveštava da je u ovom periodu u Subotici odeća još imala funkciju obeležavanja društvene pripadnosti. Pošto se radilo o multietničkom gradu, način odevanja je verovatno imao i nacionalno obeležje. Prikazom materijala Gradskog muzeja, kao i fotografija nekoliko porodica, odnosno raznih vrsta porodičnih sećanja (usmena kazivanja, memoari, dnevnici) želimo da objavimo mađarske, hrvatske, odnosno bunjevačke podatke o ovoj temi, a zbog prirode naše teme usredsređujemo se u glavnom na praznično odevanje.

Ključne reči: Subotica, način odevanja, ženska moda, ženska narodna nošnja, identitet

Na prekretnici 19. i 20. veka Subotica se prema broju stanovnika posle Segedina smatrala drugim po veličini palanačkim gradom u zemlji: 1891. imala je 73.526 stanovnika, 1900. 82.122, a 1910. 94.610. Subotica je oduvek bila poznata po svojoj jezičkoj raznolikosti i verskoj šarolikosti. Po podacima popisa stanovništva iz 1900. godine 57,05 odsto stanovništva grada je bilo mađarske nacionalnosti; 3,15 odsto srpske nacionalnosti, a 2,12 nemačke nacionalnosti. Preostali stanovnici Subotice – izuzimajući 163 Slovaka, 23 Hrvata, 6 Čeha i jednog Rusina – svrstani su u kategoriju ostalih. U ovu grupu su spadali i Bunjevci i samo pretpostavljamo da su oni činili skoro 38 odsto ukupnog stanovništva. Tadašnji podaci o raspodeli verske pripadnosti stanovnika takođe daju šaroliku sliku: 1900. je 91,20 odsto stanovnika bilo rimokatoličke vere, 3,71 odsto jevrejske vere, 3,05 odsto pravoslavne vere, 1,23 odsto protestanti, 0,42 odsto evangelisti, 0,27 odsto grkokatolici,

¹ Damjanovné Zimmer S. 2003. 16–17.

dok je 0,14 odsto stanovnika bilo druge vere. Uz manja odstupanja imamo slične podatke i u vezi sa raspodelom stanovništva na osnovu maternjeg jezika i veroispovesti prilikom popisa stanovništva 1910. godine.

Stanovništvo grada je bilo jako zaostalo, sudeći barem prema statističkim podacima: 1891. godine je svega 21,66 odsto ljudi znalo da piše i čita. Ovaj broj se do 1900. povećao na 47,94 odsto, a 1910. čak na 61,12 odsto. Ovu sliku potvrđuju i podaci iz 1900. godine po kojima se svega 1,71 odsto stanovništva smatralo inteligencijom. Stoga ne treba da se iznenadimo što su tadašnji publicisti, pisci, pesnici i drugi ljudi od pera često pominjali zaostalost grada. Kao primer možemo pomenuti napise Dežea Kostolanjija, Geze Čata ili pak pisanja Bele Balaža o ovoj temi, ali ovom prilikom ipak citiramo Emila Havaša, koji je u tomu pod nazivom *Društveni život Bačke u hiljadu portreta* o Subotičanima zapisao sledeće: „Naše gazde su ismevale one koji su nameravali proizvesti nešto novo ili na novi način, drugačiji od onog koji su oni naučili od svojih očeva; zanatlije su se klonile onih koji su im pričali o zapadu i o drugim evropskim zemljama; trgovina jedva da želi da prevaziđe svoje patrijahalne okvire. Otudenost od napredka nadaleko je okarakterisala celu Suboticu.”²

Razvoj ovog zaostalog grada započeo je na prekretnici 19. i 20. veka, da bi do početka I svetskog rata manje-više sustigao sebi slične gradove tog doba.

Jedan od pokretača razvoja bila je izgradnja železničke pruge (1869. Južna Mađarska-Rijeka, 1882. Budimpešta-Zemun), što je dovelo do bržeg razvoja gradskog života i ekspanzije privrede.³ Iz istraživanja arhivske građe koje je uradio Laslo Mađar, saznajemo da je „između 1900. i 1918. porastao broj industrijskih zona i pogona (...), uvećao se i obrt novca. To potvrđuje i osnivanje mnoštva štedionica i kreditnih institucija, privredno-kreditnih zadruga, trgovinskih deoničkih društava, udruženja uzajamne pomoći, udruženja banaka, menjačnica. Verovatno nije bilo slučajno da su 1905. upravo u Subotici održali 7. nacionalni esnafski kongres.”⁴

Najveća ulaganja u gradu dogodila su se između 1880. i 1912. godine. Objekti koji su izgrađeni u tom periodu (železnička stanica, kuće za stanovanje, gradska kuća, zgrade kupališta Palić, Nacionalni kasino, zgrada glavne gimnazije, crkve, bolnice, zabavišta, škole, sirotište, sklonište za beskućnike, fabrike, naselja, mlinovi, itd.) i dan danas obeležavaju sliku grada Subotice. Ova izgradnja rađena je pod jakim uticajem razvoja građanskog društva. Izgradnja nije samo popravila estetsku sliku grada, već su se aktivnosti koje su se u njima odvijale odrazile na način života građana. To je dovelo do osnivanja društava, klubova i udruženja, a promenio se i način zabave: organizovane su večeri naučnih predavanja, čitalačke večeri, koncerti, prestižne pozorišne i bioskopske predstave u gradu. Promene u načinu života u velikoj meri su uticale na razvoj privrede, pa tako i na način odevanja ljudi.

„Privredni zakon iz 1884. godine imao je odlučujući uticaj na privredni razvoj naše regije. U Bačkoj je u Subotici osnovan prvi esnaf.” – piše gradski istoričar Laslo Mađar.⁵ Godine 1885. je osnovan Subotički sveopšti esnaf sa 704 člana.⁶ U Subotici su 1891. godine

² Havas Emil é.n. 154.

³ Magyar László 2004. 156.

⁴ Magyar László 2004. 150.

⁵ Magyar László 2004. 122.

⁶ Magyar László 2004. 146.

najzastupljenije – vezano za našu temu – bile sledeće delatnosti: krojači i ćurčije (343), cipelari (206), papučari i opančari (166), rukavičari (3). 1899. su u gradu radile dve muške i jedna ženska krojačka radionica.⁷ Na kraju 19. veka među najpoznatijim manufakturama bila je krojačka radionica Antala Kramera i fabrika tkanina od veštačkih vlakana Jožefa Montalionia.⁸

Ova slika se – ako je verovati imeniku Šandora Maluševa iz 1906. – promenila do sredine desetih godina 20. veka. Prema njegovim navodima u gradu je radilo 12 opančara, 118 cipelara, 35 čizmara, 3 kišobrandžije, 2 radionice za izradu dugmadi, 8 ženskih šeširdžija, 6 šeširdžija, 2 rukavičara, 71 papučar, 99 krojača, 60 ženskih krojača, 13 krznara, 2 ćurčije, 4 tkača, 3 štavioca kože. Uz to je kupce čekalo osam trgovaca modnom konfencijom, četiri trgovca muškom konfekcijom, 24 trgovaca rukotvorinama i modnom konfekcijom, šest prodavnica šešira.⁹ Na osnovu gore navedenih podataka mogli bismo zaključiti da je u Subotici u periodu između 1891. i 1906. godine opao broj preduzetnika. Podaci iz popisa stanovništva protivreče ovoj tvrdnji. Godine 1891. se 5,81 odsto stanovništva bavilo privredom. Ova cifra je 1900. porasla na 6,94 odsto, a 1910. na 7,30 odsto. Neosporno je međutim da su se aktivnosti gradskih preduzetnika na prekretnici 19. i 20. veka prestrukturisale. Pojavili su se trgovci modne konfekcije, prodavnice šešira. Nekoliko privrednih delatnosti vezanih za odevanje (ćurčije, krznari, papučari, čizmari) je potisnuto. Sve ovo označavalo je prodiranje građanske mode u šire krugove društva.

Najelitniji sloj tadašnjeg subotičkog društva činili su članovi aristokratskih porodica (Vojnići, Rudići, Antunovići, Pilasanovići, itd.). Njihovo odevanje je najmanje zavisilo od lokalne mode. Fotografije koje se nalaze u subotičkom Gradskom muzeju svedoče o tome da su dame koje su se odevale po tadašnjoj evropskoj modi mnogo putovale. Njihove fotografije slikane su u ateljeima u Beču, Budimpešti, Pragu, Karlovim Varima, Marienbadu, Sanremu, Veroni, Klagenfurtu, Drezdenu, Gracu, Zagrebu, Komaromu, Bratislavi, Vesprenu, Sombathelju (Szombathely), Debrecenu, Pečuju, Baji.¹⁰ Pretpostavljamo da je način odevanja u ovim gradovima uticao na njihovo oblačenje.

Pored aristokratskih porodica, dame iz drugih slojeva subotičkog društva su u cilju kupovine odeće putovale u druge udaljene gradove, odnosno u Budimpeštu. Šarlota Cimer, sećajući se 1910. godine, na sledeći način opisuje oblačenje svoje majke udovice, koja se posle smrti svog supruga sa 100 jutara zemlje i kućama, kao kćerka Antala Balaž Pirija vratila u porodičnu kuću: „Sećam se da se mamica jako lepo oblačila, a i mene je lepo odevala. Do moje jedanaeste godine sama je šila moje haljine i dotle sam se oblačila zaista elegantno. Tada je još mamica imala puno novca. Stan, hranu, osvetljenje, grejanje, nismo plaćali, te smo iz njene penzije, dok sam ja bila mala, imali novca za sve ostalo. Sem toga je nakon očeve smrti imala mnogo toga da proda: konje, kočiju, nameštaj, itd. Šešire smo kupovale u Segedinu, kapute u Budimpešti. A u Subotici je naručivala odeću u najotmenijem salonu. Tada su ušle u modu kratke plišane bunde i mamica je sa tetka Žužikinima išla u Budimpeštu u kupovinu. Mamica je sebi kupila crnu, a teka Žužika sivu bundu.”¹¹

⁷ Magyar László 2004. 146.

⁸ Magyar László 2004. 147.

⁹ Malusev Sándor 1906. 103–128.

¹⁰ Grlica, Mirko 2004. 136–176.

¹¹ Damjanovné Zimmer Sarolta. 2003. 17.

Subotičani su se o aktualnim modnim trendovima od druge polovine 19. veka informisali i iz mađarskih modnih časopisa. Na to nas upućuje peti broj modnog časopisa *Divatcsarnok* (Modni salon) iz 1853. godine, u kom objavljuju da su se Subotičani odazvali apelu časopisa i da će od tada pa nadalje izveštavati o gradskim dešavanjima. Anonimni pisac tog članka dalje piše: „Do sada smo videli svega nekoliko primeraka lista «Hölgyfutár» (Ženski kurir) i jedan primerak lista «Délibáb» (Fatamorgana), iako se malo palanačkih gradova može pohvaliti tako brojnom, obrazovanom i kulturnom mađarskom publikom kao naš grad. – Videćemo hoće li *Divatcsarnok* (Modni salon) biti bolje sreće.¹²

Šarolta Cimer u svojoj biografiji navodi novine na koje su bili pretplaćeni tih godina. Po njenim rečima oni su bili pretplaćeni na *Pesti Hírlap* (Peštanski vesnik) i *Bácsmegyei Napló* (Dnevnik Bačkog okruga), dok je ujakova porodica dobijala *Új idők* (Nova vremena), *Divat Szalon* (Modni salon) i *Tolnai Világlap* (Svetski list okruga Tolna).¹³ Navedeni spisak listova se na osnovu primeraka koji se nalaze u kolekciji subotičkog Gradskog muzeja i listova iz tog doba koji su pronađeni kod pojedinih informatora dalje proširuje listovima *Bazár* (Bazar), *Tündérújjak* (Spretne ruke) i *Vasárnapi Újság* (Nedeljne novine).

Sve ovo je verovatno dovelo do toga da su se žene iz subotičkih aristokratskih i građanskih porodica uglavnom odevale u skladu sa evropskim modnim trendovima. Dešavalo se, međutim, i to da su se pojedine modne kreacije pojavile tek kasnije, da se njihova upotreba pomerila u vremenu i kroz generacije. Kao primer pominjemo krinolin, koji je u drugoj polovini 19. veka nestao u zapadnoj Evropi, ali je nasuprot modnim trendovima, u Subotici bio u modi još i u prvim decenijama 20. veka. Na fotografijama vidimo da su starije dame sledile modne trendove iz svoje mladosti.

Proučavajući trend dekorativne mađarske odeće koji je postao popularan u drugoj polovini 19. veka, dolazimo do značajnih podataka vezanih za njenu funkciju izražavanja nacionalnog identiteta. Fotografije, slike i odevni predmeti koji se nalaze u zbirci subotičkog Gradskog muzeja dokazuju da se ova aristokratska nošnja, koja se smatrala i simbolom mađarskog identiteta, nosila i u Subotici.¹⁴

Jedan od najranijih naših podataka u zbirci Gradskog muzeja, vezan za pojavu dekorativne mađarske odeće na našim prostorima, predstavlja portret Lajoša Pilisanovića i njegove supruge koji je naslikao Zabloci Z. 1859. godine.¹⁵ Iako u kolekciji Umetničkog odeljenja još čuvaju nekoliko slika na kojima je prikazana po jedna subotička javna ličnost iz 19. veka u dekorativnoj mađarskoj odeći, to su isključivo muškarci. Ženska dekorativna mađarska odeća vidi se jedino na portretu supruge Lajoša Pilisanovića. Međutim, u zbirci Istorijškog odeljenja, između ostalog u zaostavštini Vojnića (osim muškaraca), može se videti nekoliko fotografija iz kasnijeg perioda na kojima dame nose dekorativnu mađarsku odeću.¹⁶ Vojnići i Pilasanovići, koji su spadali među subotičke aristokratske

¹² *Divatcsarnok* 1853. 5.

¹³ Damjanovné Zimmer Sarolta 2003. 92.

¹⁴ U zbirci Ethnografskog odeljenja Gradskog muzeja u Subotici čuvaju se dva kompleta ženske dekorativne mađarske nošnje, ali one već potiču iz perioda posle I Svetskog rata.

¹⁵ Prelikom rekonstrukcije nekadašnjeg načina odevanja, od pomoći su nam bili portreti koji se nalaze u zbirci Umetničkog odeljenja Gradskog muzeja, koji se od maja 2010. tokom godinu dana mogu videti na izložbi muzeja pod imenom *Lica vremena*. Kurator izložbe, Olga K. Ninkov, izložila je najranije radove ovoga tipa rađene u Subotici i okolini. Oni predstavljaju materijal koji je rađen tokom dvesto godina, te stoga među njima nalazimo i podatke za naš period istraživanja.

¹⁶ Grlica, Mirko 2003.

porodice, su svoje imanje i rang dobili od habzburškog vladara početkom 18. veka.¹⁷ Jedan deo porodica je bio poreklom iz Dalmacije, ali su u periodu koji mi istražujemo već živeli kao mađarski plemići. „Njihova nacionalna osećanja je najbolje dokazivala njihova odeća” – piše Žužana Korhec Pap u vezi sa dekorativnom mađarskom odećom koja se vidi na fotografijama iz zaostavštine Vojnićevih u Gradskom muzeju.¹⁸

Međutim, dekorativnu mađarsku odeću nisu nosili samo mađarizovani bunjevački plemići. Imamo primera i iz porodica koje su živele građanskim načinom života. Iz dnevnika Geze Čata (Jožef Brener) koji je vodio u detinjstvu, saznajemo da su njegovi roditelji, gradski tužilac Jožef Brener i njegova druga supruga, Ilonka Budanović, poreklom iz mađarizovane bunjevačke porodice, povodom obeležavanja pedesetogodišnjeg jubileja mađarske revolucije obukli dekorativnu mađarsku odeću. Ženska dekorativna mađarska nošnja je tada verovatno već bila manje uobičajena, jer Geza Čat u vezi sa pozorišnom predstvom *Zatočeništvo Rakoci Ferenca II*, prikazanoj za jubilej revolucije, u svoj dnevnik piše sledeće: „Mamica je u mađarskoj nošnji išla u pozorište, a kada je sela u kočije, mnogi su rekli «sigurno će ova igrati ulogu gospođe Rakoci».”¹⁹ Iz radova Valerije Besedeš, koja se bavila etnografskim vrednostima dnevnika Geze Čata, saznajemo da se gore pomenuti par i venčao u dekorativnoj mađarskoj odeći.²⁰ U tadašnjoj Subotici se svaki stalež pridržavao pravila po kome, ako je mladoženja već bio udovac, ni mlada nije oblačila belu venčanicu. Nameće se pitanje zbog čega 1896. devojka bunjevačkog porekla za venčanje oblači dekorativnu mađarsku odeću. Sve ovo – kao što smo već istakli i u slučaju mađarskih plemićkih porodica – dokazuje mađarizaciju jednog dela bunjevačkog stanovništva. Ovu pojavu verno prikazuje rad Janoša Vajde, koji je napisao prilikom odmora provedenih u kupalištu Palić pod nazivom *Srbi i Buni*. U eminentnom društvu koje je upoznao u kupalištu – a koje prvobitno razgovara o tome, kako su recitujući Himnu bili zabrinuti za sudbinu Mađarske otadžbine u tim teškim vremenima – rasputuje se o subotičkom bunjevačkom stanovništvu. Na pitanje jedan subotički gospodin naklonjen Mađarima odgovara: „Ti Bunjevci smo – takoreći – mi, koje tu vidite, ja i R-ić, i moji drugari M-in, i svi oni koji su tu bili na izletu, pa i oni o kojima sam govorio, Dragovići, Kasabovići i svi ostali ići-vići.”²¹

Modu dekorativne mađarske nošnje najintenzivnije prikazuju tada rađene fotografije i slike vodećih i javnih ličnosti grada. Kao primer pominjemo i slike u knjizi pod nazivom *Društveni život Bačke u hiljadu portreta*, na kojima su najeminentniji muškarci grada (glavni župan Ištvan Bezeređ, gradonačelnik Karolj Biro, Đula Birkaš, Imre Jakobčić, Bela Vermeš) slikani u dekorativnoj mađarskoj odeći.²² Isto to vidimo i na ponekim fotografijama koje se nalaze u zbirci subotičkog Muzeja, na primer na slici rađenoj povodom predaje subotičke secesijske Gradske kuće 1912. godine, na kojoj vidimo gradonačelnika Karolja Biroa kako sa rukovodstvom grada stoji ispred katedrale Sv. Tereze u dekorativnoj mađarskoj odeći. Sve ovo tada nije bilo iznenađujuće, pošto je i o prethodnom bunjevačkom gradonačelniku Lazaru Mamužiću, poznatom po svom panslavizmu, izrađena slična slika povodom milenijumske svečanosti 1896. godine. Šta više, i na slici rađenoj po

¹⁷ Grlica, Mirko 2003. 14.

¹⁸ Korhec Papp Zsuzsanna 1999. 76.

¹⁹ Ifj. Brenner József 2005. 41.

²⁰ Ovom prilikom se zahvaljujem Valeriji Besedeš, koja mi je skrenula pažnju na ovaj podatak.

²¹ Vajda János 1999. 12.

²² Havas Emil é.n.

njegovoj narudžbi, a koja danas stoji u gradskoj galeriji portreta, pozira u dekorativnoj mađarskoj odeći.²³

Jasno se vidi da je dekorativna mađarska odeća, nezavisno od nacionalne pripadnosti, bila dominantna praznična nošnja subotičkih plemića u drugoj polovini 19. veka i tokom prve dve decenije 20. veka, sudeći barem po slikama i fotografijama koje prikazuju značajne ličnosti grada, Mađare, mađarizovane Bunjevce i Subotičane koji su održali svoj bunjevački identitet.

Pored mađarske nošnje, subotički Mađari su svoj nacionalni identitet želeli naglasiti i „pokretom lala”. Godine 1906. je u Mađarskoj nastao „pokret lala”.²⁴ Njegov cilj bio je negovanje nacionalnih vrednosti, podržavanje domaće privrede i narodne umetnosti. Njegov simbol je postala lala, koja se smatra mađarskim simbolom, a koja se vremenom nije pojavljivala samo na nakitu, poklonima, već i na tkaninama i dodatnim modnim detaljima.²⁵ Šarolta Cimer u svojim sećanjima na 1912. godinu pominje subotičku modu ukrašavanja predmeta lalama: „Do sada sam tako znala, tako su nas učili u školi, a i kući sam tako čula, da je cvet mađarskog naroda geranijum. On cveta u seoskim baštama, na malim seoskim prozorima, a vole ga i u gradovima. Odjednom su svi okrenuli leđa geranijumu. Naš cvet je lala, kaže se, tako pišu i novine. (...) Zatim su i prodavnice odjednom postale prepune stvari sa motivom lale. Tube tekstila sa motivom lale postavljene su u izloge, devojke-žene nose suknje sa motivom lala, kecelje sa motivom lala. Nose se broševi sa motivom lale, a muškarci nose značke na reveru sa motivom lale.

Mamica je i meni dala novac da kupim kecelju sa motivom lale. Poslala me je u prodavnicu metražne robe kod Berga, preko puta manastira i sama sam morala odabrati tkaninu (prvi put u životu). Bila sam srećna kad sam je odnela kući i lično sašila na mašini uz mamicinu pomoć. Bila je to polu-kecelja sa naborima i dugim povezom.”²⁶

Na prekretnici vekova, u gospodskim krugovima je, u cilju naglašavanja nacionalnog identiteta, u modi bilo i okretanje ka nacionalnoj nošnji. Kod subotičkih žena mađarske nacionalnosti to nije bio slučaj. Pored dekorativne mađarske nošnje i „pokreta lala”, nisu se želele okrenuti ka lokalnoj narodnoj umetnosti i oblicima narodnih nošnji – iako su u tadašnjoj Subotici i okolnim selima supruge zanatlija i zemljoradnika nosile narodnu nošnju. Tadašnji napisi ne pominju narodnu nošnju kao odeću koja obeležava nacionalnu pripadnost. Po rečima mojih informatora u Subotici, ova odeća je smatrana paorskom odećom. U Subotici, tokom proteklog veka, izraz *narodna nošnja* nije označavao mađarsku narodnu nošnju, već način odevanja mađarizovanih, često veoma bogatih Bunjevaca. Tako na primer, Istvan Ivanji, veliki gradski istoriograf, u vezi sa Bunjevcima takođe pominje narodnu nošnju, detaljno opisuje njihov način odevanja, ali unapred naglašava da je „njihova odeća uglavnom mađarska.”²⁷

Fotografije iz tog vremena i kazivanja informatora ukazuju na to da je uz bunjevački običaj narodne nošnje u gradu postojao skoro identičan mađarski način oblačenja. Iz pret-

²³ Slika Liuba Kornela u zbirki Gradskog muzeja.

²⁴ Ovom prilikom se zahvaljujem istoričarki umetnosti Olgi K. Ninkov, koja mi je skrenula pažnju na „pokret lala” i njegov uticaj u Subotici.

²⁵ Gellért Katalin 2005.

²⁶ Damjanovné Zimmer Sarolta 2003. 77.

²⁷ Iványi I. 1892. 582.

hodnih istraživanja nam je već poznato da se mađarsko stanovništvo okolnih sela oblačilo na skoro isti način kao i bunjevački živalj.²⁸ Način oblačenja gradskih Mađara je bio sličan ovome. U osnovi, pravila oblačenja nije određivala nacionalna pripadnost, niti imovinsko stanje, već tadašnji društveni sistem normi. Sudeći barem prema sledećim podacima.

Agneš Nađ Varjaš (otac joj je bio čizmar, sa tolikim imanjem da je svo sedmoro nje-gove dece od njega dobilo po jednu kuću) se oko 1900. godine udala za trgovca svinjama Ištvana Čajkaša. Iz sećanja njihove kćeri znamo da njena majka, iako se udavala za boga-tog čoveka, nije mogla da se venča u beloj haljini, jer se njen muž odevao po društvenim običajima, nosio je čizme, a nevesta mladoženje obuvenog u čizme mogla se venčati samo u tradicionalnoj nošnji (haljina sa satenskom podsuknjom, uz telo, kecelja).

U sličnoj situaciji je bila i njena zaova. Mačas Nađ Varjaš, koji je radio na Mađarskoj kraljevskoj nacionalnoj železnici kao kočničar, i zemljoradnica, odnosno pekarka Juliana Batori, venčali su se 1892. godine. Venčanica Juliane Batori bila je napravljena od prot-kanog crnog satena i ukrašena bordo cvetovima. Bila je istog kroja kao i kraj praznične odeće Bunjevaca: uz telo, nekoliko podsuknji, suknja, kecelja. Na nekoliko fotografija o Juliani Batori, koje su nastale nešto kasnije vidimo da je do svoje smrti 1919. godine njeno odevanje ostalo „paorsko”. Nosila je široku suknju, prsluk pritegnut keceljom, a na glavi je nosila ukrasni povez.

Mlađa sestra Juliane Batori, Agneš Batori, se nekoliko godina kasnije takođe udala za jednog radnika Mađarske kraljevske nacionalne železnice, Jožefa Cabajja. Nosila je sličnu venčanicu kao njena sestra. Ona kasnije (1930. godine) već nije nosila ovu nošnju. Vreme promene njenog stila odevanja nije nam poznato.

Sledeća generacija pomenute porodice, uprkos tome što se venčavala osobama istog ranga po pitanju imanja i društvenog položaja, nije više nosila ovu nošnju koja se u Subo-tici nazivala paorskom. Na fotografijama iz 1910. godine njihova odeća i poza odgovara pravilima građanskog oblačenja.

Pored gore navedenih mađarskih podataka navodimo i primer jedne bunjevačke po-rodice:

Ime Grge Bajića se 1881. pojavljuje na 470. mestu spiska najvećih poreskih obveznika u gradu. O njegovom kontinuiranom bogaćenju najbolje svedoči podatak da je u godinama pre I svetskog rata na istom spisku već dospeo na 50. mesto. Do 1887. je sa svojom poro-dicom verovatno živio na svom đurđinskom salašu, a potom se doselio u Suboticu, gde je shodno svojim potrebama uredio jednu kuću u centru grada (4 sobe, kupatilo, kuhinja, ostava, trem, kolski ulaz). Nakon toga prihvatio je značajnu ulogu i u gradskom živo-tu. U gradskom parlamentu je spadao u grupu koja je podržavala gradonačelnika Lazara Mamužića. Bio je član Školskog odbora, Pučke kasine u kojoj su se okupljali Bunjevci, kao i upravnog odbora u nekoliko banaka. Štampa u to vreme piše o Bajićevim posetama pozorištu.²⁹ Prema tome, njegov način života bismo mogli nazvati i građanskim. Pa ipak, fotografije sa venčanja njegovih sinova ukazuju na to da se porodica jako vezivala za svoje tradicije. Njihov način odevanja je, zajedno sa novim ženskim članovima porodice bio tradicionalan, tj. slikali su se u bunjevačkim narodnim nošnjama. Izuzetak je bila njegova jedina kćerka Katalin Bajić, koja se udala za advokata Jožefa Kiša i koja se već na svojoj

²⁸ Raffai J. 1994.

²⁹ Prčić Vujnović, G.–Aladžić, V.–Grlica, M. 2006. 90–93.

svadbenoj fotografiji, a i na kasnijim porodičnim fotografijama, zajedno sa svojim mužem i decom oblači po najnovijoj modi, u građansku odeću.

Na osnovu svega ovoga smela bih zaključiti da na način oblačenja Subotičana u poslednjoj četvrtini 19. veka i u prvim decenijama 20. veka nije uticala nacionalna pripadnost, niti imovinsko stanje, već društveni položaj. Dokazivanje ove teze, međutim, iziskuje istraživanje mnogo šireg spektra, koje obuhvata celokupan način života i društvene spona.

LITERATURA

Brenner Józsa (Csáth Géza)

2005 Napló (1897–1899) (Életjel könyvek 116.) Szabadka

Damjanovné Zimmer Sarolta

2003 Így éltünk Szabadkán. Budapest–Zagreb

Geller Katalin:

2005 A tulipánkert-mozgalom. In: András Edit (szerk.): Angyalokra szükség van. Tanulmányok Bernáth Mária tiszteletére. Budapest, 51–62.

Grlica, Mirko

2003 A bajsai Vojnich család nemesi világa. Szabadka

2004 Zbirka građanskih portreta iz 19. veka na fotografijama iz albuma porodice Vojnić od Bajše. Museion 4:133–176.

Havas Emil

é.n. Szabadka. In: Csoór Gáspár (szerk.): Bácska társadalmi élete ezer arcképpel. Budapest, 153–200.

Iványi István

1892 Szabadka szabad királyi város története. II. Szabadka

Kujundžić, Stanka

2004 Naši mladenci. Bunjevačke svadbene nošnje na fotografijama od 1870. do 1970 godine. Subotica

Malusev Sándor

1906 Szabadka sz. királyi város cím- és lakjegyzéke. Szabadka

Magyar László

2004 Szabadka képes története. Szabadka

Prčić Vujnović, Gordana.–Aladžić, Viktorija.–Grlica, Mirko

2006. Gradotvorci. Subotički stambeni objekti od baroka do moderne. Városteremtők. Szabadkai lakóépületek barokktól modernizmusig. Szabadka

Raffai Judit

1994 A felnőttek viselete Ludason a XX. században. In: Silling István (szerk.) Bácskai magyar népviseletek. (Néprajz, folklór, népköltészet 4.) Újvidék 1994. 61–100.

1997 Szabadkai fényképészek a századfordulón. Létünk, 1–2:176–186.

Suknović, Kata

2006 Narodna nošnja Hrvata Bunjevaca. (Narodna nošnja Hrvata u svijetu) Zagreb

Vajda János

1999 Szerbek és bűnyók. Palics és környéke II. 5:11–12.

TÁRSADALMI HOVATARTOZÁS, IDENTITÁS ÉS NŐI DIVAT.

Adatok a szabadkai nők öltözködési szokásairól a 19. század utolsó negyede és a 20. század első két évtizede közötti időszakból Összefoglaló

A ruhának Szabadkán a 19. század utolsó negyede és a 20. század első két évtizede közötti az időszakban megvolt a társadalmi hovatartozást jelölő funkciója. Soknemzetiségű városról lévén szó, feltehetően az öltözködésnek nemzeti funkciói is voltak. A Városi Múzeum anyagának, valamint néhány család fényképanyagának az áttekintésével, illetve a családi emlékezet különböző formáinak (szóbeli visszaemlékezés, memoár, napló) segítségével kívánunk ehhez a témához magyar illetve horvát, azaz bunyevác adatokat hozni, többnyire a vizsgált anyag természetéből fakadóan az ünnepi női öltözködésre fókuszálva.

SOCIAL STATUS, IDENTITY AND WOMEN'S FASHION

Data on women's dressing habits from the last quarter of the 19th century until the first two decades of the 20th century Summary

Clothing in Subotica was a way of expressing social status in the period between the last quarter of the 19th century and the first two decades of the 20th century. Since Subotica is a multi-ethnic town, clothing presumably had a national aspect as well. By presenting the material of the Municipal Museum, reviewing the photo material of a few families and family memories of different forms (oral recollections, memoirs, diaries), we wish to present Hungarian, Croatian, and Bunjevac data on this subject; however, due to the nature of the examined material, we will focus mostly on female festive clothing.

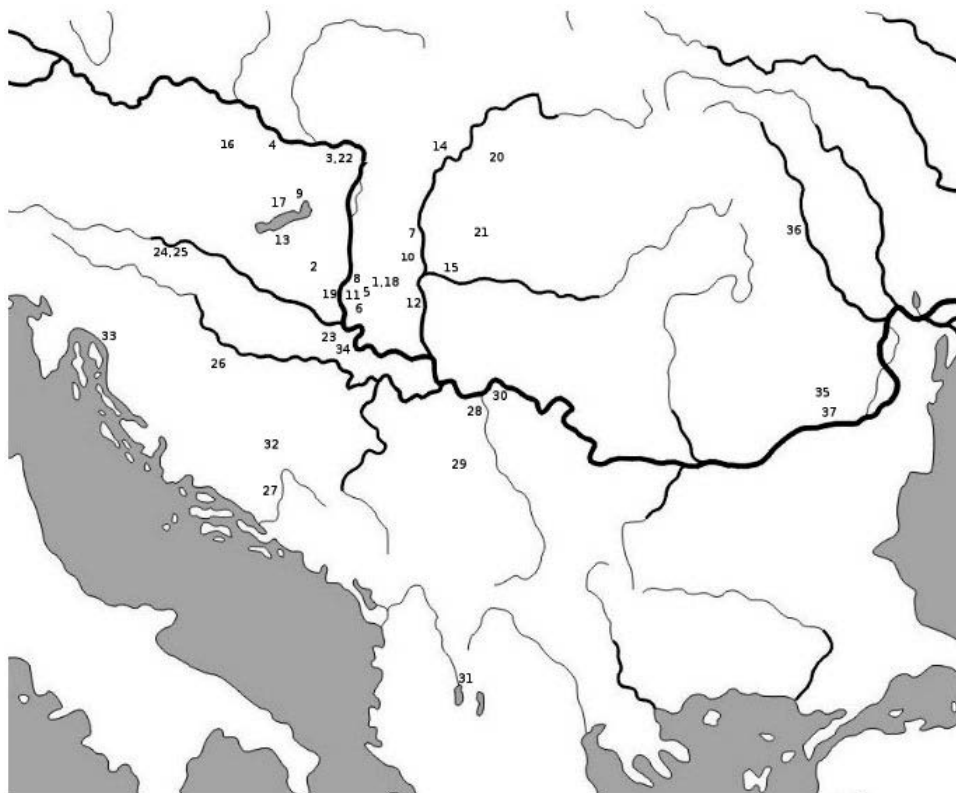
Portret supruge Lajoša Pilasanovića, rođene Cabaji Horvat Irene, koji je izradio Zabloci Z. 1859. godine. Zbirka Umetničkog odeljenja subotičkog Gradskog muzeja.

Fotografija supruge Maćaša Nad Varjaša, rođene Batori Juliane, na ličnoj karti iz 1909. godine.

Fotografija sa venčanja Katalin Bajić i advokata Jožefa Kiša oko 1900. godine.

1. Bácsalmás-Óalmás	14. Nagytálya	27. Raška-Gora
2. Dombóvár-Békató	15. Óföldséák	28. Brestovik
3. Esztergom-Szentkirály	16. Sopronbánfalva	29. Vinča
4. Győr-Gabonavásártér	17. Taliándörögd	30. Viminacium (Kostolac)
5. Madaras-Bajmoki út	18. Bácsalmás-OalmásI	31. Radolište
6. Zombor-Repülőtér	19. Mohács-Csele	32. Bugojno
7. Csongrád-Felgyő	20. Téglás-Angolkert	33. Bribir
8. Baja-Pető	21. Fővnyes-Csőke tanya	34. Vukovar
9. Veszprém-Kálváriadomb	22. Esztergom-Helemba	35. Străulești-București II
10. Ópusztaszer-Monostor	23. Bjelo-Brdo	36. Doina,
11. Bátmonostor-Pusztafalu	24. Ptuj	37. Radovanu
12. Zenta-Paphalom	25. Szlovén temetők	
13. Fonyód-Vár	26. Blatine-Bare	

1. ábra: A statisztikai elemzésben szereplő temetők földrajzi elhelyezkedése.

Lovász Gabriella – biológus antropológus, muzeológus

DÉLSZLÁVOK A HÓDOLTSÁG KORI MAGYARORSZÁGON

Biológiai távolságszámítás a hódoltság kori Magyarországra
települt idegen etnikumok körében

Absztrakt: Történeti forrásokból ismert, hogy a török hódoltság idején nagy tömegekben telepedtek le délszlávok az akkori Magyarország területére, elsősorban a déli részekre. Kutatásunk célja, hogy a 16–17. században Magyarországra települt balkáni eredetű népesség pontos etnikumát meghatározzuk. Ennek érdekében arra a kérdésre keressük a választ, hogy a hódoltság idején betelepült idegen etnikumok koponyáik metrikus jellegei alapján elkülöníthetők-e a már itt élt népességektől – hasonló korszakból, a régészeti leletek alapján magyar etnikumnak vélt temetők embertani anyagától? Emellett arra is kíváncsiak vagyunk, hogy mutatnak-e párhuzamot a délszláv, illetve a román területekről származó temetők adataival, és megállapítható-e az eredetük?

Vizsgálati anyagunkat az idegen etnikumú temetők mellett késő középkori magyarországi, középkori délszláv, valamint késő középkori romániai temetők képezték. Az elemzést két klaszterezési módszerre alapoztuk (Ward-féle klaszterezés, K-közép módszer), és a temetők azon csoportosulását tekintettük valósnak, melyeket mindkét elemzés alátámasztott.

Vizsgálataink eredményeiből megállapíthatjuk, hogy a török hódoltság idején betelepült népességek többsége egy klaszterbe tömörül, és a késő középkori magyar temetőktől jól elkülönülő csoportot alkot. Az összehasonlítóként felhasznált délszláv és romániai temetők közül csupán egy, a boszniai Raška Gora mutat szoros kapcsolatot a Magyarországra betelepült török kori népességekkel. A rácok eredetének feltárására vonatkozó kérdésünk tehát – kielégítő mennyiségű összehasonlító adat hiányában – megválaszolatlan maradt. Emiatt további vizsgálatok szükségesek, elsősorban délszláv adatok felhasználásával.

Kulcsszavak: Zombor-Repülőtér, Bácsalmás-Óalmás, délszlávok, biológiai távolság, klaszteranalízis.

BEVEZETŐ

Történeti forrásokból ismert, hogy a török hódoltság idején nagy tömegekben telepedtek le délszlávok az akkori Magyarország területére, elsősorban a déli részekre. A balkáni népek Magyarországon való megjelenésének azonban több évszázados előzményei is vol-

tak. Már a 12. század első felében II. Béla és I. Uroš szerb nagyzsupán lánya házasságkötésekor sok szerb család költözött magyar földre. Következő, már tömegesebb letelepedésük az 1389-es rigómezei csata után Zsigmond király és Stevan Lazrević (Lazarevics István) szerb despota között létrejött egyezségnek köszönhető. Az egyezés értelmében a király – felismerve a szerbek harcias természetét – különböző kiváltságokért, illetve hatalmas birtokokért cserébe védelmi feladatokkal látta el az újonnan betelepülteket (Dudás Gy. 1896; Szakály F. 1991). Hunyadi Mátyás idejében szintén sok, mintegy 50 ezer szerb telepedett le a török támadások miatt egyre inkább elnéptelenedő déli vidékeken, többségük elődeikhez hasonlóan katonai feladatot látott el (Dudás Gy. 1896; Iványi I. 1886; Szakály F. 1991).

A hódoltság idején a török terjeszkedés útvonalába eső magyar falvak és kisebb mezővárosok lakóinak többsége észak felé, illetve nagyobb és védettebb városokba menekült. Ennek köszönhetően főként a Duna–Tisza közén fekvő, addig lakott területek egy időre, vagy soha többé be nem népesülő pusztává váltak (Iványi I. 1886; Wicker E. 2006). Verancsics Antal esztergomi érsek 1553-ban Bácskán átutazva ezt írta: „Jó Isten! Mily szomorú képe tűnt fel előttünk ama kitűnő és termékeny földnek; mily elhagyott minden; a szántóföldeken és szőlőkön vadkanok tanyáznak; mily ritka a földmives, ritka az állat és csak a pusztaság végtelen.” (Dudás Gy. 1896). Egyes vidékeken azonban hamarosan újabb, balkáni eredetű népcsoportok jelentek meg, így – néha csupán néhány generációnyi időre – újra lakottá váltak az elhagyott középkori falvak (Wicker E. 2006). A délszlávok elsősorban Szerémséget, illetve Bács megyét szállták meg, de sokan telepedtek le Szlavóniában, a Tisza–Maros közén is, egészen az Erdélyi Fejedelemség nyugati határáig. A dunántúli hódoltságban eleinte csupán Somogy megyében alakult ki összefüggő sláv tömb, később azonban Tolna és Fejér megyében is egyre nagyobb létszámban képviseltették magukat, de néhány csoportjuk egészen Győrig is eljutott (Szakály F. 1991; Bakács I. 1963).

A hódoltság kori Magyarországra vándorolt balkáni eredetű népesség összetett volt: görögkeleti szerbek, katolikus bosnyákok és horvátok (bunyevácok és sokácok) – közöttük már iszlamizált közösségekkel – érkeztek nagy számban, akiket a magyarok egyetemlegesen rácoknak hívtak (Makkai L. 1985; Hegyi 2002; Wicker E. 2006). Emellett vlahnak nevezett, feltehetően román területekről származó, pásztorokká váló népcsoportok is megjelentek a megszállt területeken (Hegyi 2002; Wicker E. 2006). Míg az előző korok betelepülői a török elől menekültek, és a magyar királyokat szolgálták, addig a 16. században érkezők csupán a török birodalom egyik tartományából költöztek a másikba, a könnyebb élet és boldogulás reményében. Többségük állattenyésztéssel foglalkozott a török földesurak által bérbe adott földeken, mások pedig katonaként (beslia, beslü) szolgáltak (Iványi I. 1886).

A hódoltság kori balkáni népesség hagyatékát sokáig mellőzte, vagy nem ismerte fel a régészeti kutatás, valószínűleg túlságosan fiatalnak, inkább néprajzi jellegűnek vélhették az előkerült leleteket. Ennek következtében a 16–17. század régészeti emlékei alig ismertek, bár majdnem minden múzeumban találhatók erre az időszakra datálható leletek. A hódoltság kori balkáni népesség korszerű régészetének megindítása az 1980-as évekig váratott magára, de igazi lendületet csupán a 2000-es évek elején vett Wicker Erika vezetésével (Gaál A. 1982, 2002; Wicker E. 2006). Mindezek miatt a hódoltság kori idegen etnikumok átfogó antropológiai vizsgálatára is csak az utóbbi évtizedben kerülhetett sor.

Kutatásunk célja, hogy a 16–17. században Magyarországra települt balkáni eredetű népesség pontos etnikumát meghatározzuk. Ennek érdekében két fő kérdésre keresünk választ:

1. A hódoltság idején betelepült idegen etnikumok koponyáik metrikus jellegei alapján elkülöníthetők-e a már itt élt népségektől – hasonló korszakból, a régészeti leletek alapján magyar etnikumnak vélt temetők embertani anyagától?

2. Mutatnak-e párhuzamot a délszláv illetve a román területekről származó adatokkal? Megállapítható-e eredetük?

A kérdések tisztázásához az alapot a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékének munkatársaival, dr. Molnár Erikával és dr. Marcsik Antóniával közösen elvégzett kutatás adta, melyre az OTKA által támogatott K 78555 és NN 78696 témaszámú pályázatok keretében került sor.

ANYAG ÉS MÓDSZER

Vizsgálati anyagunkat elsősorban azok az általunk feldolgozott idegen etnikumú temetők képezték, melyeknél elegendő adat állt rendelkezésre az elemzéshez felhasznált méretekből. A vizsgálatba bevont temetők földrajzi elhelyezkedését a 1. ábra mutatja. (Az 1. ábrán, valamint a klaszteranalízis eredményeit bemutató 2. és 3. ábrákon Bácsalmás-Óalmás jelzi a 11–14. századi, a Bácsalmás-Óalmás pedig az általunk vizsgált késő középkori temetőt.)

- Bácsalmás-Óalmás (Lovász G. 2005; Szécsi A. 1998)
- Zombor-Repülőtér (Bartucz L. 1960; Lovász G. 2008–2009, 2009)
- Madaras-Bajmoki út
- Győr-Gabonavásártér

Emellett a szakirodalomból ismert idegen etnikumú temetők adatait is felhasználtuk:

- Dombóvár-Békató (Éry K. 1982),
- Esztergom-Szentkirály (Rozmár) (Tánczos N. 1993).

Összehasonlító anyagként az alábbi késő középkori magyarországi temetőket használtuk fel:

- Bácsalmás-Óalmás, 11–14. sz. (Kastóczki K. 1967),
- Baja-Pető, 14–15. sz. (Lotterhof E. 1967, 1968),
- Bátmonostor-Pusztafalu, 14–15. sz. (Farkas L. Gy. – Just Zs. in press),
- Csongrád-Felgyő, 11–16. sz. (Bartucz L. – Farkas Gy. 1956),
- Esztergom-Helemba, 13–17. sz. (Wenger S. 1971),
- Fonyód-Vár, 13–16. sz. (Dezső Gy. és mts. 1963),
- Fővenyes-Csőke tanya, 15–16. sz. (Farkas Gy. és mts. 1991),
- Mohács-Csele, 14–15. sz. (Nemeskéri J. – Deák M. 1956),
- Nagytálya, 13–16. sz. (Kissné-Korompai B. 1973–74),
- Óföldsé, 11–18. sz. (Csillag L. 2000),
- Ópusztaszer-Monostor, 11–18. sz. (Farkas L. Gy. 1998; Farkas L. Gy. – Just Zs. 1998),
- Sopronbánfalva, 11–15. sz. (Bottyán L. O. 1968),

- Taliándörögd, 14–16. sz. (Éry K. 1979),
- Téglás-Angolkert, 11–14. sz. (Lipták P. – Marcsik A. 1966),
- Veszprém-Kálváriadomb, 11–16. sz. (Acsádi Gy. – Nemeskéri J. 1957),
- Zenta-Paphalom, 14–15. sz. (Bartucz L. – Farkas Gy. 1958).

A magyarországi adatokon kívül több középkori délszláv temető adatait is felhasználtuk (Schwidetzky, I. és mts. 1988):

- Bjelo brdo (Horvátország, kontinentális rész),
- Blatine Bare (Bosznia és Hercegovina),
- Brestovik (Szerbia),
- Bribir (Horvátország, tengerpart),
- Bugojno (Bosznia és Hercegovina),
- Ptuj (Szlovénia),
- Radolište (Macedónia),
- Raška Gora (Bosznia és Hercegovina),
- Szlovén lelőhelyek,
- Viminacium (Szerbia),
- Vinča (Szerbia),
- Vukovar (Horvátország, kontinentális rész).

A romániai késő középkori temetők közül csupán 3 széria adatait használhattuk fel, mivel a legtöbb tanulmányban a magyar és a délszláv adatoktól eltérő paramétereket közöltek:

- Doina, 13–14. sz. (Necrasov, O. – Botezatu, D. 1964),
- Radovanu, 15–17. sz. (Popovici, I. – Georgescu, L. 1975),
- Străulești-București II, 15–16. sz. (Popovici, I. 1966).

Az elemzéshez 10 Martin-féle koponyaméret temetőnkénti átlagát használtuk fel (Martin, R. – Saller, K. 1957):

1. koponya legnagyobb hossza,
5. koponyaalap hossza,
8. legnagyobb agykoponyaszélesség,
9. legkisebb homlokszélesség,
17. Basion-bregma magasság,
20. Porion-bregma magasság,
51. szemüregszélesség,
52. szemüregmagasság,
54. orrüregszélesség,
55. orrüregmagasság.

E méreteket úgy választottuk meg, hogy azok minél több szempontból jellemezzék a koponyát, illetve figyelembe kellett vennünk azt is, hogy mely méretek szerepelnek az összehasonlításhoz felhasznált közlemények többségében. Az analízis során csupán a férfiak koponyaméreteivel dolgozhattunk, ugyanis a délszláv szériákra vonatkozó irodalmi adatokban csak a férfiak paramétereit találjuk. A statisztikai elemzésbe azokat a temetőket vontuk be, melyeknél méretenként legalább 10 adat állt rendelkezésünkre. Az elemzéshez használt adatokat az 1. táblázat ismerteti.

Vizsgálatainkat két klaszterezési módszerre alapoztuk: Ward-féle hierarchikus klaszterezésre, illetve K-közép (nem hierarchikus) módszerre; mindkettőnél euklideszi távolságfogalmat alkalmaztunk. Ezen módszerekkel az egyes szériák közötti távolságtért-

kek alapján a leletegyüttes csoportokba rendezhetők, megmutatva a közöttük lévő lehetséges kapcsolatokat (Fóthi E. – Fóthi Á. 1990, 1992). A klaszterek számát a csoportokon belüli négyzetösszegek alapján határoztuk meg. Az analízist az R statisztikai programcsomaggal végeztük (R Development Core Team 2006).

EREDMÉNYEK ÉS MEGVITATÁSUK

A két különböző módszerrel elvégzett klaszteranalízis során a temetők azon csoportosulását tekintettük valósnak, melyeket mindkét elemzés alátámasztott (2. és 3. ábra). Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a rác temetők többsége egy klaszterbe tömörül (Bácsalmás-Óalmás, Dombóvár-Békató, Zombor-Repülőtér, Esztergom-Szentkirály), és hogy a többi magyarországi temető közül közelebbi kapcsolatot csupán két temető, Taliándörögd és Nagytálya mutat velük. A délszláv temetők közül csupán egy, a boszniai Raška Gora mutat szoros kapcsolatot a Magyarországra betelepült török kori népességekkel. A győr-gabonavásártéri temető az előző csoporttal közeli hasonlóságot mutató klaszterbe került, melyben főleg késő középkori magyar temetők tömörülnek. Ez magyarázható a győri rácok magyarokkal való keveredésével, melyet a régészeti adatok is alátámasztanak, ugyanis a temetkezési szokások egyaránt mutatnak rácokra és magyarokra utaló elemeket (Gaál A. 1982, 2002). A győri temető csontvázleteinek morfológiai vizsgálata is a népesség kevert voltára utal. A rácokat, illetve a késő középkori magyar temetőket tömörítő klaszterek közötti viszonylagos hasonlóság a késő középkorban általánossá vált brachykranizációra vezethető vissza.

A többi rác anyaggal ellentétben a madaras-bajmoki úti temető a rácok, illetve a rövid koponyájú magyar etnikumú szériák klaszterétől távol eső, közepesen hosszú koponyájú csoportba került mindkét elemzés során. Ennek magyarázata, hogy a régészeti adatok alapján a temetőt már az Árpád-korban elkezdték használni, a későbbiekben pedig a környékre települő rácok is ide temetkeztek – a széria tehát kevert népességű, melyben közel azonos a rövid- és a hosszú koponyájúak aránya. Vizsgálataink során nem volt mód a két népesség elkülönítésére, mert hiányosak a régészeti adatok, vagyis a minta elemszáma csupán a brachykran leletek figyelembevételével túl kicsi lett volna, ezért fenntartással kell kezelnünk ezt az eredményt.

Fentieket összegezve vizsgálataink eredményeiből megállapíthatjuk, hogy a török hódoltság idején betelepült népességek a késő középkori magyar temetőktől jól elkülönülő csoportot alkotnak, annak ellenére, hogy a brachykranizáció miatt viszonylagos hasonlóságot mutatnak. A győr-gabonavásártéri, illetve a madaras-bajmoki úti szériák viszonylag nagyobb távolsága a többi rác szériától azok kevert népességével magyarázható.

A romániai, illetve délszláv temetőkkel való esetleges párhuzamok kimutatásához, valamint a rácok eredetére vonatkozó kérdéseink megválaszolásához összehasonlító anyagként román, illetőleg délszláv temetők adatait használtuk az elemzéshez, amennyire ez lehetséges volt. A vizsgálatba bevont temetők közül csupán egy, a dél-boszniai Raška Gora mutat párhuzamot a Magyarországon letelepedett idegen népességekkel.

A rákok eredetének feltárására vonatkozó kérdésünk – kielégítő mennyiségű összehasonlító adat hiányában – megválaszolatlan maradt. Emiatt további vizsgálatok szükségessége, elsősorban délszláv adatok felhasználásával.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet fejezem ki a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszék munkatársainak, dr. Molnár Erikának, dr. Marcsik Antóniának és dr. Pálfi Györgynek a zombori kutatásban való részvételért és a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségért.

A tanulmány a magyarországi Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (T.s.: K 78555 és NN 78696) támogatásával készült.

IRODALOM

Acsádi György – Nemeskéri János

1957 Contributions à la reconstitution de la population de Veszprém. Xe et XIe siècles. *Ann. Hist. Nat. Mus. Nat. Hung.* 49. 435–467.

Bakács István

1963 A török hódoltság korának népessége. In: *Magyarország történeti demográfiája*. Szerk. Kovacsics József. Budapest, 115–142.

Bartucz Lajos

1960 Die anthropologischen Merkmale der Bevölkerung aus der Umgebung von Zombor (Sombor) im XV–XVII. Jahrhundert. *Acta Univ. Sci. Bud. de Lor. Eötvös nom. Seb. Biol.* 3. 23–48.

Bartucz Lajos – Farkas Gyula

1956 Anthropologische Untersuchung der in Csongrád-Felgyő gefundenen Skelette aus der Arpadenzeit. *Acta Biol. Szeged.* 2. 235–261.

1958 Die Bevölkerung von „Csésztó” in der Árpádenzeit aus anthropologischem Gesichtspunkte betrachtet. *Acta Biol. Szeged.* 4. 245–283.

Bottyán L. Olga

1968 The outlines of an anthropological reconstruction of the cemetery (11–15. c.) at Sopronbánfalva, West Hungary. *Anthrop. Hung.* 8. 97–121.

Csillag László

2000 *Az óföldrégi középkori széria embertani feldolgozása*. Szakdolgozat. Szeged.

Dezső Gyula – Éry Kinga – Harsányi László – Huszár György – Nemeskéri János – Nozdroviczky Sylvia – Thoma Andor – Tóth Tibor – Wenger Sándor

1963 Die metrische Befunde des Schädelmaterials. In: *Die spätmittelalterliche Bevölkerung von Fonyód*. Szerk. Nemeskéri János. *Anthrop. Hung.* 6. 137–144.

Dudás Gyula

1896 *A bácskai és bánsági szerbek története a XVI. és XVII. században.* Zombor.

Éry Kinga

1979 A taliándörögdi Szent András-templom középkori temetkezéseinek embertani vizsgálata. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 14. 215–244.

1982 Balkáni eredetű, török kori népesség csontmaradványai Dombóvár határából. *Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1979/1980.* 133–224.

Farkas L. Gyula

1998 Az Ópusztaszer-monostori antropológiai leletek metrikus, morfológiai és taxonómiai elemzése. In: *Ópusztaszer-Monostor lelőhely antropológiai leletei.* Szerk.: Farkas L. Gyula. Szeged, 7–76.

Farkas L. Gyula – Just Zsuzsanna

1998 A széria biológiai távolsága más délföldi temetőktől. In: *Ópusztaszer-Monostor lelőhely antropológiai leletei.* Szerk.: Farkas L. Gyula. Szeged, 77–86.

[2011] A bátmonostori leletek összehasonlítása más szériákkal. *Opuscula Hungarica VIII*, in press.

Farkas Gyula – Marcsik Antónia – Szalai Ferenc

1991 Békéscsaba területének embertani leletei. In: *Békéscsaba története I.* Szerk.: Jankovics B. Dénes, Erdmann Gyula. Békéscsaba, 313–385.

Fóthi Erzsébet – Fóthi Ákos

1990 A cluster analysis model for grouping palaeoanthropological series. *Ann. Hist. Nat. Mus. Natn. Hung.* 82. 235–240.

1992 Systematic cluster analysis for the grouping of anthropological series. *Anthropologie* 30. 1–4.

Gaál Attila

1982 A Dombóvár-békatói XVI–XVII. századi temető. In: *Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1979–1980.* 133–224.

2002 A dombóvár-békatói 16–17. századi temető. In: *A hódoltság régészeti kutatása.* Szerk.: Gerelyes Ibolya, Kovács Gyöngyi. Budapest, 209–218.

Hegy Klára

2002 Balkáni katonák és katonaparasztok a budai vilájetben. In: *A hódoltság régészeti kutatása.* Szerk.: Gerelyes Ibolya, Kovács Gyöngyi. Budapest, 21–36.

Iványi István

1886 *Szabadka szabad királyi város története.* Szabadka.

Kastóczki Klára

1967 *Bácsalmás-Óalmás XI–XIV. századi és Kunfehértó-Templomdomb XIV–XVI. századi temető csontvázanyagának embertani jellemzése.* Szakdolgozat. Szeged.

Kissné-Korompai Bernadette

1973/74 Nagytálya középkori (XIII–XVI. századi) templomának belsejében feltárt embertani anyag elemzése. *Egri Múzeum Évkönyve* 11–12. 75–130.

Lipták Pál – Marcsik Antónia

1965 A Téglás-angolkerti középkori (XI.–XIV. századi) temető embertani anyagának ismertetése. *Déri Múzeum Évkönyve* 48. 69–96.

Lotterhof Edit

1967 *Baja-Pető XI–XVI. századi temető csontvázanyagának embertani vizsgálata.* Szakdolgozat. Szeged.

1968 Anthropological investigation of the skeletal material of a cemetery at Baja-Pető from the XI–XVI. centuries. *Acta Biol. Szeged.* 14. 81–88.

Lovász Gabriella

2005 *Bácsalmás-Óalmás 16–17. századi temető általános embertani feldolgozása (2001–2003-as feltárás).* Diplomamunka. Szeged.

2008–2009 Antropološka obrada srednjovekovne nekropole iz Sombora. *Godišnjak Gradskog muzeja u Somboru* 2–3. 141–168.

2009 A zombor-repülőtéri temető általános antropológiai vizsgálata. *Museion* 8. 143–157.

Makkai László

1985 Tájak és népek. In: *Magyarország története 1526–1686. I.* Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1425–1460.

Martin, Rudolf – Saller, Karl

1957 *Lehrbuch der Anthropologie.* 3. Aufl. Stuttgart.

Necrasov, Olga – Botezatu, Dan

1964 Etude anthropologique des squelettes de Doina, datant des XIIIe–XIVe siècles. *Ann. Roum. Anthropol.* 1. 29–37.

Nemeskéri János – Deák Márta

1956 A Mohács-Csele XIV–XV. századi temető népességének embertani elemzése. *Arch. Ért.* 83. 52–65.

Popovici, Ioana

1966 Așezarea feudală Străulești-București. Cimitrul II – secolele XV–XVI. *St. Cerc. Antropol.* 3. 17–26.

Popovici, Ioana – Georgescu, Laurenția

1975 Contribuții anthropologice de la studiul populației feudale. Cimitrul de la Radovanu. *St. Cerc. Antropol.* 12. 9–16.

R Development Core Team

2006 *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. ISBN 3-900051-07-0, URL <http://www.R-project.org>.

Schwidetzky, Ilse – Klug, Stefan – Mikić, Živko – Pilarić, Georgina

1988 The Medieval Slavic Populations of Yugoslavia – An Anthropological Contribution to Ethnohistory. *Coll. Antropol.* 12. 291–299.

Szakály Ferenc

1991 *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest.

Szécsi Andrea

1998 *Bácsalmás-Homokbánya 17. századi temető metrikus és fogpatológiai vizsgálata*. Diplomamunka. Szeged.

Tánczos Nándor

1993 Embertani vizsgálatok Esztergom-Rozmár 16–17. századi népességén. *Anthrop. Közl.* 35. 141–172. Wenger, Sándor

1971 Contributions a l'anthropologie de la population hongroise du Moyen Age. *Anthrop. Hung.* 10. 91–158.

Wicker Erika

2006 *Rácok és vlachok a török hódoltság kori Észak-Bácskában*. PhD disszertáció. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Történelemtudományi Doktori Iskola, Régészeti Doktori Program. Budapest.

JUŽNI SLOVENI U MAĐARSKOJ ZA VREME TURSKE OKUPACIJE

Izračunavanje bioloških udaljenosti među stranim etničkim skupinama koje su naseljavale Mađarsku u vreme turske okupacije

Rezime

Iz istorijskih izvora nam je poznato da su za vreme turske okupacije Južni Sloveni masovno naseljavali teritoriju tadašnje Mađarske, a prvenstveno njene južne krajeve. Međutim, njihove ostatke su arheološka istraživanja dugo zanemarivala ili ih nisu prepoznavala, a pronađeni nalazi su verovatno smatrani premladim i svrstavani u domen etnografije. Zbog svega ovoga su sveobuhvatna arheološka istraživanja stranih etničkih skupina iz doba okupacije otpočela tek u protekloj deceniji.

Cilj našeg istraživanja je da definišemo tačan etnički identitet balkanskih naroda koji su u 16–17. veku naseljavali teritoriju Mađarske. S tom namerom želeli smo da otkrijemo da li se lobanje u vreme okupacije nastanjenih stranih etničkih skupina po svojim metrič-

kim osobinama razlikuju od lobanja starosedelaca – a na osnovu antropološkog materijala iz nekropola koje smo prema arheološkim nalazima smatrali mađarskim nekropolama iz istog perioda. Osim toga, želeli smo da otkrijemo da li postoji korelacija među podacima nekropola sa južnoslovenske, odnosno rumunske teritorije i da li se može utvrditi njihovo poreklo.

Predmet istraživanja predstavljali su podaci naše obrade pojedinih nekropola stranih naroda, a uz to smo upotrebili i podatke nekropola identifikovanih kao južnoslovenske na teritoriji Mađarske, koji su nam bili dostupni iz stručne literature. Kao uporedni materijal koristili smo podatke nekropola iz kasnog srednjeg veka Mađarske, srednjovekovnih južnoslovenskih nekropola, kao i rumunskih nekropola iz kasnog srednjeg veka. Tokom analize radili smo sa 10 prosečnih dimezija lobanja tipa Martin iz svake nekropole. Istraživanja smo zasnovali na dve metode grupisanja u klastere (metoda Ward, K-metoda srednjih vrednosti), a usvojili smo one grupe nekropola koje su obe analize potvrdile.

Iz rezultata naših istraživanja zaključujemo da većina naroda useljenih za vreme turske okupacije spada u isti klaster i formira grupu koja se jasno izdvaja među mađarskim nekropolama iz kasnog srednjeg veka, uprkos tome što se zbog brahikranizacije među njima može uočiti izvesna sličnost. Među južnoslovenskim i rumunskim nekropolama koje smo koristili za poređenje, samo je jedno, iz Raške Gore u Bosni, pokazalo sličnosti sa narodima useljenim u Mađarsku za vreme turske okupacije. Naše pitanje koje se odnosi na poreklo južnoslovenskih naroda je stoga – usled nedostatka uporednih podataka – ostalo otvoreno. Iz tih razloga neophodna su dalja istraživanja, prvenstveno korišćenjem južnoslovenskih podataka.

SOUTH SLAVS IN HUNGARY DURING THE TURKISH OCCUPATION

Calculating biological distances between ethnic groups that settled in Hungary during the Turkish occupation

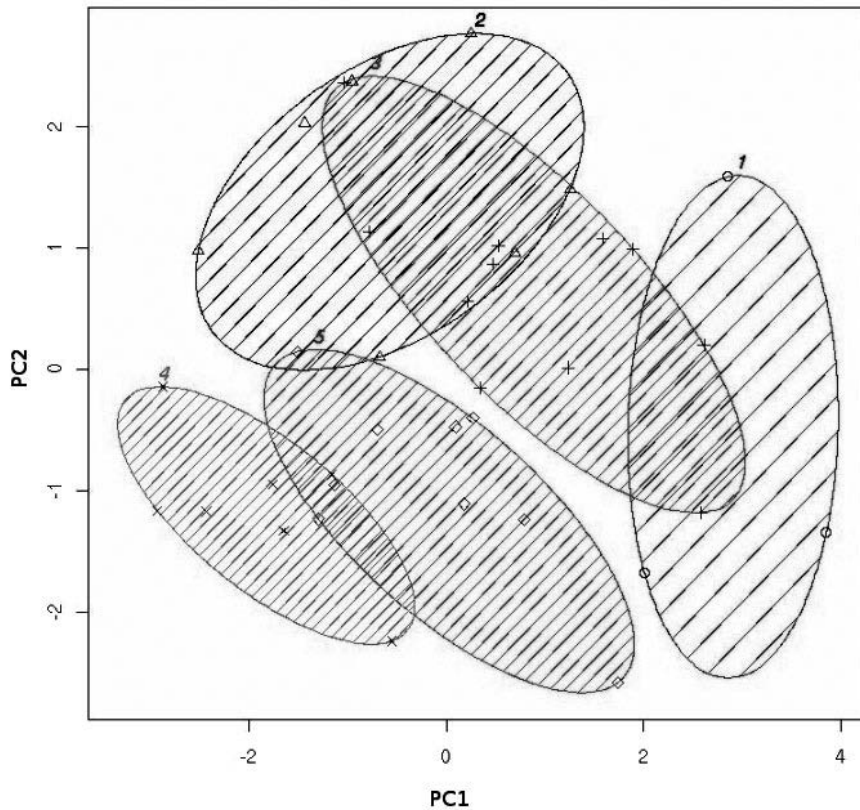
Summary

We know from historical sources that during the Turkish occupation South Slavs massively settled to Hungarian territory of the time, and especially the southern regions. However, archaeological research has ignored for long or has not recognised the value of the remains of these populations – the findings were probably considered for too young and grouped in the realm of ethnography. Due to this, comprehensive archaeological research of foreign ethnic groups from the time of Turkish occupation began only in the past decade.

The aim of our research was to define the precise ethnic identity of the Balkan populations that settled to Hungarian territory in the 16th and 17th centuries. Therefore we aimed at finding out whether the skulls of foreign ethnic groups that had arrived in the time of Turkish occupation differed from the skulls of the natives in their metric characteristics – analysing anthropological material from cemeteries being considered, according to archaeological findings, for Hungarian cemeteries of the same period. Moreover, we wanted to find out if there was a correlation between these data and the ones from cemeteries on South Slavic and Romanian territories, as well as if their origin could be determined.

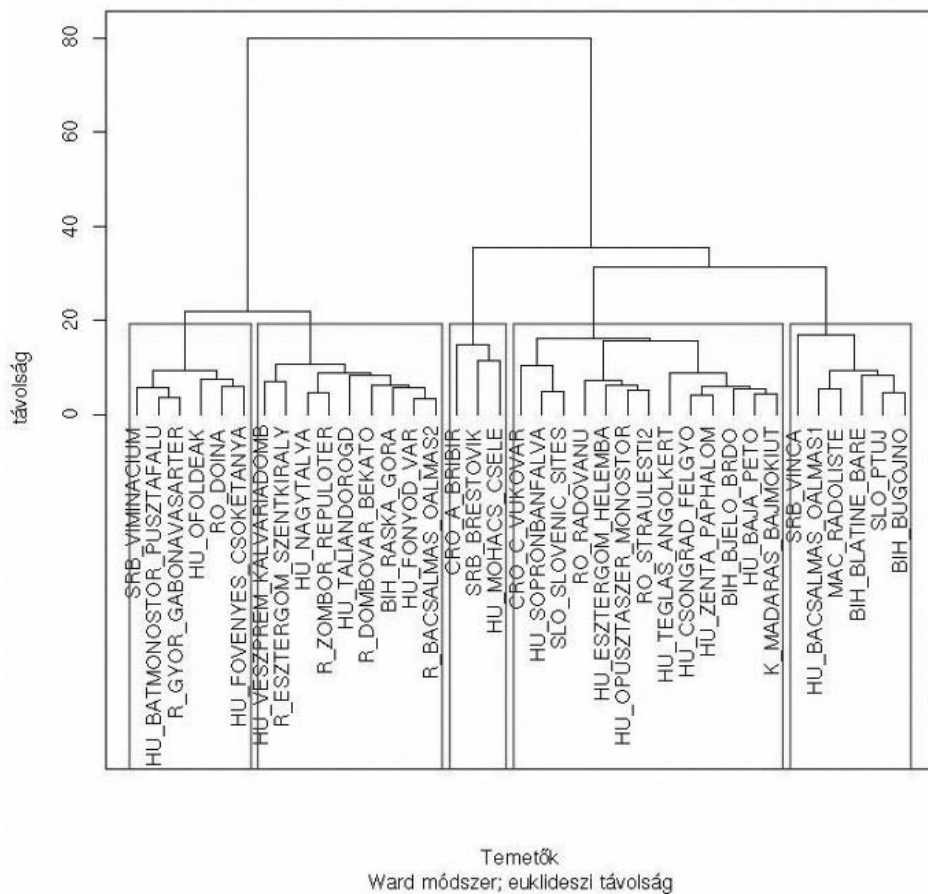
Our research material consisted of the results of our former researches in several cemeteries of foreign ethnic groups and we also used data from available literature about cemeteries identified as South Slavic cemeteries on Hungarian territory. We used as comparative material the data of late medieval Hungarian, medieval South Slavic and late medieval Romanian cemeteries. During the analysis, we worked with the averages of 10 Martin-type skull dimensions from each series. We based our research on two clustering methods (Ward method and k-means clustering) and we adopted only those clusters of the cemeteries that had been confirmed by both analyses.

The results of our research showed that the majority of immigrated populations in the time of Turkish occupation fell into the same cluster and formed a group clearly different from late medieval Hungarian cemeteries, despite the fact that relative similarities were also found between them due to brachycranisation. Among the South Slavic and Romanian cemeteries that were used for comparison, only one from Raška Gora in Bosnia showed similarities with the populations migrating to Hungary during the Turkish occupation. Our question concerning the origin of South Slavic immigrants therefore remained open – due to lack of comparative data. For this reason, further investigations are needed with focus on South Slavic data.

1. klaszter:	3. klaszter:	4. klaszter:	5. klaszter:
Brestovik	Madaras-Bajmoki út	Bácsalmás-Óalmás 2	Győr-Gabonavásártér
Bribir	Téglás-Angolkert	Taliándörög	Veszprém-Kálváriadomb
Mohács-Csele	Stráulesti 2	Dombóvár-Békató	Bátmonostor-Pusztafalu
	Vukovar	Zombor-Repülőtér	Fonyód-Vár
2. klaszter:	Szlovén temetők	Raška-Gora	Óföldséek
Vinča	Zenta-Paphalom	Esztergom-Szentkirály	Fővenyes-Csőke tanya
Radoliste Ptuj	Ópusztaszer-Monostor	Nagytálya	Viminacium (Kostolac)
Blatine-Bare	Baja-Pető		Doina
Bácsalmás-Óalmás 1	Csongrád-Felgyő		Radovanu
Esztergom-Helemba	Sopronbánfalva		
Bugojno	Bjelo-Brdo		

2. ábra: Klaszteranalízis eredménye K-közép módszerrel.

Jelmagyarázat: R – rác; HU – késő középkori magyarországi temető; BIH – Bosznia és hercegovinai; CRO_A – horvátországi – tengerparti; CRO_C – horvátországi – kontinentális rész; MAC – macedóniai; SLO – szlovéniai; SRB – szerbiai; RO – romániai temető

3. ábra: Klaszteranalízis eredménye Ward-féle módszerrel.

Temetők	M1	M8	M9	M17	M45	M48	M51	M52	M54	M55
A középkori Magyarország területéről származó délszláv etnikumú temetők										
Bácsalmás-Óalmás2	175,36	147,36	98,29	137,39	136,54	69,17	41,25	33,11	25,03	51
Dombóvár-Békátó	174,7	148,25	96,12	138,03	133,24	70,68	42,63	33,05	25	51
Esztergom-Szentkirály	178,57	151,08	99,08	134,55	134,33	71	39,33	33,5	22,63	51
Győr-Gabonavásártér	175,29	144,75	99,2	134,91	133,48	71,15	39,27	33,78	24,47	50,91
Madaras-Bajmoki út	182,24	138,96	94,13	133,61	131,55	69,47	38,53	32,63	23,86	51,2
Zombor-Repülőtér	178,16	149,9	98,63	138,08	138,44	72,52	40,69	33,21	25,08	52,29
Középkori magyarországi temetők										
Bácsalmás-Óalmás1	187,5	140,1	97,7	135,5	132,2	68	37,8	31,6	26,1	52,5
Baja-Pető	183,2	139,6	97,4	132	132,4	69,2	38,1	30,9	23,3	50,67
Bátmonostor-Pusztifalu	177,2	142,8	98,6	135	132,5	69,2	39,8	33	24,7	50,94
Csongrád-Felgyő	181,1	139,5	96,2	130,8	133,4	71,9	41,1	32,5	24,6	51,6
Esztergom-Helemba	185,72	145,44	98,47	136,73	136,67	70,57	41,93	35	25,21	51,71
Fonyód-Vár	176,9	145,8	98,1	135	136,3	69,4	41,9	33,3	25,7	50,2
Fővenyes-Csőke tanya	175,55	142,45	96,82	137,82	132,86	69,1	42,6	34,6	22,73	52,5
Mohács-Csele	178,86	142,81	97,27	135,89	124,94	66,05	41,11	32,58	24,76	47,9
Nagyfálya	174,4	150,3	98,2	138,7	138,7	70,1	41,1	33,7	24,7	52
Óföldéak	175,53	141,5	97,74	136	134,69	66,06	40,95	31	23,3	48,59
Ópusztaszer-Monostor	182,8	142,7	98,4	134,8	134,3	71,6	39,8	33,5	25,1	51,99
Sopronbánfalva	184	142,7	98,2	133,4	129,3	69,1	40,4	34,3	24,6	50,5
Taliándörög	179,9	146,6	99,4	139,9	138	67,1	42,7	33,8	25,4	50,9

1. táblázat: A statisztikai elemzéshez használt adatok.

Téglás-Angolkert	184,18	141,83	96,31	129,15	133,6	67,54	39,67	31,25	25,67	48,08
Veszprém-Kálváriadomb	180,1	146,7	99,7	133,7	134,7	68,6	42,1	32,3	26,3	51
Zenta-Paphalom	179,5	140,7	95,8	133	133,3	70,1	39,4	32,3	24,7	50,43
Középkori délszláv temetők										
Bjelo brdo	182,5	140	96	134,6	133,4	69	41,8	31,4	24,2	52,7
Blatine Bare	190,9	138,7	97,7	139,9	128,8	71,3	39,7	33,5	25,1	51,6
Bugojno	192,6	141,8	98,3	138,8	133	69,7	41,8	32,4	25,6	53
Raška Gora	174,4	147,2	99,1	139,8	136,2	67,7	40,3	31	25,5	50,4
Bribir	185,8	135,1	98,1	136,5	119	67,7	40	32,9	25,4	50,2
Vukovar	182,9	144,1	98,9	134,2	129,2	78,1	40,9	32,9	23,8	52,2
Radolište	186,2	141,2	97,4	140,4	132,5	68,8	38,6	32	25	51,3
Putuj	189,3	143,6	99,5	136,5	133,2	70,6	41,7	32,9	24,7	53,4
Szlovén lelőhelyek	185,8	140,9	96,8	134,6	127,7	71,5	40,3	32,2	23,5	50,1
Brestovik	173,4	137,2	101,2	130	123,6	68,1	38,4	31,3	22,7	49,3
Viminacium	175,9	145,5	98,5	131	132,4	68,5	38,8	32	25,3	50,8
Vinča	181,1	143,7	99,8	146,6	132,2	69,2	38,2	32,9	24,9	50,9
Középkori romániai temetők										
Doina	175,2	144,8	98	138,5	130,1	68	39,9	32,5	24,6	50,7
Radovanu	180,8	144,2	94,2	136,7	134,3	68,3	41	32,5	24	50,6
Straulești-București II	184,26	142,7	97,1	135,3	135	67,3	39,9	32,6	26,1	50,48

Allium ursinum, Фото Хорват Ф.

Душица Зрнић – биолог, музејски саветник
 мр Иштван Хуло (Hulló István) – биолог орнитолог

НОВИ ФЛОРНИ НАЛАЗИ У СУБОТИЧКОМ РЕГИОНУ

Апстракт: Стална деградација земљишта, под утицајем различитих фактора, а нарочито антропогених фактора, доводи до промена његовог хемијског сатава, конфигурације и структуре. Последица оваквих промена су деградације природних станишта различитих биљних и животињских врста, што резултира њиховим повлачањем са аутохтоних локалитета. Смањењем штетног дејства антропогених фактора, у неким околностима, утиче на поновни развој биљних врста за које се сматра да су ишчезле или се налазе пред ишчезавањем. Сталним радом на терену долази се до локалитета на којима бележимо нове популације оваквих категорија биљака или долазимо до налаза неких врста које раније нису регистроване. Овим радом указује се на овакве биљне врсте и локалитете, са намером да се исти региструју у стрчним круговима, што ће резултирати и њиховим очувањем.

Кључне речи: Нови налаз, угрожена врста, Црвена књига, суботички регион

Увод

Суботички регион простире се у северном делу Бачке на различитој педолошкој подлози. Северни део суботичког региона је тзв. Суботичко–хоргошка пешчара, коју карактерише осам типова песка¹, а јужни део ове регије налази се на лесу, обрадивој црници који је део лесне заравни². Овакве педолошке карактеристике један су од услова за велику флорну разноврсност суботичког региона која је посебно изражена на Суботичко-хоргошкој пешчари.

Педолошке карактеристике заједнио са климатским одликама и водним режимом региона, условиле су развој различитих фитоценоза са остацима некадашње

¹ Павићевић, Никола – Станковић, Петар: Педолошке особине Суботичко-Хоргошке пешчаре, посебно издање, Београд, 1962.

² Букуров, Бранислав. Географски положај бачких насеља, Зборник Матице српске, серија Природних наука, Нови Сад, 1952. бр. 3.

вегетације. Пешчара је до половине XIX века била под степским пашњацима³, а ниво подземних вода утицао је на развој воћарства и виноградарства на пешчари. Интензивна обрада пешчаре резултирала је смањењем ареала аутохтоних фитоценоза и њених флорних елемената. Овако интензивно повлачење аутохтоних флорних елемената условило је и законску заштиту природних станишта у суботичком региону. Једна од заштићених зона су тзв. Селевењске пустаре са свим флорним реткостима које се могу наћи. Једна од реткости је *Blackstonia acuminata* (Koch & Ziz) Domin (*Blackstonia serotina*) – *слачиница*, која представља крајње угрожен флорни таксон⁴ и заштићену биљну врсту за Србију. Таксон није уврштен у европску и светску листу угрожених врста⁵.

Опште карактеристике врсте

Blackstonia acuminata (Koch & Ziz) Domin (*Blackstonia serotina*) – *слачиница*.

Фото Иштван Хуло

Опште карактеристике врсте - Нежна једно-годишња биљка, обично неразграната или врло мало граната при врху стабла, висока 10 – 30 см, плавичастосива. Приземни листови на краткој дршци, слабо развијени, каткада у розети. Листови на стабљици јајасти или јајастоланцести, при основи заокружени и срасли делимично. Цваст скоро привидно штитолико-гроздаста, са 6 – 8 цветова. Цветови жути. Режњеви чашице ланцести, са 3 нејасна нерва, по дужини равни круници, после цветања висе на плоду. Плодник једноок. Отвара се као махуна са два капка. Цвета VIII – IX.⁶

С т а н и ш т е: Влажне песковите и мало заслањене ливаде из класе *Molinio-Arrhenatheretea*⁷. У новије време на келебијским ископима песка.⁸

Распрострањење у Србији: Ужа Србија (на обалама Дрине, Дреновачка клисура) Војводина (заслањена земљишта поред Дунава, између Петроварадинске тврђаве и Карловца) (Јовановић – Дуњић, Р. 1973)⁹.

Распрострањење у суботичком региону – ранији налази: Бачки Виногради (Királyhalom) (Degen 1904), Бачки Виногради (Királyhalom), Селевењска шума

³ Рудић-Вранић, Јосип, Суботица и њени салаши, Зборник Матице српске, серија Природних наука, Нови Сад, 1955. бр. 9.

⁴ Црвена књига Флоре Србије 1. Београд, 1999.

⁵ Црвена књига Флоре Србије 1. Београд, 1999.

⁶ Сарић, М. 1986: Флора и вегетација Суботичко-хоргошке пешчаре, Шумарски факултет, Београд

⁷ Црвена књига Флоре Србије 1. Београд, 1999.

⁸ Sturc, Béla., 1997., A Szabadka-Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései, Szabadka

⁹ Флора СР Србије, САНУ, Београд, 1973, V књига

(Lányi 1914), Бачки Виногради (Királyhalom) (Lendyel 1915), Суботица, Томпа (Prodan 1915)¹⁰, поред Киреша према Хоргошу (Sturc 1973)¹¹, у новије време на келебијским ископима песка (Sturc 1997)¹², Резерват „Лопаж“ (Вајда.З., Буторац, Б. 23.септ.1997)¹³.

Нови налаз: Влажна депресија уз југозападни појас Селевењске шуме (Зрнић, Д. Хуло, И. 2008)

Iris humilis Georgi (Iris arenaria W. et K.) – пешчарска перуника.

Опште карактеристике врсте - Зељаста вишегодишња биљка. Ризом дебео 2 – 5 мм, од њега се одвајају у виду столона ризоми различите дужине. Стерилна розета са 5 – 8 листова, од којих су 3 или 6 зелени. Стабљика висока 6 -13 (20) см, на бази обавијена саром или листовима са опнастим рукавцем. При бази стабљике се налази 2 – 3 листа са зеленом лиском која досеже до перигона. Цветова 1 (2), један терминалан, други бочан. Листићи перигона жути, спољашњи 3 – 4 см дуги и 11 – 16 мм широки. Плодова најчешће два, надувани, широко-ваљкасти, жути или жуто-мрки. Цвета V- VI¹⁴.

С т а н и ш т е: Песковита места. Карактеристична је врста вегетације редова *Festicekalia vaginatae* и *Festucetalia valesiacaе*. Биљка је шумо – степски елемент који опстаје у пешчарско – степском заједницама.¹⁵

Биљка пред нестајањем¹⁶.

Фото Флоријан Хорват

Распрострањење у Србији: Војводина: Суботица (Бачки Виногради, Хајдуково) (Диклић, Н. 1986.)¹⁷.

Распрострањење у суботичком региону – ранији налази: Бачки Виногради (Királyhalom) (Degen 1904, Lányi 1914, Lendyel 1915)¹⁸, Селевењска шума (Sturc април

¹⁰ Sturc, Béla., 1997., A Szabadka-Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései, Szabadka

¹¹ Зрнић, Душица., 2001, Хербаријска збирка др Беле Штурца, Градски музеј Суботица, Museion br. 1

¹² Sturc, Béla., 1997., A Szabadka-Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései, Szabadka

¹³ Црвена књига Флоре Србије 1. Београд, 1999.

¹⁴ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1986, X књига

¹⁵ Црвена књига Флоре Србије 1. Београд, 1999.

¹⁶ Sturc, Béla., 1997., A Szabadka-Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései, Szabadka

¹⁷ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1986, X књига

¹⁸ Sturc, Béla., 1997., A Szabadka-Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései, Szabadka

1972),¹⁹ (Гајић, М.1984),²⁰ (Буторац, Б. 1993),²¹ (Буторац, Б., Хуло, И. 1991),²² (Шајиновић, Б., Штурц, Б. 1978),²³ (Зрнић, Д. април 1984., мај 1986., мај 1987., април 1989),²⁴ Дашчанска шума (Буторац, Б., Хуло, И. април 1993., мај 1993., Буторац, Б. 1995., Божет ал 1997)²⁵.

Нови налаз: Дашчанска шума (Хуло, И., Зрнић, Д., Хорват, Ф., мај 2008)

Convallaria majalis L. - ђурђевак

Опште карактеристике врсте – Вишегодишња биљка. Ризом пузи у виду столона, разгранат, издужен, прилично танак. Биљка висока 10 – 20 см. развија доње листове, који убрзо изумиру, и сваке године по 2 (1 – 3) листа, који су елиптични са дугачком лисном дршком, дужи од цвасти, при основи и на врху сужени, на врху шиљати, дугачки 8 – 17 см, широки 3 – 7,5 см, голи, са дугачком саром, свеже зелене боје и бочним лучно савијеним, међусобно повезаним нервима. Цветна стабљика безлисна, бочно од листова, на врху гроздаста цваст, састављена од 5 – 10 (13) цветова. Цветови мирисни, висе. Цветне дршке савијене, viseће, дугачке 6 – 18 мм. Перигон лоптасто звонаст, дугачак 5 – 10 мм, са кратким стрчећим режњевима, снежно бео. Цвета V – VI²⁶.

С т а н и ш т е: У светлим листопадним и четинарским шумама, у шикарама, речним насипима, од низија до предалпског појаса²⁷.

Распрострањење у Србији: Распрострањења²⁸.

Нови налаз: Храстовача (Гараи, Норберт 2011. шумар „Војводина шуме“ Суботица)

Allium ursinum L. – цремош

Опште карактеристике врсте - Вишегодишња биљка, 20 – 50 см висока. Луковица дугуљаста, врло узана, 2 – 6 см дугачка, обавијена беличастим или жућкастим туникама, без или са врло ситним бочним луковицама. Стабло усправно, тространо или скоро округло, пуно, само у доњем делу са листовима. Листова већином 2, елип-

¹⁹ Зрнић, Душица., 2001, Хербаријска збирка др Беле Штурца, Градски музеј Суботица, Museion br. 1

²⁰ Гајић, М. 1986: Флора и вегетација Суботичко-хоргошке пешчаре, Шумарски факултет, Београд

²¹ Црвена књига Флоре Србије 1. Београд, 1999.

²² Црвена књига Флоре Србије 1. Београд, 1999

²³ Шајиновић, Б., Штурц, Б. 1978. Заштита делова природе од посебног ботаничког значаја на подручју општине Суботица и околине у функцији заштите и унапређивања човекове животне средине, Природа Војводине, Нови Сад.

²⁴ Зрнић, Душица. 2007: Стање угрожености флоре суботичког региона према Црвеној књизи Флоре Србије, Градски музеј Суботица, Museion br. 6

²⁵ Црвена књига Флоре Србије 1. Београд, 1999.

²⁶ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1975, VII књига

²⁷ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1975, VII књига

²⁸ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1975, VII књига

тичноланцетасти, зашиљени, танки, сужени одједном у 5 – 20 мм дугачку дршку. Цваст мало до многоцветна, увек без расплодних луковица. Цветне дршке усправне, до 2 см дугачке, дупло дуже од изразито белих листића перигона. Листићи перигона линеарноланцетасти, шиљати, усправни, размакнути, 8 – 10 мм дуги. Цвета IV – VIII²⁹.

С т а н и ш т е: Влажне букове шуме широм земље, од низијских шума до субалпског појаса.³⁰

Распрострањење у Србији: Распрострањења (Татић, Б.)³¹, Гајић, М. 1975³².

Нови налаз: Дашчанска шума (Хуло, И., Зрнић, Д., Хорват, Ф. 2010) Фото Флоријан Хорват

Stratiotes aloides L. – тестерица

Опште карактеристике врсте – Вишегодишња зељаста потопљена биљка са задебљалим изданцима, висока 15 – 30 см. Листови троугаони (у пресеку) у облику мача, ± косо усправљени на горе, врло чврсти, дугачки до 40 см, широки до 4 см, на врху ушиљени, ободом оштро бодљикаво тесстерасто назубљени, сакупљени при основи задебљале стабљике у збијену спиралну розету; за време цветања листови стрче изнад површине воде, затим се опет потапају. Чашичних листића 3, јајастих, круничних листића такође 3, бели, објајсти, до 3 см дугачки. Цвета V – VII³³.

С т а н и ш т е: Стајаће и споротекуће воде (баре, мртваје, рибњаци, језера)³⁴
Нема је више у суботичком региону³⁵.

Распрострањење у Србији: Доста ретка (Јанковић, М.М. 1975)³⁶

Распрострањење у суботичком региону – ранији налази: Камараш језеро, Хоргош (Lányi, 19149)³⁷.

Нови налаз: Камараш језеро, Хоргош (Хуло, И., Хорват, Ф., Зрнић, Д. 2010)

²⁹ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1975, VII књига

³⁰ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1975, VII књига

³¹ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1975, VII књига

³² Гајић, М., 1975: *Allium ursinum* L. subsp. *ucrainicum* Kleopow et Oxner – Нова подврста за флору Југославије

³³ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1975, VII књига

³⁴ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1975, VII књига

³⁵ Sturc, Béla., 1997., A Szabadka-Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései, Szabadka

³⁶ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1975, VII књига

³⁷ Lányi, B.: 1914. Csongrád megye flórájának előmunkálatai. Magyar Botanikai Lapok, 1914

Фото Флоријан Хорват

***Cephalanthera longifolia* (L.) Fritsch – остружница**

Опште карактеристике врсте – Вишегодишња биљка. Ризом водораван, са мрким, рапавим кореном. Стабљика висока 15 – 16 см, витка, на попречном пресеку округла, покривена бројним листовима све до цвасти, при основи са шиљатим или на врху одсеченим листовима у виду рукавца. Листови стрче косо, на доњем и средњем делу ланцетасти, шиљаати, стоје у 2 низа, избраздани, са истакнутом уздужном нерватуром. Цваст класолика, растресита, издужена, састављена од 3 – 20 млечно белих цветова. Спољашњи листићи перигона дугачки 10 – 16 мм, јајасто ланцетасти, на врху шиљати; бочни унутрашњи елиптични, на врху затупастији, краћи од спољашњих. Цвета V – VI.³⁸

Станиште: У шумама, на планинским ливадама, у шикарама, од низије до предалпијског појаса.³⁹

Распрострањење у Србији: Распрострањења (Диклић, Н.)⁴⁰.

Нови налаз: долина Киреша (гранични појас са Р. Мађарском) (Хуло, И., Зрнић, Д., Хорват, Ф. 12. мај 2004)

***Trapa natans* L. – орашак**

Опште карактеристике рода *Trapa* – Водене једногодишње зељасте биљке. Корен атрофиран. Подводни део стабла са дугачким интернодијама, у горњем делу, ка површини воде, интернодије све краће и стабљика све дебља, стабљика понекад дугачка и до 10 м, често ± разграната. Биљка има две врсте листова: млада биљка на потопљеном делу стабљике, на сваком нодусу, носи субмерзне нитасте или узаноланцесте листове који рано опадају; према врху стабљике ови краткотрајни листови постепено прелазе у пливајуће, ± крупне, ромбичне, назубљене листове на дугачкој петелци, која је на средини задебљала; флотантни листови образују врло карактеристичну пливајућу розету, у почетку малу, а доцније, према лету, врло крупну (са врло крупним листовима); пошто врх биљке стално расте. Флотантни листови на горњој страни глатки, сјајни, отворено до тамно зелени, често мркозелени, са доње стране длакави, каснији листови густо длакави. Цветови у пазуху ли-

³⁸ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1976, VIII књига

³⁹ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1976, VIII књига

⁴⁰ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1976, VIII књига

стова појединачни, на $\pm$ кратким и доста дебелим дршкама, уздижу се изнад воде, доста ситни, али упадљиви услед беличастих круничних листића. Цветају VI – IX⁴¹.

Род *Trapa* има 15 – 20 врста. Међутим, систематику овог рода још не можемо сматрати завршеном, обзиром на то да недостају детаљнија истраживања. За Европу се данас зна, на основу палеонтолошких, еколошких и систематских доказа, да живи већи број врста рода *Trapa*, те да се тзв. *Trapa natans* L. – **орашак**, може сматрати једино као старо име за комплекс европских врста орашка⁴².

Нови налаз: Бачки Виногради – Хоргош, језеро (Хуло, И. 2005).

Регион Бачке Тополе

Војводина представља јужни део велике Панонске котлине, смештене између Алпа, Карпата, Родопских и Динарских планина. Утицајем разних ендегених и егзогених фактора, Војводина добија карактеристичан геоморфолошки облик. На основу висинских разлика, у Војводини се могу издвојити различите морфолошке целине. Једна од тих целина су лесне заравни: Бачка лесна зараван, Тителски брег, Земунска лесна зараван, Делиблатска лесна зараван и Тамишка лесна зараван.

Бачка лесна зараван – заузима централне делове северне Бачке. Јужни делови ове заравни називају се Телечка, док источни делови представљају Горњи Брег. Има засвођену површину, чија је надморска висина на северу од 115 – 125 метара, а према југу, западу и истоку опада до 90 метара. Сама површина лесне заравни више је таласаста, испуњена динама, интерколинским депресијама (које имају правац северозапад-југоисток), предолцима и доловима. Дебљина лесног покривача није свуда иста и креће се од 10 – 15 м, а зависно од начина настајања има различиту структуру⁴³. Лесне површине условљавају развој чернозема као најплоднијег типа земљишта, а његова генеза зависила је првенствено од климатских промена које карактеришу различите геолошке периоде и водног режима леса. На Бачкој лесној заравни формиран је *нормалан климатогени војвођански чернозем*, чије настајање није условљено подземним водама, није забарен, није заслањен⁴⁴. Дебљина чернозема и дубина вода (око 12 м)⁴⁵ као и површински хидрографски фактори, услов су за развој вегетације на оваквој подлози.

Плодност чернозема и његова дубина (23 см оранице) у региону Бачке Тополе (рејон простирања чистог чернозема)⁴⁶, условило је његово заоравање и развој аг-

⁴¹ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1973, V књига

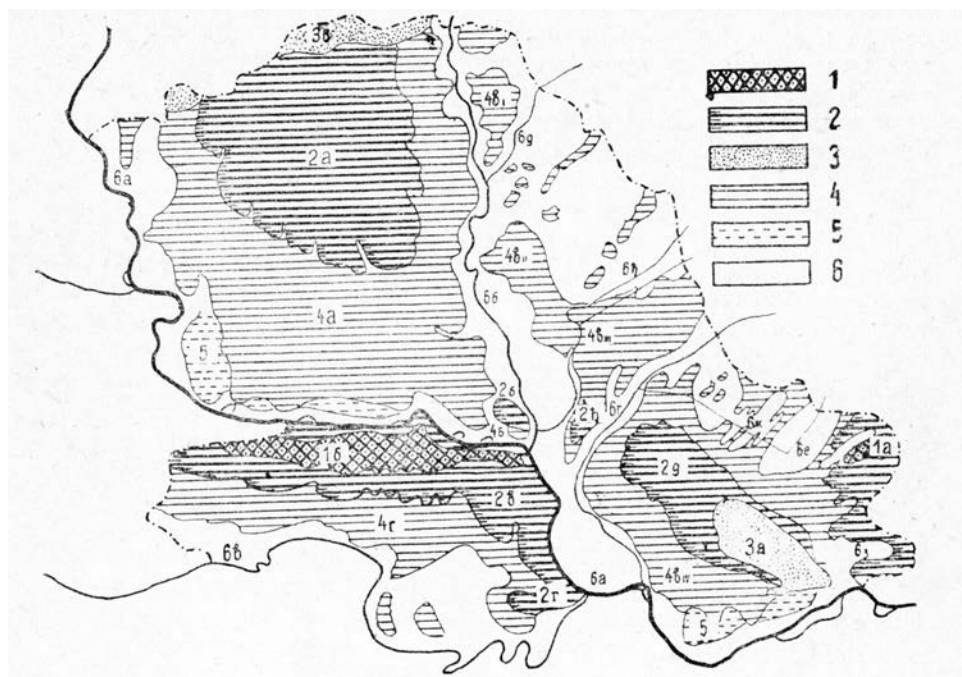
⁴² Флора СР Србије; САНУ, Београд 1973, V књига

⁴³ Бранислав, Букуров, 1953.: Геоморфолошки приказ Војводине, Зборник Матице српске, серија за природне науке, Нови Сад, 1953, 4. књига

⁴⁴ Виктор, Нејгебауер, 1951.: Војвођански чернозем, његова веза са черноземом Источне и Југоисточне Европе и правац његове деградације, Зборник Матице српске, серија за природне науке, Нови Сад, 1951, 1. књига

⁴⁵ Бранислав, Букуров, 1952.: Географски положај бачких насеља, Зборник Матице српске, серија за природне науке, Нови Сад, 1952, 3. књига

⁴⁶ Виктор, Нејгебауер, 1951.: Војвођански чернозем, његова веза са черноземом Источне и Југоисточне Европе и правац његове деградације, Зборник Матице српске, серија за природне науке, Нови Сад, 1951, 1. књига

Геоморфолошка карта Војводине

1. планина, 2 лесна зараван, 3. пешчара, 4 лесна тераса, 5 алувијална тераса, 6 алувијалне равни, депресије и котлине

роекосистема, док су природне, аутохтоне биоценозе заступљене на мањим површинама, најчешће на падињама уз речна корита. Мора се констатовати да су и овако мале аутохтоне биоценозе изложене сталним штетним дејствима различитих еколошких фактора, што доводи до њихове деградације и нестајања понеких аутохтоних врста, због чега је сваки нови налаз од посебног значаја.

Регион Бачке Тополе музеолошки, културолошки је под ингеренцијом Градског музеја у Суботици, те се из тих разлога и врше теренска истраживања на овом подручју. У оквиру истуреног музејског одељења у Бачкој Тополи радила је Тимеа Чипе, која је на терену сакупљала ботанички материјал и тако дошла до нових налаза које сада овде региструјемо.

Ajuga laxmannii (L.) Benth – ивица лаксманова

Опште карактеристике врсте: Вишегодишња зељаста биљка са одрвнелим разгранатим ризомом. Стабљике једноставне, многобројне, густо олистале, дебеле (до 8 мм у пречнику), усправне, високе 20 – 50 см, читавом површином а нарочито на нодусима космате. Листови издужени или овално елиптични, 35 – 55 мм дуги и 10 – 30 мм широки, седећи и помало основом обухватају стабљику, са обе стране вунасти од приљубљених сивкастих длака. Прицветни листови слични стабловим

листовима, дужи од својих пазушних цветова. По 2 цвета у привидним пршљеновима, међусобно растављени или на врху стабљике $\pm$ збијени у привидне класолике цвасти. Цветови крупни, дугачки од 30 – 35 мм, на цветним петељкама, жути, са густом мрежом пурпурних пруга. Цвета V - VII⁴⁷.

С т а н и ш т е: На пржинама и присојним местима, кршевима, кречњачким теренима, у степама и сувим ливадама, у ксеротермним жбуњацима и светлим лишћарским шумама, на шумским ивицама⁴⁸.

Распрострањење у Србији: Распрострањена у сувљим деловима (М.М. Јанковић, 1974)⁴⁹.

Нови налаз: Акумулационо језеро Зобнатица, долина Криваје према Карађорђеву (Хуло, И., Чипе Тимеа, Хорват, Ф. 2005)

Фото Флоријан Хорват

Inula oculus-christi L. – утриница

Опште карактеристике врсте: Вишегодишња биљка, 20 – 60 см висока, са ваљкастим пузећим и гранатим ризомом. Стабљика усправна, бело свиласто вунасто длакава, у горњем делу гроњасто граната. Приземни листови још за време цветања свежи, објајасто ланцетасти, постепено сужени у дршку, шиљати, по ободу на зубљени; у доњем делу стабљике листови слични приземним, постепено са краћом дршком. Сви листови са обе стране густо прилегло свиласто вунасто длакави. Главица 25 – 50 мм широка, појединачна или 2 – 9 у терминалној гроњи. Цветови златножути. Цвета VI - VIII⁵⁰.

С т а н и ш т е: Сушна травната места, сушна жбунаста места, ксерофилне шуме⁵¹.

Распрострањење у Србији: Распрострањена (Гајић, М. 1975)⁵².

Нови налаз: Бачка Топола (хербар Тимеа Чипе, Градски музеј Суботица, одељење у Бачкој Тополи 2003)

⁴⁷ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1974, VI књига

⁴⁸ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1974, VI књига

⁴⁹ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1974, VI књига

⁵⁰ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1975, VII књига

⁵¹ Флора СР Србије; САНУ, Београд 1975, VII књига

⁵² Флора СР Србије; САНУ, Београд 1975, VII књига

ЛИТЕРАТУРА

1. Букуров, Бранислав, 1952.: Географски положај бачких насеља, Зборник Матице српске, серија за природне науке, Нови Сад, 1952, 3. књига
2. Букуров, Бранислав, 1952.: Географски положај бачких насеља, Зборник Матице српске, серија за природне науке, Нови Сад, 1952, 3. књига
3. Гајић, М., 1975: *Allium ursinum* L. subsp. *ucrainicum* Kleopow et Oxner – Нова подврста за флору Југославије
4. Гајић, М. 1986: Флора и вегетација Суботичко-хоргошке пешчаре, Шумарски факултет, Београд
5. Зрнић, Душица., 2001, Хербаријска збирка др Беле Штурца, Градски музеј Суботица, *Museion* br. 1
6. Зрнић, Душица. 2007: Стање угрожености флоре суботичког региона према Црвеној књизи Флоре Србије, Градски музеј Суботица, *Museion* br. 6
7. Lányi, B.: 1914. Csongrád megye flórájának előmunkálatai. Magyar Botanikai Lapok, 1914
8. Нејгебауер, Виктор, 1951.: Војвођански чернозем, његова веза са черноземом Источне и Југоисточне Европе и правац његове деградације, Зборник Матице српске, серија за природне науке, Нови Сад, 1951, 1. књига
9. Sturc, Béla., 1997., A Szabadka-Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései, Szabadka
10. Флора СР Србије, САНУ, Београд, 1973, V књига
11. Флора СР Србије; САНУ, Београд 1974, VI књига
12. Флора СР Србије; САНУ, Београд 1975, VII књига
13. Флора СР Србије; САНУ, Београд 1976, VIII књига
14. Флора СР Србије; САНУ, Београд 1986, X књига
15. Црвена књига Флоре Србије 1. Београд, 1999.
16. Шајиновић, Б., Штурц, Б. 1978. Заштита делова природе од посебног ботаничког значаја на подручју општине Суботица и околине у функцији заштите и унапређивања човекове животне средине, Природа Војводине, Нови Сад.

ÚJ NÖVÉNYEK A SZABADKAI RÉGIÓBAN

Összefoglaló

Az emberi tényezők hatására végbemenő folyamatos leépítés során változik a talaj kémiai összetétele, konfigurációja és szerkezete. Ezeknek a változásoknak a következtében leépülnek a különböző növényi és állati fajok természetes élőhelyei, és lassan eltűnnek őshonos élőhelyükről. Az emberi tényezők káros hatásainak csökkentésével bizonyos körülmények között hatni lehet azoknak a növényfajoknak az újbóli elterjedésére, amelyekről úgy vélik, hogy már eltűntek, vagy a kipusztulás fenyegeti őket. Állandó terepi munkával olyan helyszíneket találunk, ahol az ilyen típusú növények új populációinak megjelenését tapasztaljuk, vagy korábban nem rögzített növényfajokat tudunk beazonosítani. Ebben a munkában ezekre a fajokra és helyszínekre kívánjuk felhívni a figyelmet, azzal a céllal, hogy a szakmai körök regisztrálják, és ezáltal hozzájáruljunk védelmükhöz.

NEW FLORAL DISCOVERIES IN THE REGION OF SUBOTICA

Summary

Permanent land degradation under the influence of anthropogenic factors leads to changes in the land's chemical composition, structure and configuration. The consequences of these changes have been the degradation of natural habitats of different plant and animal species, resulting in their withdrawal from the native habitat. Reduction of harmful effects caused by anthropogenic factors, under certain circumstances, results in the redevelopment of plant species that are believed to have disappeared or are facing extinction. During our continuous field-work we have come across locations where we found new populations of this plant category, or some species that have not been recorded yet on that location. This paper deals with species and sites of this kind and aims at registering them in professional circles so that they can be preserved

Átvételi állapot / Zatečeno stanje

Korhecz Papp Zsuzsanna – főrestaurátor

MATHIAS HANISCH (feltételezetten): BÁRICH ANNA PORTRÉJA Portérestaurálás

Absztrakt: E tanulmány *Az idő arcai* portrékiállítás festményeinek és díszkereteinek a restaurálásáról számol be. Részletesen ismerteti a Mathias Hanisch (Prága, 1754 k. – Vukovar, 1806) későbarokk vándorfestő legújabbban kikutatott ópuszát, valamint a neki attributált női arckép restaurálását és a restaurálást kiegészítő anyagvizsgálatokat. *Szucsics Boldizsárné szül. Barich Anna (Terézia)* portréja a szabadkai Városi Múzeum Művészeti Osztálya gyűjteményének legkorábbi arcképe, 1794 körül a barokk festészetre jellemző technikával készült.

Kulcsszavak: restaurálás, portrék, Mathias Hanisch, Szucsics Boldizsárné szül. Barich Anna (Terézia), barokk festészet.

2010 májusában, a Múzeumok éjszakáján megnyílt *Az idő arcai* című kiállítás, mely a szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményéből adott válogatást, s melynek szerzője Ninkov K. Olga, az intézmény művészettörténésze volt. A nagyközönség szinte egy teljes évig láthatta e reprezentatív tárlatot, mely a 18–20. század második fele között létrejött mintegy 200 műalkotást mutatott be. A nagyszabású kiállítást több mint egy évtizednyi, megszakításokkal végzett restaurálási munka előzte meg. Elsőként a Pilaszánovits házaspár portrépárját, majd a régi szabadkai Városháza reprezentatív arcképcsarnokának hat nagyméretű, egész alakos ábrázolását restauráltam díszkereteikkel egyetemben,¹ végül, de nem utolsósorban a kisebb méretű képekre került sor. Minden mű az állapotának megfelelő eljárás során nyerte vissza eredeti megjelenését. Szinte mindegyik kiállított portré legalább egy frissítésen átesett, de több tucatot kellett szakszerűen megtisztítani vagy élberegasztani, és mintegy húsz képnek teljes konzerválásra volt szüksége. Sajnos sok portrét szétválasztottak eredeti díszkeretétől, ha nem is sikerült megtalálni az eredetit, a raktáron tárolt, egyik műhöz sem tartozó, többnyire rossz állapotban lévő díszkeretek közül választottam stílusban az arcképekhez illő díszkeretet, melyeket hozzáigazítottam a művekhez, és melyeknek restaurálását magam végeztem.

¹ Korhecz Papp Zsuzsanna: A Pilaszánovits házaspár portréi és restaurálásuk. Museion 1. Szabadka, 2001; A Kossuth portré és díszkeretének restaurálása. Museion 2. Szabadka, 2003; 200 éve született Deák Ferenc – a szabadkai Városi Múzeum Deák portréjának restaurálása. Museion 4. Szabadka, 2004; A Ferenc József porté restaurálása. Museion 5. Szabadka, 2005; A szabadkai régi városháza történelmi arcképcsarnokának restaurálása. Ex Pannonia 12. Szabadka, 2010.

2009-ben került sor *Szucsics Boldizsárné született Barich Anna* portréjának (1794 k., 67x53 cm, lelt.sz. Y-1050, , sign./ jelzet -)² restaurálására, melyet stíluskritikai szempontok alapján az általam az utóbbi időben kikutatott Mathias Hanisch (1754–1806) művének tulajdoníthatunk. Mathias Hanisch egyike volt azoknak a német, osztrák, cseh és morva vándorfestőknek, akik a jobb megélhetés reményében Magyarországon kerestek megbízásokat a 18. század utolsó negyedében, abban a korszakban, amikor már lényegesen csökkennek a külföldi nagymesterek megrendelése. Munkájuk színvonala megegyezett a hazai mesterek képességeivel. Az eddigi szakirodalom, a lexikonok Hanischnak kizárólag a kocskóci *Mindenszentek*-oltárképet említik,³ zombori tevékenységével kapcsolatban a helyi múzeumban kiállított *Keresztrefeszítés*-oltárkép, és családtagjainak halála került publikálásra.⁴ Vukovári jelenlétére *Ivan Velikanović* és *Dr. Verbőczy* portréja⁵ utal, melyet a helyi ferencesek őriznek. Az utóbbi időszak személyesen végzett kutatómunkájának eredménye, hogy bizonyossá váltak a művész életrajzi adatai, beazonosításra került nyolc oltárképe (*Mindenszentek*-főoltárkép, Kocskóc, 1790; *Szent Gál*, Viszola, 1790; *Szent József*, Béreg, 1793 k.; *Szent János és Pál*, Béreg, 1793 k.; *Keresztrefeszítés*, Doroszló-Zombor, 1794; *Szent Imre*, Doroszló 1800; *Pestisesszentek*, Baja, 1802; *Árpád-házi Szent Erzsébet*, Bácsbokod, 1800 k.), három kegyképe (*Havi Boldogasszony*, Szabadka, 1793; *Segítő Mária*, Baja, 1800 k.; *Vodica kegykép*, 1800 k.) és több mint negyven, általa festett portré (32 db ferences portré, Szabadka, 1793–95; *Barich Anna*; Szabadka, 1794 k.; *Katona István* és 7 érseki arckép, Kalocsa, 1800 k.; *I. Velikanović* és *Dr. Verbőczy*, Vukovar, 1803; 1805).

Mathias Hanisch valószínűleg a Hanisch nevű prágai festőcsalád⁶ leszármazottja lehetett. 1754 körül született Prágában, tanulmányairól nincsenek pontos információink, talán a családi műhelyben szerezte meg tudását, neve nem szerepel a bécsi Képzőművészeti Akadémia növendékeinek névsorában.⁷ Neve Hainis, Hainiss, Hanik, Hanisch, Hajniss, Haniss, Heinisch formában fordul elő. 1788-ban vált trencsényi polgárrá, és neve 1789–91 között Hanik formában jelenik meg a helyi levéltári forrásokban.⁸ Hogy miként, pontosan milyen meghívásra került e cseh művész a Habsburg Birodalom északi részeiből a déliekbe, talán majd a jövő kutatásai egyszer megfejtik, sajnos a jelenlegi levéltári forrásokban erre a kérdésre nincs még felelet. Mindenesetre bizonyos, hogy a piaci érdekek vezet-

² Városi Múzeum, Szabadka, lelt.sz. Y-1050, , sign./ jelzet -, 1. A portrét kiállították Az idő arcai c. időszakos tárlaton, a szabadkai Városi Múzeumban 2010 májusától 2011 májusáig. Előzőleg a festményt 2009-ben restauráltam. Ehhez a munkámhoz restaurátori vizsgálatok is társultak, amelyek alapján bizonyítást nyertek a festészeti módszerről való fenti, a főszövegben megfogalmazott megállapítások, valamint, hogy vörös alapozású, kézzel szőtt lenvászon hordozóra készült a mű, mely több utólagos átalakításon ment keresztül, utoljára, amikor méretét a biedermeier díszkeretéhez igazították.

³ Garas Klára: Magyarországi festészet a XVIII. században. Budapest, 1955, Akadémiai Kiadó. Prokop, Toman: Nový slovník československých výtvarných umelců. I. Praha?, 1947. 293.

Thieme-Becker Lexikon. XV. 1923. 588.

⁴ Vasić, Pavle: Umetnička topografija Sombora. Novi Sad, 1984, 133, Matica srpska.

Jovetić, Jelena: Primer konsolidacije oštećenja platnenog nosioca primenom nitinogov platnauz upotrebu sintetičkog lepka i restauracija slike. Stručni rad za zvanje slikar restaurator. Novi Sad, 2001.

⁵ Lentić-Kugli, Ivy: Umjetnost XVIII. Stoljeća u Slavoniji. Osijek, 1971, 53. tétel.

⁶ Dlabacz, Gottfried Johann: Allgemeines historisches Künstler-Lexikon für Böhmen. Prag, 1815, 557–558.

⁷ Ezúton is köszönet a negatív információért Ferdinand Gutschinak, a bécsi Képzőművészeti Akadémia munkatársának.

⁸ Horváth, Pavel: Výtvarní umelci a stavební remeselníci na slovensku v posledných storočiach feudalizmu. 2. časť slovnka. In: Vlastivedný. Bratislava, 1978. 59. Horváth, P.: Trenčín v období novoveku (1526–1848). In: Trenčín. Vlastivedná monografia I. Bratislava, 1993, auf S. 120.

ték térségünkbe e festőt, hiszen szülőföldjén valószínűleg sok képzett alkotó versengett a megbízásokért, a déli végeken viszont a pravoszláv egyház számára dolgozó helyi születésű mestereken kívül nem élt képzett művész. Zombori letelepedésére⁹ a Szentháromság Plébánia halotti anyakönyvében lévő bejegyzések alapján és a béregi mellékoltárképek jelzete alapján következtethetünk (Mathias Hanisch pinxit Zombor). 1799-ben Hanisch Mathias 3 éves Terézia leánya január 23-án, felesége, Anna augusztus 3-án, 40 éves korában és 4 hónapos Anna leánya november 13-án halt meg.¹⁰ A feleség bejegyzésénél szerepel a pontos lakcímük is, ez az 5-ös számú ház volt, ami a mai belső városi gyűrűben lévő telken állt, a szoros központban, egy tömbben a Szentháromság-templommal és a volt kolostorkerttel.

A szabadkai Nikola Mukics (1741–1813) lehetett az, aki Mathias Hanisch délvidéki lehetőségeit megteremtette, ő csináltatta ugyanis a *Havi Boldogasszony-kegyképet*¹¹ a szabadkai ferences kolostor számára. Ennek folytatásaként készülhetett el a páratlan, 32 képből álló, szenteket és boldogokat ábrázoló portrészorozat.¹²

A Szucsics család¹³ két férfitagja, egyébként testvérek, György (1748–?) és János („de Pacsér”, 1743–1814) is szerepel adományozóként a sorozatban (*Kapisztrán Szent János* meg *Szent Dániel és társai*, 1794). Valószínűleg ezen adományozás idején kerülhetett sor a szabadkai Városi Múzeum gyűjteményében őrzött Szucsics Boldizsár¹⁴-né nemes Bárich Anna (Terézia)¹⁵ (?–1797?) arcképeinek elkészítésére, aki Szucsics Jánosnak, Szabadka bi-

⁹ A zombori letelepedést kérők jegyzéke ebben az időszakban levéltárilag teljesen feldolgozatlan, így Mathias Hanisch letelepedésének pontos időpontját talán egy további kutatás derítheti ki. A Szentháromság Plébánia keresztelési anyakönyvében adatok találhatók bizonyos Vincentius és Victoria Hanisch Teresia gyermekének születéséről, akik talán a művész rokonai lehettek.

¹⁰ Zombori Történelmi Levéltárban őrzött Szentháromság Plébánia halotti anyakönyvéből az 1799–1802-ig terjedő időszakból. Ezen periódus keresztelési anyakönyveiben szerepel bizonyos Vincentius és Victoria Hanisch, akiknek Teresia leánykájukat 1796. okt. 8-án keresztelték, valamint Franciscus és Ursula Hanich, akiknek Franciscus fiát 1796-ban keresztelték. A bejegyzések szerint Augustinus Hanisch 1804-ben (24 évesen) vette nőül Catharina Caurint. Lehetséges, hogy rokonai voltak a festőnek.

¹¹ Az ovális formájú, copf stílusú díszkeret szalagján futó, magyar helyesírással írt, horvát felirat tanúskodik „Dobrocshinyitely ove prilike jest gospodin Nikola Mukics 1793”. A festményt 2000-ben restauráltam, a felkagylósodott felületet visszavasaltam, a besötétedett lakkréteget letisztítottam. A képet a 2000. Szent Év alkalmából a Városi Múzeumban megrendezésre kerülő Ferencesek Szabadkán című kiállításon láthatta a nagyközönség.

¹² Korhecz Papp Zsuzsanna: A szabadkai ferencesek portrészorozata. Bácsország, 2009/4. Szabadka. A szabadkai sorozat rendelésének körülményeiről eddig sajnos semmilyen írásos bejegyzés nem került elő a háztörténetből sem. A ferences portrék nincsenek szignálva, kizárólag a donátorok nevei és készülésiük időpontja látható a képek alján kialakított szöveges részben. Az adományozók többsége szabadkai nemes és polgár, de vannak közöttük egyházi előjárók és szerzetesársak is. A legtöbb megrendelés a Vojnich család nevéhez fűződik (Lukács, András, Jakab, Simon és Mihály édestestvérek, Vojnich István [1687–1769] gyermekei), de megjelennek más bunyevác származású nemesi családok (mint pl. Pertits, Szucsich, Antunovich stb.) tagjai, a város magas rangú tisztviselői, tanárok, sőt orvos is.

¹³ A Szucsics család tagjai voltak a szabadkai vár kapitánya (lásd Korhecz Papp Zsuzsanna: A délvidéki nemes-ség barokk-kori öltözké. Bácsország, 2009/2. Szabadka) a 17. század végén és a 18. század elején addig, amíg 1723-ban a bécsi kamara a ferenceseknek adományozza a stratégiai védelmi szerepét elvesztett épületet, melyet 1730–36 között templommá építenek át. A rendház három egyemeletes traktusát 1748–65 között emelték.

¹⁴ A szabadkai Városi Múzeum gyűjteményében a Szucsics Boldizsárként meghatározott, Schmittnek tulajdonított, 1820 körül festett portré (lelt.sz.Y – 757) bizonyosan nem „Bodo”-t ábrázolja, aki akkor már koros ember volt, fia, az ifjabb Boldizsár viszont gyermekkorában halt meg (SzTL F.1.40/VI/5.116).

¹⁵ A Szabadkai Történelmi Levéltárban őrzött, a szabadkai Szent Teréz Plébánia, mely az egyetlen plébánia volt abban az időszakban, keresztelési anyakönyvében Szucsics Terézia bejegyzésénél (1793. 9. 30.) az édesanya Barich Terézia néven szerepel, akinek helyi keresztelésének nincs nyoma. Szucsics Boldizsár (1771–1828) és Barich Anna esküvőjét sem Szabadkán tartották, Terézia asszony halála sem helyben került bejegyzésre.

rájának és szenátorának a menyé volt. A levéltári feljegyzések szerint 1792-ben ment férjhez, s egy gyermeknek, Teréziának adott életet 1793-ban.¹⁶ A festményen egy fiatalasszony látható derékig, korabeli viseletben: ráncolt fehér ingben, fűzött ingvállal, gyönggyel koszorúzott kék fátyollal, fehér mellkendővel. A portré nem jelzett, de stíluskritikailag beilleszkedik Mathias Hanisch arcképeinek sorába, leginább Katona István kalocsai kanonok portréjával (1800) rokon. A stílusbeli hasonlatosságokon kívül készítéstechnikai azonosságokra alapozható attribúálása. A hordozó, az alapozás, az olajfesték felvitele-traktálása a formai hasonlóság mellett megerősíti az attribúciót. Ugyanazzal a festési módszerrel készült, a sötét, a vörös alapozáson barnás ecsetvonásokkal körvonalazott, rózsaszínnel felépített arc jelenik meg a szürkés háttér előtt. Az ékszerek megfestésénél apró, pasztózus ecsetvonásokkal dolgozott. Mathias Hanisch művészetében egyébként jól elkülöníthetők a grafikai előképek után és az élő modell megfestésével készült portrék közötti különbségek, mint amilyen *Barich Anna*, *Katona István* és a vukovári arcképek voltak. A grafikai előképek után készült művek kialakítása egységesebb, szembetűnnek az ún. „hanischos” típusok, az erős, sötét szemöldökű, hosszúkás arcú, kissé tászkás szemű alakok. Az élő modell után alkotott arcképeken mindig megjelenik a jellemábrázolás érzékenysége által kialakult finomabb, árnyaltabb festési mód.

Munkámhoz restaurátori vizsgálatok (röntgenfelvétel, mintavétel-rétegcsiszolat, tisztítópróba) is társultak, amelyek alapján bizonyítást nyertek a Hanisch festészeti módszeréről megfogalmazott megállapítások. A portré vörös alapozású, kézzel szőtt lenvászon hordozóra készült mű, mely 13 lánccal és 12 vetülékes fonalból épül fel négyzetcentiméterenként. A művészek az 1840-es évekig kézzel szőtt vásznakot használnak műveik elkészítéséhez; Hanischra jellemző az igen finom, vékonyfonalú, sűrűszövésű lenvászon használata. Valószínűleg ő maga készítette elő a hordozókat, míg nagyobb mestereknél vannak adatok arról, hogy külön alapozáskészítőknél csináltatták e munkát. Hanisch esetében erről szó sem lehetett, hiszen messze környéken ő volt az egyetlen festőművész, bizonyosan hozta magával alapanyagait is, egyedül a vásznat tudta helyben beszerezni, melyek végeinek szélességét a szövőszék határozta meg, leginkább 80 cm széles szöveteket szőttek akkoriban. A női portré eredeti mérete nem következtethető ki, talán csak a jobb oldali húzószél az eredeti, viszont alul és felül is folytatódik a festett felület. A festmények vörös alapozása, melyet tévesen többnyire „bólsz alapnak” neveznek, rendszerint közönséges, sovány vörös okkert tartalmaz. A vörös-barnát már 1600 előtt is használták, de tiszta vörös-okker alapot a bolognai Carracci fivérek alkalmaztak először. A bécsi mestereknél bevált módszer volt két különböző színű alapozás kombinációja, általában vörösön sárga vagy sárgásbarna.¹⁷ Azért fontos az alapozás, mert az alap színének optikai hatását a művészek be-

¹⁶ SzTL.F.1.40/VI/5.116

¹⁷ Közép-Európát illetően egy több mint 100 műre kiterjedő vizsgálat azt mutatja, hogy mind a bécsi Akadémia [alapítva: 1692] végzettjei, mind pedig a „nem akadémikusok” követik az alapozás színének a stílusfejlődéssel párhuzamos változásait. 1730/40-ig egyszínű vörös-okker alap dominál. A legkorábbi példák a kétszínű [sárga-okker vörös-okkeren] alapozásra (oltárképeken) J. M. Rotmayrtól (1654–1730) 1722, J. Haringertől 1722, Dürnsteintől Alsó-Ausztriából és M. Altomontétól 1733, Timelkamtól Felső-Ausztriából származnak. Sárga vagy barna okker felső és vörös okker alsó rétegű alapozást mutat Maulbertsch 1750-től haláláig, 1796-ig festett minden eddig megvizsgált képe. A sárgásbarna és vörös alapok kombinációja jellemző a bécsi akadémiai professzorok, M. Meytens [Császárrá koronázás, 1765, a vászonalapozó Bayerl által alapozva], V. Fischer és J. Brand műveit is, ahol a felső és alsó rétegek kötőanyagukban homogének. Köszönet Forrai Kornéliának az összefoglalóért. (Manfred Koller: Farbmittel Buchmalerei Tafel und Leinwandmalerei, Philipp Reclam jun. Stuttgart, 353.)

építették a látványba, mely idővel az olajfestékekre jellemzően, azoknak áttetszőbbé válásával változott is, sőt a kihagyott részekben az elkészült műalkotás szerves részévé lettek. Hanisch minden eddigi megismert művén vörös alapozást használ, mely festmény-előkészítési technikát bizonyosan tanulóévei alatt sajátította el.

A kép több utólagos átalakításon ment keresztül, utoljára, amikor méretét biedermeier díszkeretéhez igazították. Ez az átigazítás is régen, legalább 100 évvel ezelőtt történt, mert a másodlagos, nem ékelhető vakkeretének lenyomata határozottan kirajzolódik. A vásznat kovácsoltvas szögekkel rögzítették. A portré bal széléhez enyvvvel alapozatlan pamutvásznat ragasztottak. E felület közepén kb. 20 cm átmérőjű zsiros folt látható. A képet az alkotója is átalakította, még létrejötté folyamán, ezt nevezzük pentimentonak. A portrét kétszer kezdte el a művész, amit a röntgenfelvételek is bizonyítanak, de előtűnnek a nyomai a festett felületen is, kezdetben valószínűleg más formátumban gondolkodott. A festés folyamán is változtatott az alkotáson. Először fej- és mellkendő nélkül festette meg a hölgyet, csigákban leomló haja a vállára feküdt, a gyűrűs kezében lévő piros szegfű a ruhakivágásához hajolt, drágaköves fülbevaló ékesítette. Bizonyára túlságosan kihívónak tartották az ábrázolást, ezért a megrendelők elrejtették a kissé merész dekoltázst. Az átfestett felületeken pereg a pigmentréteg, a kép teljes felületét besötétetett lakk és szennyeződéssréteg fedi. Az arc mellett foltos a háttér. A festményt viasz-gyantával konzerváltam, előzőleg a húzószéleket vászoncsík felragasztásával megerősítettem. A festmény új, ékelhető vakkeretet kapott. Mérete maradt a restaurálás előtti, mert ha az alul visszahajtott festett felület a képmezőbe került volna vissza, akkor a portré nem fért volna be a díszkeretébe, mely ugyan nem az eredeti díszkerete, viszont mivel igen szép darab, méltóképpen kiemelte a portrégyűjtemény legrégibb darabját. Az 1–2 cm széles festett sáv nem tartalmazott olyan információkat, melyek bemutatása létfontosságú lett volna. A döntést tehát érvek és ellenérvek összevetése után hoztam meg. A tisztítást követően az apróbb folytonossági hiányokat tónusos krétamasszával kitömítettem, majd a dammár lakkal történt levédést követően elvégeztem az esztétikai kiegészítést.

A biedermeier díszkeret valódi fény és olajaranyozással készült, egyik krétamasszából sajtolással előállított sarokdísz és néhány kisebb plasztikus elem hiányzik. A tisztítás után rekonstruáltam a hiányzó elemeket és bronzporral hozzászíneztem az eredeti megtisztított, műgyantával levédett felülethez.

Lehetséges, hogy a kor szokása szerint több családi arckép is készült a Szucsics család részére, de ez az egy maradt meg, s került közgyűjteménybe.¹⁸

A ferences szenteket ábrázoló sorozat készítésének idején a korabeli Szabadka nem vehette fel a versenyt a megyeszékhellyel, ezért munkája végeztével Matthias Hanisch Zomborban telepedett le.

Nem tudni, hogy özvegyiségre jutván mikor és hol nősült újra Mathias Hanisch,¹⁹ s vette el Anna Hata Ekelt.²⁰ 1805. május 20-án keresztelik Joanna leányát,²¹ akit a vukovári halotti anyakönyv szerint 1806. február 11-én temetnek el a helyi Szent Rókus temetőben.

¹⁸ A családfalevezetésekben említik Szucsics János két ercképét is, egyet Kelebián, egyet Birkás Gyula úrnál (SzTL.F.1.40/VI/5.116).

¹⁹ A zombori Szentháromság, a kalocsai, a vukovári Szt. Fülöp és Jakab apostol plébániák házassági anyakönyveiben nem szerepelnek.

²⁰ Az Eszéki Történelmi Levéltárban őrzött vukovári rk. keresztelési anyakönyv (1797–1820) bejegyzése, 207. old. sign.: HR-DAOS-500, Zbirka matičnih knjiga, knj. 4 (vu anex) rkt., rođ. (1797–1820).

²¹ Köszönet Ljiljana Dominkovićnak az adatért. Vukovári Szt. Fülöp és Jakab apostol plébániák keresztelési anyakönyve.

Nem sokra rá, 1806. augusztus 22-én meghal Mathias Hanisch is, akit az új-vukovári köztemetőben helyeznek örök nyugalomra.²²

Mathias Hanisch festészetét összehasonlítva a korabeli magyarországi, főként a fővárosi, pesti és budai vezető mesterekével, Schoefft Józseffel (1745 k.–1803 k.), Falkoner Józseffel (1766–1808), Mertz Jánossal, azoktól nem marad el, sőt helyi jelenlétének köszönhetően azok újabb megrendeléseit is sikerült megszereznie.

RESTAURACIJA PORTRETA **Matijas Haniš (pretpostavljeno): Portret Ane Barić** **Rezime**

Restauracija portreta, koji su prikazani na izložbi „Lica vremena“ (maj, 2010. - april 2011.) subotičkog Gradskog muzeja, autorke istoričara umetnosti, višeg kustosa Olge K. Ninkov je započeta još 1997. godine, i sa manjim prekidima trajala do otvaranja. Bilo je prikazano 200 umetnička dela iz umetničke zbirke muzeja i od njih je svako barem „osveženo“. Kod dvadeset slika je urađena celokupna restauracija sa konzervacijom, isto toliko je zakrpljeno ili temeljno očišćeno uz potrebnu fotodokumentaciju. Ukrasni okviri su bili razdvojeni ili nisu postojali. Odgovarajuće ramove sam restaurirala (stil, veličina, stanje). Najstarija slika zbirke, Portret žene Baltazara Sučića, rođ. Ane Barić iz 1794. g. je verovatno delo Matijasa Haniša (Prag, oko. 1754-Vukovar, 1806). Rad opisuje restauraciju slike i upoznaje nas sa novim rezultatima u vezi istraživanja tog kasnobaroknog putujućeg češkog slikara, koji je došavši iz Trenčina, jedno vreme boravio u Subotici, a kasnije se nastanio u Somboru i na kraju u Vukovaru, gde je preminuo.

PORTRAIT RESTORATION **(Mathias Hanisch: The Portrait of Anna Barich and its Restoration)** **Summary**

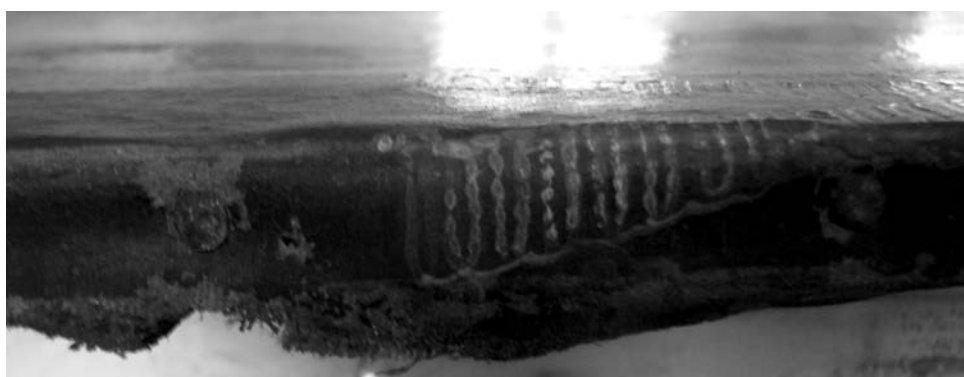
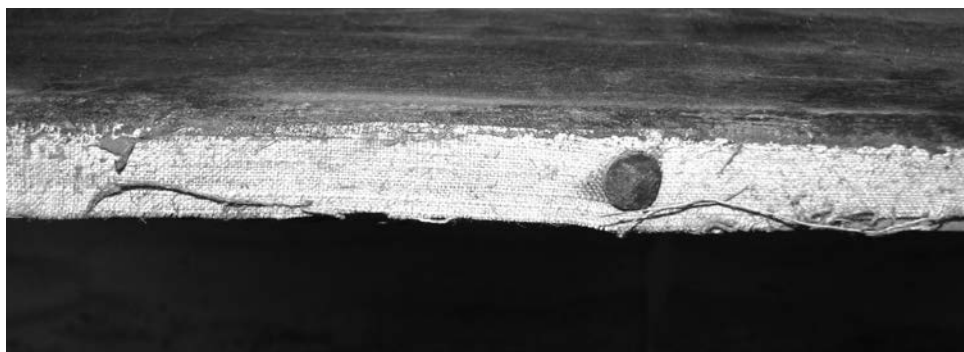
The restoration of portraits displayed at the exhibition “Faces of Time” (May, 2010 – April 2011) in the Municipal Museum of Subotica, set up by art historian and senior curator Olga K. Ninkov, began in 1997, and lasted with minor interruptions until the opening of the exhibition. Two hundred works of art from the art collection of the Museum were on display, and each of them had been “refreshed” at least. Twenty paintings were entirely restored and conserved, and additional twenty ones were thoroughly cleaned or

²² Az Eszéki Történelmi Levéltárban őrzött vukovári rk. halotti anyakönyv (1797–1830) 173. oldalán szerepel az alábbi bejegyzés folyó hó 22. alatt: Mathias Heinisch Pictor uxoratus annorum 52. morientium Sacramentis provibus obiit in Domino Sepultusquem est in Cemeterio Communi Neo Vukovar prrm J. Herodek cons. Perm. sign.: HR-DAOS-500, Zbirka matičnih knjiga, knj. 4 (vu anex) rkt umrljih (1797–1830).

repaired, the works being documented with the required photographs. Decorative frames were either apart or did not exist. I restored the corresponding frames (concerning style, size and state). The oldest painting of the collection, The Portrait of Baltazar Sucsich's wife, born Anna Bárich, from 1794 was probably painted by Mathias Hanisch (Prague, around 1754 – Vukovar, 1806). This study describes the restoration of the painting and introduces us to the latest results concerning the research of this wandering late-Baroque Czech painter, who, arriving from Trenchin, lived in Subotica for some time, later settled in Sombor, and finally in Vukovar, where he spent the rest of his life.

Átvételi állapot / Zatečeno stanje

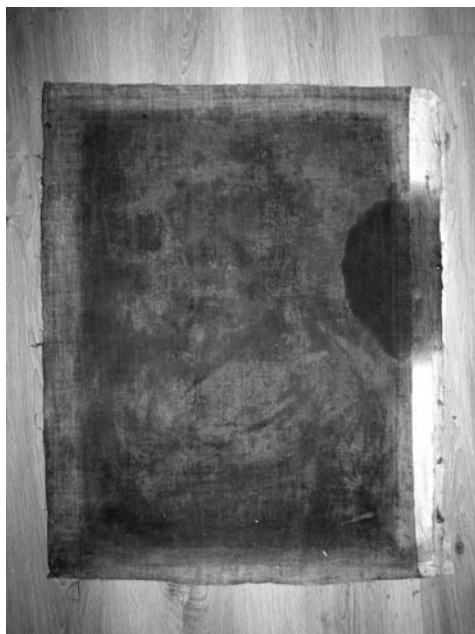
Átvételi állapot – részletek / Zatečeno stanje – detalji

Tisztítópróba / Probno čišćenje

Röntgenfelvétel / Rendgentni snimak

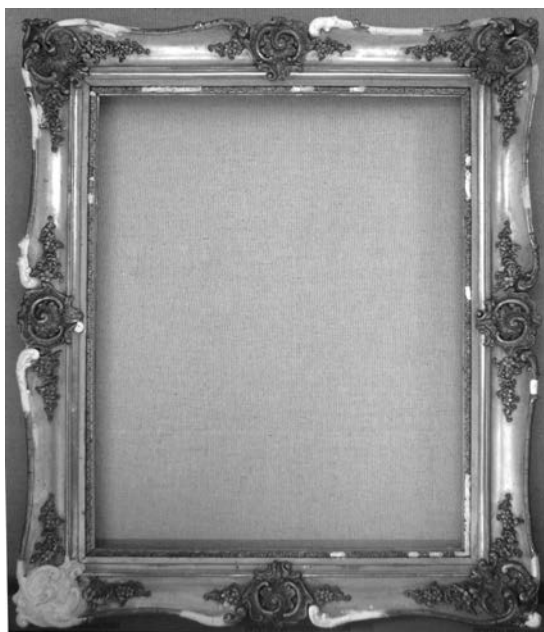
Átvételi állapot – hátoldal / Zatečeno stanje – poledina

Tisztítópróba / Probno čišćenje

Letisztított, kitömített állapot / Očišćena, kitirana slika

A kiegészített díszkeret / Kitirani ukrasni ram

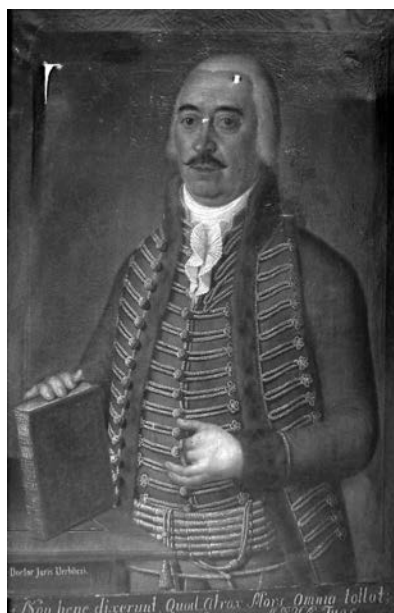
Mathias Hanisch: *Barich Anna* portréja, 1794?
A restaurált festmény és díszkeret / restaurirana slika i ukrasni ram

Mathias Hanisch: Katona István portréja, 1800. Kalocsai Érseki Kincstár
Portret Stefanusa Katone, 1800 Kaloča, Nadbiskupska riznica

Ivan Velikanović portréja, 1803
Vukovar, Ferences rendház
Portret Ivana Velikanovića, 1803
Vukovar, Franjevački samostan

Dr. Verböczy portréja, 1805
Vukovar, Ferences rendház
Portret Doktor Verbecija, 1805
Vukovar, Franjevački samostan

2. Kornelija Mačković u kimonu, 1905, fotografija, Bácsország, II /15., 9. april 1905.
2. Mácskovits Kornélia kimonóban, 1905, fénykép, Bácsország, II /15., 1905. április 9.

Olga K. Ninkov – istoričar umetnosti, viši kustos

JAPANIZAM U SUBOTICI U PRVOJ TREĆINI XX VEKA

**Prilog proučavanju japanizma na primerima
umetničke zbirke subotičkog Gradskog muzeja**

Apstrakt: Japanizam se u Subotici javio krajem XIX veka u sklopu orijentalizma, u enterijerima eklektike i historicizma, da bi procvat doživeo u drugoj godini Rusko-japanskog rata, 1905. godine. Te godine je u sezoni maskenbala održano u dva navrata Japansko veče. Kostim Japanke nosila je i Kornelija Mačković, ćerka subotičkog arhitekta Titusa Mačkovića, a 1912. godine je Geza Čat opisao kako treba da se napravi kimono, frizura i šminka za takav kostim. Subotičani imaju prilike da vide filmove o Japanu u biskupu Lifka. U centru grada 1912. godine, ugostitelj J. Seibold otvara „Japanski kiosk“. U periodu između dva svetska rata japanizam nastavlja egzistirati u Subotici, koja je imala bogato antikvarno tržište i važila za značajno izvoriste orijentalnih predmeta. Među kolekcionarima iz drugih gradova se tu obreo dr Branko Ilić iz Novog Sada, iz čije kolekcije je nastala Zbirka strane umetnosti u Novom Sadu. Umetnička zbirka subotičkog Gradskog muzeja poseduje više orijentalnih predmeta sa Dalekog istoka, među kojima je kolekcija japanskih okimono skulptura i sekreter Legata Aleksandra Lifke u stilu neobaroka sa motivima pagode, gejše i ždrala. Sekreter je izrađen u Subotici u fabrici „Šipoš Karla sinovi“ 1932. godine, krunu je rezbario Gabor Almaši, koji će kasnije postati poznati akademski vajar. Sekreter je rađen po šablonu – u Staroj Moravici je nađena komoda sa identičnim orijentalnim motivima. Japanizam je bio jedan od vidova orijentalizma u Subotici i ostavio je za sobom tragove vredne pažnje i daljeg istraživanja.

Ključne reči: japanizam, primenjena umetnost, nameštaj, okimono, fašange, maskenbal, Subotica, Aleksandar Lifka

JAPANIZAM U EVROPI TOKOM XIX VEKA

Prvi artefakti japanske umetnosti, porcelan i predmeti od laka, stigli su u Evropu 1664. godine holandskim brodovima – umetnička obrada finog porcelana je npr. uticala na rad fabrike porcelana u Delftu. Novi talas uticaja je nastao svetskom izložbom u Londonu 1862. godine izlaganjem japanskih kolorisanih drvoreza, koji su se još iste godine našli u

Parizu integrišući se u talas „nostalgie de l'exotique“. Moda Japana u Francuskoj doseže vrhunac nakon svetske izložbe u Parizu 1867. godine, čemu doprinosi i nova politička situacija u Japanu. Nakon dva i po veka izolacije, u njegovom feudalističkom sistemu su izvršene krupne promene, poznate pod imenom „Revolucija Mejdži“ koja je trajala 1868–1912. godine. Politička vlast je iz ruku šoguna vraćena caru, zaveden je režim apsolutne monarhije.¹ U cilju modernizacije države otvorene su luke, krenula je međunarodna saradnja i trgovina.² Tako se npr. od rukom izrađivanih predmeta u Japanu, namenjenih za izvoz, u evropskoj nošnji pojavila figurativno ukrašena keramička dugmad, lepeze i kimono.³ U Parizu je od 1862. godine postojalo više prodavnica sa predmetima iz Japana. Nakon uspeha japanskog paviljona svetske izložbe u Parizu, otvarane su izložbe koje su prezentovale kulturu, umetnosti i zanatstvo Japana. Godine 1890. je u pariskoj umetničkoj školi „École des Beaux-Arts“ izloženo 700 japanskih drvoreza, a sledećih godina su priredne samostalne izložbe velikih japanskih grafičara K. Hokusaja (1760–1849), A. Hirošigea (1797–1858) i K. Utamara (1753–1806). Jedan od glavnih organizatora ovih dešavanja je bio Samuel Bing, izdavač časopisa „Le Japon Artistique“ i vlasnik „Salona de l'Art Nouveau“. Grupa grafičara i slikara, među njima i braća Gonkur, te književnik Emil Zola, formirala je društvo „Société Jinglar“ koje se sastajalo mesečno sa ciljem unapređenja znanja o Japanu. Prilikom tih susreta su nosili kimono i jeli štapićima iz specijalnog servisa dekorisanog animalističkim prikazima sa grafika Hokusaja.⁴ Mladi umetnici, kao npr. Mane i Dega, sa oduševljenjem su govorili o ovoj dalekoj zemlji. Amateri i vešti kolekcionari, stvarali su sve veće kolekcije predmeta iz Japana. Polazište japanizma u umetnosti je slikarstvo Džejsma M. Vistlera (James McBeill Whistler), čijim tragom nastupaju viktorijanski slikari žaner scena britanskog ostrva (Alfred Stevens, William Merrit Chase, James Tissot itd). Uticaj Japana se javlja i kod impresionista, te postimpresionista. Neka od najpoznatijih umetničkih dela predstavnika ovih stilova sa detaljima vezanim za Japan – enterijerom, nameštajem, porcelanom, drvorezom i odećom u japanskom stilu, su: E. Mane „Portret Emila Zole“ (oko 1868) i „Gospođa sa lepezom“ (1873), A. Tuluz Lotrek „Lili Grenijer u kimonu“ (oko 1888), Vinsent van Gog „Portret Pijera Tangija“ (1887) i „Autoportret sa odsečenim uvom“ (1889).⁵

Japanizam se oko 1890. godine intenzivnije proširio na Nemačku i Austro-Ugarsku, gde su se takođe stvarale kolekcije japanskih predmeta, a izvršen je uticaj i na umetnost, kao npr. na secesiju. U mađarskoj umetnosti jedna je od najranijih primera uticaja a slika „Japanka“ (oko 1872), koja je delo profesora škole za obrazovanje likovnog nastavnog kadra i slikara istorijskih tema mađarskog romantizma, Bertalana Sekelja (1835–1910), koji je slikarstvo studirao u Minhenu, a u Parizu je boravio od 1863. do 1864. godine. Moda

¹ Roberts, Dž. M. Evropa 1880–1945, 2002. 61.

² Šogunat je trgovački ugovor vezao prvo sa 11 zemalja: Sjedinjene Američke Države, Holandija, Rusija, Engleska, Francuska, Portugalija, Pruska, Švajcarska, Belgija, Italija, Danska. Nakon smene vlasti, septembra 1868. načinjeni su slični ugovori sa Švedsko-norveškom kraljevinom i Španijom, a januara 1869., kao proširenje ugovora sa Prusijom, trgovački odnos je uspostavljen i sa Severno-nemačkim savezom. Austro-Ugarska i Japan su vezali trgovački ugovor 18. oktobra 1869, koji je car Franja Josif potpisao 8. maja 1871, a mađarski parlament ga je zaveo pod zakonskim člankom XXIX. 1871. godine. = Szerdahelyi I. Az Osztrák – Magyar Monarchia és a Japán Császárság között 1869. október 18-án kötött kereskedelmi szerződés, 2009. 30–35.

³ The Kyoto Costume Institute, Fashion..., 2004. 82–87.

⁴ Impey, O. Japonisme and Modern Chinoiserie, 1977. 185–189.

⁵ Wichmann S. Japonisme, 1981. 23–74.

japanizma je u potpunosti zahvatila Beč i Budimpeštu od 1900. godine.⁶ U Budimpešti su na prekretnici XIX–XX veka, na godišnjim izložbama dela sa motivima Dalekog istoka izlagali slikari Ignac Ujvari i Tihamer Margitai, a orijentalni slikar Đula Tornai se i sam obreo u Japanu 1904. godine, nakon čega je priredio samostalnu izložbu u Pešti.⁷ Omiljeno stecište umetnika u Budimpešti je bila kafana koja se zvala „Japan“. Umetnost Japana je prikazivana brojnim člancima i izložbama, kao npr. izložba u Muzeju primenjene umetnosti 1904. godine, na kojoj su bili izloženi predmeti iz kolekcije ustanove, te izložba u Muzeju lepih umetnosti 1908. godine, kada je prikazana japanska kolekcija grofa Petera Vaja.⁸ Iz poznate kolekcije predmeta iz Japana Ferenc Hoppa, 1919. godine je nastao Muzej umetnosti istočne Azije u Budimpešti, danas „Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum“.

Interesovanje za Japan je raslo i zahvaljujući novinskim izveštajima i aktuelnim političkih dešavanjima, tj. Rusko–japanskom ratu 1904–1905. godine, koji se završio pobedom Japana. Japan je tada postao nova svetska sila.⁹

JAPANIZAM U SUBOTICI DO 1912. GODINE

Japanizam se u Subotici – koja je, kao i cela današnja Vojvodina, do 1918. godine bila u sastavu Austro–Ugarske, javio krajem XIX veka, u sklopu eklektike i istoricizma, a svoj procvat je doživeo početkom XX veka. Pošto je likovna scena, bazirana na slikarstvu, vajarstvu i izlagačkoj delatnosti, bila nedovoljno razvijena, novi umetnički i kulturološki trendovi su se javljali u arhitekturi i enterijeru, tj. primenjenoj umetnosti, kao i u društvenom životu bogatijeg sloja stanovništva. U arhitekturi i enterijerima gradskog jezgra dominirala je eklektika, pre svega istoricizam (elementi ili celine u stilu neogotike, neobaroka, neoromanike, neorenesanse, orijentalizma itd), a secesija se probijala kao novi umetnički pravac i bila prisutna u vidu nekoliko uspešnih zdanja, kao što su Sinagoga (1902) i Rajhlova palata (1904), ali i u vidu delatnosti secesijskog umetnika, Henrika Acela (1876–1946).¹⁰ Nasuprot jednostavnosti i stilskoj čistoći enterijera bidermajera, poslednjih decenija XIX veka, za vreme istoricizma često su eklektično postavljani jedno kraj drugoga predmeti različitog porekla i stila. U ovakav sastav su ulazili i orijentalni predmeti, koji su svoje mesto dobili i u secesiji. Kao primer navodimo porodični dom arhitekte Ferenc Rajhla (1869–1960) i danas poznat kao Rajhlova palata, u čijem jasnom secesijskom sklopu je inkorporiran orijentalni segment – u ovom slučaju okrenut Bliskom istoku. Ono što je danas poznato iz te celine su dva otvorena kamina sa mesinganim kovanim vratima u orijentalnom stilu, sa perforacijama i alabasterom, koji se nalaze na prvom spratu građevine u nekadašnjoj velikoj trpezariji i balskoj dvorani. Iz te prostorije se ulazilo u muški salon, tzv. „tursku sobu“, koja je bila uređena ćilimima, jastucima i dekorativnim predmetima

⁶ Gellér K. Japanizmus a magyar művészetben, 1989. 185.

⁷ Kovács Á. A táncoló géza – Adalékok Tornai Gyula japán tárgyú képeihez, 2008.

⁸ Gellér K. n. d. 185.

⁹ Roberts, Dž. M. Evropa 1880–1945, 2002. 287–188.

¹⁰ Ninkov, K. O. Secesija i simbolizam, 2008.

donesenim sa Rajhlovih putovanja po Istoku, pa i slikom – ili slikama – uglednog orijentalnog slikara poreklom iz Bačke, Ferenc Ajzenhuta (1857–1903), oženjenog Rajhlovom nećakom. Prostorija je funkcionisala kao pušionica, gde su se muškarci povlačili nakon večere na razgovor. Istovremeno, imamo veoma malo podataka o uređenju i dekoraciji ženskog salona, jedino znamo da je bio obložen grubim tamnoljubičastim platnom, a na stropu prostorije se i danas vide drvene kasete.¹¹ Ostaje pretpostavka, da je tu bilo i predmeta kao što su oslikana lepeza i suncobran od papira poreklom sa Dalekog istoka, jer je to bila moda prethodnih godina, a japanizam je bio trend u Subotici upravo u vreme nastanka i useljavanja Rajhlove palate.

U istorijskoj zbirci subotičkog Gradskog muzeja se nalazi fotografija građanskog enterijera sa kraja XIX veka koji je očito uređen po ženskom ukusu. Radi se o uglu sobe u kojoj su fotografisane dve dame ispred zidova okičenih balskim knjižicama, uramljenim slikama i fotografijama, tekstilnom mašnom sa dekoracijom od suvog cveća i u uglu širom otvorenim, papirnim suncobranom.¹² Dekoraciju sa suncobranom i velikom raširenom lepezom, nalazimo i na fotografiji sa učesnicima umetničke kolonije u Velikom Bečkereku. Kolonija je postojala u periodu od 1897–1899. godine, pa se i snimak vezuje za taj period. Na fotografiji su prisutne i dve dame, a na postavljenom štafelaju je nedovršena slika sa ženskim portretom. Na zidu se, među ostalim predmetima, nalaze uramljene slike, te šarena, narodna tkanja, a među nameštajem tvz. orijentalni stočić, nezaobilazni element mnogih ateljea i građanskih enterijera na prekretnici vekova.¹³ Obe fotografije svedoče o načinu integrisanja različitih stilskih tendencija, pa i japanizma, u enterijere i kontekst društvenih pojava tog vremena.¹⁴ Pošto su oba predmeta, lepeza i suncobran, pripadali ženskoj toaleti, njihovo prisustvo u enterijeru možemo smatrati markiranjem ženske zone u okviru stana ili pak akcentiranjem značenja žene kao modernog motiva u umetnosti i kulturološkim tendencijama tog vremena; s druge strane, dekorisanje zidova ovim predmetima možemo tumačiti kao znak percepcije evropskih trendova. (slika 1)

Načina nabavke orijentalnih predmeta je mogao biti različit, a jedan od načina su bila putovanja do centara sa prodavnicama ovakve robe, u Beč i Budimpeštu, kuda su imućniju Subotičani odlazili, potpomognuti razvojem železničkih usluga. U katalogu jesenje izložbe mađarskih umetnika u Budimpešti 1883. godine, možemo videti reklamu izvesnog J. Vaneka starijeg, koji sa crtežom gešje reklamira svoj magacin sa „retkostima iz Japana“, kao što su npr. stari predmeti od bronz, porcelan „Sazuma“, vaze i urne „Cloisonné“, porcelanski i „Cloisonné“ tanjiri za ručavaone, drvene kutije i tacne za čaj, bogato pozlaćeni nameštaj.¹⁵ Dalja istraživanja će pokazati koliko toga, kakav izbor i u kojim prodavnicama se nalazio sličan materijal u Subotici i obližnjim gradovima, a za sada je posve sigurno, da su se navedeni predmeti mogli naći u enterijerima imućnijih Subotičana. Neki od njih su čak putovali i na

¹¹ Martinović Cvijin, K. Subotički opus Ferenc J. Rajhla, 2002. 97.

¹² Fotografija je objavljena u subotičkom časopisu Rukovet, na unutrašnjoj strani zadnje korice, br. 7-8., 2009.

¹³ Taj divni kolorit građdanstva. Likovni život u Velikom Bečkereku u 19. i početkom 20. veka – A polgárság pompázó színei. A nagybecskereki képzőművészeti élet a 19. században és a 20. század elején, 2009. 39.

¹⁴ Kao primer za sličnu situaciju u Novom Sadu može poslužiti fotografija sobe porodice Vučetić, koja je oko 1890. godine bila opremljena japanskim keramičkim vazama, kineskim porcelanskim figurom, srpskim peškirim i tkanicama, neorokajnim lusterom i ramovima za slike, nameštajem sa elementima istočnjačkog stila. = Lazić, Lj. Izgled građanskih enterijera u Novom Sadu krajem 19. i početkom 20. veka, 2010. 31–32.

¹⁵ Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat őrszi kiállításának tárgyjegyzéke, Budapest 1883.

sama izvorišta orijentalnih „doživljaja“. Poznati subotički putnik, istraživač, lovac i putopisac, Oskar Vojnić (1864–1914) se između ostalog obreo u Egiptu (1884/85), Severnoj Americi (1893), Australiji, Novom Zelandu i Kini (1906–1908).¹⁶ Njegova etnološka zbirka predmeta se nalazi u vanevropskoj zbirci etnološkog odeljenja subotičkog Gradskog muzeja.

Japanizam je u Subotici doživeo svoj procvat u drugoj godini Rusko – japanskog rata, koji je trajao od 10. februara 1904. godine do 5. septembar 1905. godine. „Japanska moda je zaposela i naše fašange, pa je duh generala Kurokija i ovde vojevao – ali bez razaranja“ – piše u proleće 1905. godine subotički porodični list „Bácsország“, nakon Japanske večeri priređene sredinom marta u okviru sezone fašanki i maskenbala u Nacionalnoj kasini. Tekstopisac spominje japanskog generala Kurokija Tamemotoa, slavnog vojskovođu Rusko–japanskog rata. List ocenjuje veče kao najuspešnije u sezoni maskenbala i ističe zasluge gospođe Adriane Sučić – udate Birkaš.¹⁷ Za oko mesec dana isti list informiše svoje čitaocce da će se 12. aprila ponovo prirediti veče u japanskom stilu, još jednom konstatujući da je kult Japana u Subotici postao trend. Kao ilustraciju donosi fotografiju mlade Kornelije Mačković u kimonu.¹⁸ Kornelija Mačković je ćerka subotičkog arhitekta Titusa Mačkovića (1851–1919), koji je vrativši u svoj rodni grad nakon studija u Cirihi, Ahenu i Beču, doprineo procvatu i urbanom profilu grada i ostavio za sobom veliki broj izvedenih projekata u stilu eklektike i istoricizma.¹⁹ (slika 2) Moda Japana se odražavala (te pospešivala) i na drugim poljima društvenog života u Subotici. U proleće 1905. godine je u okviru jednog koncerta u pozorištu, priređena „živa slika“ pod nazivom „Praznik cvetanja trešnje u Japanu“. ²⁰ Na jesen iste godine, na repertoaru putujućeg bioskopa „Lifka“ subotička publika je mogla, između ostalog, da vidi film „Vežba japanske carske garde“²¹ ili u nekom drugom terminu „Glavna ulica u Tokiju“.²²

Interesovanje prema Japanu u Subotici nije jenjavalo ni nakon završetka Rusko–japanskog rata. U „Slobodnom liceju“ je 15. aprila 1910. godine, održano predavanje o Japanu od strane profesora gimnazije Đerđa Bige-Bibo, što je bilo jedno od retkih predavanja o drugim zemljama (osim o Japanu, održano je predavanje samo još o Laponiji i Bosni).²³ Na repertoaru *Uranijinih* večeri u Lifkinom bioskopu krajem 1912. godine je prikazana *predstava* o Rusko–japanskom ratu u tri čina. Tekst orijentaliste Adolfa Štrausa čitao je Deže Kalnai (Kálnay Dezső). Na kratkim dokumentarnim filmovima mogao se videti polazak japanske vojske, susret Stössel-a i Nogi-ja, ruske trupe u Port Arturu.²⁴ Dok je interesovanje muškog dela stanovništva bilo usmereno ka temama rata, politike i sl. ženski deo populacije je i dalje uživalo u delu japanizma kao i ranije, ispoljenog na subotičkim gradskim zabavama. O tome, ali i o informisanosti određenog muškog dela u ovakvim pitanjima, nam svedoči pismo iz 1912. godine subotičkog književnika i lekara, Jožefa Brenera mlađeg, poznatijeg pod umetničkim imenom Geza Čat (1887–1919). Pismo je upućeno leta pomenute godine,

¹⁶ Šimon Vuletić V. – Papp Á. Istočna Afrika u doba Oskara Vojnića i savremenika – Kelet Afrika Vojnich Oszkár és kortársai idejében, 2001. 10–12.

¹⁷ Bácsország, II., Subotica, 12. mart 1905. 14.

¹⁸ Bácsország, II /15., 9. april 1905. 13.

¹⁹ Duranci, B. Titus Mačković (1851–1919), 1985. 540–548.

²⁰ Bácsország, II /15., 9. april 1905. str. 13.

²¹ Brenér J. Lifka, pionir kinematografije, 1993. 31. 114; Grlica, M. Subotički dani gospodina Aleksa, 2011. 14.

²² Brenér J. n. d. 32. 115.

²³ Káich K. Szabad Líceumok Bácskában és Bánátban, 1979. 110.

²⁴ Grlica, M. Subotički dani gospodina Aleksa, 2011. 24. (Bácskai Napló, br. 252, 14. novembar 1912)

iz Bad Štubena–Stubnyafürdő, danas Turčianske Teplice, bratu Dežeu Brenneru u Suboticu, kao odgovor na interesovanje o kroju kimona namenjeno „Bözsiki”. Geza Čat piše da se takve stvari mogu naći u knjizi o kostimima, umesto u modnim novinama. Obećava da će još isti dan nabaviti neku sličnu knjigu, ali zaključuje da je zapravo kod kimona izlišan kroj i dodaje: „Oblik kimona postoji samo jedan, a treba ga napraviti tako da materijal širine 80–120 cm obavijemo oko žene na sledeći način”. Tu sledi njegov crtež, pa dalji opis: „Dva paralelograma tekstila se ukrštaju, tako da se nakon prišivanja stvaraju lepe lokne i sami od sebe se stvaraju široki rukavi bez ikakve dalje dorade. Ovo mi je pokazala baš prije neki dan jedna prvoklasna šnajderka. Mašta dolazi do izražaja jedino kod odabira materijala (mora da se uskladi sa licem), šminkanja očiju i usana (što je potrebno) i kod frizure – cvet u boji sleza se udene iza uвета, te u obliku frizure”.²⁵ Predlaže laki krep cvetnog dezena – u zagradi dodaje „sa japanskim šarama” – i natur ili jednoboju, „tangožutu” svilu. Smatra da ruža može biti bela, žuta, ljubičasta, ružičasta ili „tangožuta”, a može biti i hrizantema. Takođe predlaže crni svilen pojas „charmeuse”, duboku dekoltažu, prigodan „yes powder” u boji, dobar karmin nanet na usne u obliku srca. Donji deo suknje treba da je obrubljen crnom svilom. Prilaže i crtež ruže – koja ne treba da je puna, već „lisnata” prečnika 15–20 cm, te crtež frizure sa dva karakteristična unakrsno zabodena štapića. Sličan crtež ovakve frizure nalazimo i u njegovom dnevniku 1906. godine, kada oduševljeno piše o izvođenju Pučinijeve opere „Madam Baterflaj” u Pešti.²⁶ [Opera je nastala upravo 1904. godine, u godini izbijanja Rusko–japanskog rata, a glavni junaci su mlada gejša Čočo-san i američki pomorski general, Pinkerton].

U leto nastanka pomenutog Čatovog pisma (1912), u subotičkim novinama „Bácsmegyei Napló” se oglašava subotički ugostitelj potpisan kao stari čika Jožef Seibold (öreg Szeibold Józsi bácsi), koji reklamira otvaranje svog letnjeg „japanskog” paviljona. On tamo namerava da toči Dreherovo „kraljevsko” pivo za 20 fileri po čaši i da služi vino šiler, litru za 50 fileri, dok će „svakog ponedeljka, četvrtka i nedelje narod uveseljavati prvoklasni ciganski orkestar”.²⁷ Objekat se nalazio u centru grada, preko puta od Narodne banke u Etvešovoj ulici i predstavljao baštensku građevinu od drveta, tipa letnjeg paviljona, sa otvorenim bočnim stranama i krovom. Sličan paviljon, ali muzički, sačuvan je na Paliću, kraj Velike terase, u kompleksu građevina predatom na upotrebu sa novom subotičkom Gradskom kućom u stilu secesije, septembra iste te, 1912. godine. Poreklo paviljona, tj. kioska, u arhitekturi, potiče sa istoka i označava zdanje na uzvisini, koje služi kao odmorište u prirodi. U Evropi se prvo javlja u sklopu parkova engleskog tipa, a u XIX veku i na gradskim površinama u funkciji prodaje peciva, cveća, bombona, itd. Na Paliću se, sudeći po arhivskim podacima, od sredine XIX veka u letnjim mesecima postavljaju slične građevine pod raznim imenima. Uz molbe za postavljanje kioska, gradonačelnikovo kancelariji se prilažu i nacrti projekta od kojih su do danas neki sačuvani u subotičkom Istorijskom arhivu i publikovani u knjizi o Paliću arhiviste Lasla Mađara.²⁸ Ni uz jedan od njih se, međutim, ne spominje da je u japanskom stilu, pa je zbog toga, na osnovu dosadašnjeg istraživanja, primer gostioničara Jožefa Seibolda iz 1912. godine jedinstven.

²⁵ Csáth G. 1000 x ölel Józsi. Családi levelek 1909–1912., 2008. 83–84.

²⁶ Ifj. Brenner J. (Csáth G.) Napló 1906–1911, 2007. 76.

²⁷ Bácsmegyei Napló, 6. jul 1912. str. 4.

²⁸ Mađar L. – Magyar L. Stari palički kiosci – Régi palicsi kioskok – Pavilons in Palić, 2003. 100–103.

MEĐURATNI PERIOD I SEKRETER ALEKSANDRA LIFKE

Nakon Prvog svetskog rata japanizam nije prestao egzistirati u našem gradu, naročito pošto se od ranije integrisao u orijentalizam šireg dijapazona. Subotica je u vreme između dva svetska rata imala bogato antikvarno tržište i važila za značajno izвориšte orijentalnih predmeta, među kojima su bili i oni sa Dalekog istoka.²⁹ Tako je roba poreklom iz Azije je u Novi Sad, koji je bio veliki nakupac orijentalnih predmeta,³⁰ stizala iz najbližih regionalnih centara: Subotice i Segedina.³¹ Među kolekcionarima, koji su se obreli u Subotici, se našao i dr Branko Ilić, lekar iz Novog Sada. On je 1966. godine svoju privatnu kolekciju darivao Opštini Novi Sad i Autonomnoj Pokrajini Vojvodini, iz čega je nastala Zbirka strane umetnosti u Novom Sadu. Za neke od predmeta iz zbirke se tačno zna da su kupljeni u Subotici, kao npr. dva akvarela iz XVIII–XIX veka, portreti dvoranina, poreklom iz Japana. Dr Ilić ih je nabavio od naslednika segedinskog kolekcionara i trgovca antikvitetima, Bernata Singera.³²

Umetnička zbirka Gradskog muzeja Subotica poseduje više orijentalnih predmeta, među kojima i one sa Dalakog istoka. Najznačajnija je zbirka „japanskih okimono“ skulptura od slonovače, koja se u muzeju nalazi od 1964. godine, nakon što je pronađena prilikom građevinskih radova u skrivnici zida jedne stare subotičke zgrade.³³ Kolekcija nepoznatog vlasnika je specijalizovana zbirka kvalitetnih i delom signiranih skulptura, kineske i japanske provenijencije koja, po mišljenju Ljubomira Vujaklije, ukazuje na dužu tradiciju kolekcionarstva.³⁴ Poznato je da su najlepši primeri japanskog okimona izrađivani upravo u periodu Mejdži (1867–1912) i u velikoj meri su se izvozili na evropsko tržište.³⁵ (slika 3.) Umetnički fond subotičkog Gradskog muzeja poseduje još tri skulpture malih dimenzija od slonove kosti, deo Legata Aleksandra Lifke. One predstavljaju gejšu, Budu i ratnika, i slabijeg su umetničkog kvaliteta od skulptura navedene kolekcije – naročito gejša i Buda. (slika 4.) U umetničkom fondu muzeja ima još nekoliko pojedinačnih predmeta likovne i primenjene umetnosti vezanih svojim poreklom, stilom ili samo motivom za Japan. To je npr. jedan kratak kimono (slika 5) i jedna slika sa prikazom gejši koje pripremaju čaj i ikebanu (slika 6), pa i tri podne keramičke vaze veoma slične (ali drugih dimenzija) onima koje poseduje Narodni muzej u Zrenjaninu i o kojima kustos muzeja Mileva Šijaković piše da su poreklom iz Japana, da potiču iz XX veka, te da su dekorisani po celoj površini

²⁹ Vujaklija, Lj. – D' Amiko, R. Zbirka strane umetnosti Muzeja grada Novog Sada, 2010. 205.

³⁰ Postojanje velikog broja orijentalnih predmeta u kućama Novog Sada oko 1900 godine – pa i kasnije – pokazano je na izložbi „Primenjena umetnost Dalekog istoka iz novosadskih kolekcija“ priređenoj 1970. godine u Muzeju grada Novog Sada.

³¹ Lazić, Lj. n. d. 32.

³² Legat dr Branka Ilića je rešenjem SO Novi Sad 29. januara 1968. dodeljen Muzeju grada Novog Sada na staranje. Na inicijativu Muzeja grada, legat dobija naziv „Zbirka strane umetnosti“. Zbirka je otvorena za javnost 7. juna 1968. godine i od tada deluje kao dependansa Muzeja grada Novog Sada. = Vujaklija Lj. – D' Amiko, R. n. d. 5. 207.

³³ Stara inventarna knjiga umetničkog odeljenja Gradskog muzeja Subotica. Inventarisanje ovih predmeta započeto sa brojem 301.

³⁴ Vujaklija Lj. – D' Amiko, R. n. d. 205.

³⁵ Régiségek – Kézikönyv régiségyűjtőknek, 2007. 354–359.

ljudskim figurama, biljnim i geometrijskim motivima, bogato kolorisani i pozlaćeni.³⁶ Dve podne vaze subotičkog muzeja čine jedan par, sa obe strane su identično oslikane muškim figurama u istočnjačkoj nošnji (slika 7), dok je trećoj oslikana samo jedna strana (slika 8). Sve tri imaju na podnožju stopala od dole, signaturu i pretpostavljamo da su nastale na prekretnici XIX i XX ili u prvoj trećini XX veka. Uljana slika subotičke autorke Magde Mamužić (1907–posle 1972)³⁷ u svojoj kompoziciji poseduje vazu sličnu opisanima, sa naglašena dva muška brkata lica. U vazi su crvene i bela ruža, a kraj nje klečeća figura gejše. Slika je mogla nastati u periodu od 1923. do 1931. godine, dok je Mamužićeva pohađala privatne časove kod subotičkog slikara Šandora Olaha (1886–1966). Njena slika odražava Olahov tamnozeleni kolorit, sa detaljima crne i mrke boje, tipično za njegovo slikarstvo tog vremena. Ovo je jedno od retko sačuvanih dela slikarke, koja je svoje školovanje nastavila 1931. godine kod Petra Dobrovića u Beogradu, kada joj je paleta morala doživeti promenu.³⁸ (slika 9) Motiv gejše je očigledno bio popularan kao u prethodnom periodu otvoreni papirni suncobran i lepeza. Tome u prilog služi reklama iz 1921. godine, iz koje saznajemo da su bombone češkog proizvođača – karamele, „foures, superior i merkantil roba“ pristigle u subotičku firmu koja se zvala „Gejša“ i nalazila se u Rudičevoj ulici pod brojem 12.³⁹

Bezbroj vrednih predmeta primenjene umetnosti međutim nije imalo tu sreću da se sačuva i postane deo neke javne zbirke, što otežava istraživanje i stvaranje celovite slike o stilskim i kulturološkim tendencijama vezanim za subotičke enterijere, odevanje itd. Baš iz tog razloga je Legat Aleksandra Lifke (1880–1952), koji je dospao u subotički Gradski muzej 1984. godine, kao poklon njegove udovice Eržebet Lifka (1895–1983), vredan pažnje šireg konteksta.⁴⁰ Naravno, prioritetsnu vrednost legata predstavlja njegovo pripadanje značajnoj ličnosti grada, pa i šire regije. Legat je kao heterogena celina u trenutku svog ulaska u muzej razdвоен na tri dela, pa je jedan njegov deo ušao u fond istorijskog odeljenja, drugi u fond biblioteke, a treći u fond umetničkog odeljenja. Na umetničko odeljenje je time između ostalog dospelo i više orijentalnih predmeta, kao što u zapisniku o preuzimanju predmeta 1984. godine, piše: „tri minijature od slonove kosti“ (gore pomenute skulpture Bude, gejše, ratnika); „perzijski tepih sa lotosovim cvetom – srebrni krin“; „dve šoljice za crnu kafu i mali ibrik – original persijski sa lotosovim cvetom i cvetom trešnje“; „lepeza sa venčanja Marije Antoanete od slonovače sa minijaturnim figurama, kineskom pagodom, lotos cvetom, rukom slikana“.⁴¹ Zapisnik je imenovao predmete kao što su navedeni u Ugovoru o poklonu 24. oktobra 1974. godine, što znači da je u formulaciji naziva učestvovala i

³⁶ Šijaković, M. Katalog stalne postavke zbirke primenjene umetnosti, 2011. 22.

³⁷ Datum smrti slikarke je u stručnoj literaturi nepoznat, ali je sa njom objavljen intervju 1972. godine. Videti: Sz. Kanyó Leona, A művész talán újra hazatalál, Magyar Képes Újság, 4. jun 1972. 27.

³⁸ Gajdos T. Szabadka képzőművészete, 1995. 323.

³⁹ Reklama. Bácskai Hírlap, Subotica, 4. februar 1921.

⁴⁰ O Legatu Aleksandra Lifke ugovora o poklonu je načinjenog između Eržebet Lifka i Gradskog muzeja Subotica 24. oktobra 1974. godine, ali je ugovor realizovan nakon smrti darodavke, kako je to ugovorom i bilo predviđeno.

⁴¹ Zapisnik sastavljen 29. februara 1984. godine u Subotici i u stambenim prostorijama pokojne Eržebet Lifka, u ulici Đure Đakovića 3, o preuzimanju predmeta koje je pokojna Lifka Eržebet ugovorom o poklonu od 24. oktobra 1974. godine, poklonila Gradskom muzeju Subotica. Komisija za preuzimanje poklona: Mr Milka Mikuška, direktor muzeja, Ana Baranji, kustos-istoričar muzeja, Stjepan Kujundžić, delegirani član opštine Subotica. Zapisnik registrovan pečatom muzeja pod brojem: R. 25/84.

darodavka, supruga pokojnog Aleksandra Lifke.⁴² Nakon preuzimanja, Gradski muzej Subotica je prezentovao predmete legata u vidu izložbe u više navrata (od 18. maja 1984; od 9. jula 1993; od 23. aprila 2008.).⁴³ U grupi predmeta legata koji je dospo u umetnički fond, nalazi se i nameštaj salona Aleksandra Lifke – sekreter, okrugli sto, dve fotelje i kanabe – koji je proizveden u Subotici, što je takođe veoma bitan podatak.

Na limenim etiketama pričvršćenim sa unutrašnje strane oba krila bočnih, zastakljenih vrata sekretera salonske garniture Aleksandra Lifke, piše: „Karla Šipoša Sinovi – industrija i trgovina nameštaja – Möbelerzeugung und Verkauf – telefonski broj: 205 Subotica – Oslobođenja ulica 3.“ (slika 10) Fabrika za izradu nameštaja „Braća Šipoš“ začeta je osnivanjem radionice 1860. godine, a nakon 1918. godine je registrovana kao vlasništvo braće Karla i Lajoša Šipoša. Godine 1927. je imala mašinsko-stolarsku radionicu sa 15 do 20 radnika, a maksimalni godišnji kapacitet je iznosio 200 do 250 garnitura nameštaja. Poznato je da je firma radila samo po narudžbinama⁴⁴ i da je 1927. preregistrovana u oblik „javnog trgovačkog društva“ pod imenom „Šipoš Karla sinovi“. ⁴⁵ Preduzeće je 1937. godine zapalo u krizu,⁴⁶ a tokom Drugog svetskog rata demontirano je i preneto u Mađarsku.⁴⁷ Lifkin sekreter je nastao u razdoblju uspešnog poslovanja fabrike, 1932. godine. Datum izrade nameštaja nalazi se u signaturi na vrhu sekretera, na takozvanoj kruni, zajedno sa potpisom autora nacrtu i umetničkog drvorezbara zaposlenog ovde, Gabora Almašija (1911–1994). (slika 11) Almašijeva signatura čini treću vrednosnu dimenziju ovog istaknutog primera muzejske zbirke primenjene umetnosti, jer se radi o stvaraocu koji je jedan od retkih poznatih majstora ovog zanata iz međuratnog perioda u Subotici, a kasnije postaje važan akter likovne scene.⁴⁸ Drvorezbarstvo počinje učiti 1925. godine kao šegrt u fabrici nameštaja Lipota Vajnera (Weiner Lipót) u Senti, gde boravi do 1928. godine. Tada kratko, od oktobra 1928. do marta 1929. godine, prelazi u Šipoševu fabriku u Subotici, da bi nakon toga nastavio da traži posao u Beogradu i Zagrebu. Godine 1931. se vraća u Sentu u fabriku Lipota Vajnera, a 1932. godine se naseljava u Subotici i ponovo radi u fabrici braće Šipoš. Ovde mu 1935. i 1937. godine štampaju album nacrtu za stilski i moderan nameštaj.⁴⁹

Aleksandar i Eržebet Lifka su svoj nameštaj naručili uz odluku o njegovim stilskim i funkcionalnim odlikama. Nameštaj je izrađivan po određenom šablonu, koji se odnosio na oblik i dimenzije, a naručilac je mogao da bira vrstu tekstilne presvlake, oznake – kao što su npr. inicijali bračnog para Lifka (slika 12) te određene kombinacije i izmene u odnosu na nacrt. Pri odlučivanju su bili od pomoći crteži ili katalozi. U Almašijevom katalogu izdatom od strane fabrike „Šipoš Karla Sinovi“ ne nalazimo garnituru legata Lifka, ali susrećemo pojedinačne, slične delove među Almašijevim originalnim crtežima koji se

⁴² Ugovor o poklonu je overen 12. decembra 1974. godine i zaveden po delovodnim brojem 01–288 / 12. decembar 1974.

⁴³ Vuković Dulić, Lj. Izložbena djelatnost Gradskog muzeja u Subotici (1980–2006), 2007. 102. 111.

⁴⁴ Mačković, S. Industrija i industrijalci Subotice (1918–1941), 2004. 247., fusnota br. 838.

⁴⁵ Mačković, S. n. d. 239.

⁴⁶ Većina radnika je napustila firmu, ostalo je samo 3 pomoćnika i 4 šegrta. = Mačković, S. n. d. 247. fusnota 839.

⁴⁷ Mačković, S. n. d. 239.

⁴⁸ Neposredno posle drugog svetskog rata G. Almaši je polaznik kursa figuralnog crtanja u Subotici, kuda se vraća nakon završetka Akademije likovne umetnosti u Beogradu 1952. godine i kao takav, pripada grupi akademski obrazovanih vajara Vojvodine koji utiru put i jačaju ovu granu likovne umetnosti. = Arsić, M. Likovna umetnost u Vojvodini 1944–1954, 1980. 32.

⁴⁹ Almási G. Szobortalan égaljról jöttem, 1981.

nalaze u zbirci umetničkog odeljenja Gradskog muzeja. Nameštaj salona Lifka, naručen je u godini preokreta u životu naručilaca. Naime, nakon likvidacije „Orijent filma“ početkom 30-tih godina XX veka Aleksandar Lifka sa suprugom kupuje posed u Bačkim Vinogradima i orijentiše se ka trgovini elektromaterijalom i radio uređajima: otvara specijalizovanu prodavnicu koja se nalazila na današnjem Korzou.⁵⁰ Po nekim od podataka, 1932. godine stupa u članstvo subotičke masonske lože.⁵¹

U našem slučaju najinteresantniji zbog svojih motiva u duhu japanizma, sekreter Lifkinog legata je u celini u stilu neobaroka, sa dvoja velika bočna zastakljena vrata, između kojih se dole nalaze tri fioke, zatim deo sa vratima koja se otvaraju od gore, iza kojih je više polica i fioka – među njima i jedna tajna, i na kraju deo sa tri police, zatvoren dvokrilnim vratima, na čijim unutrašnjim stranama nalazimo motive sa Dalekog istoka. (slika 13) Na desnom krilu možemo videti malo nakrivljenu visoku pagodu, sa pet krovova, čiji krajevi se izvijaju prema gore (pagoda sa pet krovova po japanskom budizmu simboliše pet osnovnih elemenata univerzuma – Zemlja, Voda, Vatra, Vetar, Etar; a po kineskoj filozofiji Vodu, Drvo, Vatru, Zemlju, Metal); gejšu u kimonu sa zatvorenim suncobranom ispod pazuha, po japanskom običaju sa okrenutom drškom prema dole; planinski vrh, u pozadini kompozicije. (slika 14) Na levom krilu stub sa procvalom granom na vrhu i obavijenom zmijom oko stuba; kuću koja je postavljena na stubove iznad vodene površine, sa dvoslivnim, jednim većim i jednim manjim krovom u stilu arhitekture Dalekog istoka sa dva izvijena ruba; brod malih dimenzija; lokvanj i ždrala, u pročelju kompozicije, na talasastim linijama vodene površine (ždral je simbol dugovečnog života i cikličnog kretanja, ovde prikazan savijen kao lopta). Sekreter je izrađen od lakog drveta (jelovine ili lipe) i obložen je furnirom – u središnjem delu od javora, a na bočnim vratima od oraha.⁵² Nabrojani motivi na središnjim vratima su izvedeni tehnikom intarzije od više vrste furnira, mestimično sa umetanjem sedefa – oči zmijske, kapci prozora, ukras u kosi gejša, drška njenog suncobrana. Iste motive, međusobno komponovane na identičan način, nalazimo na jednoj komodi iz Stare Moravice, sa približno istim vremenom nastanka. Fotografija komode je objavljena prije prispeća nameštaja u subotički muzej, a autorstvo izrade nameštaja je pripisano takođe fabrici „Šipoš Karla Sinovi“.⁵³ Komoda je pripadala Rozaliji Šrejer (Schreier Rozália). Razlika između komode i sekretera postoji u tome što se pomenuti motivi javljaju obrnutim redosledom: ono što je na levom krilu Lifkinog sekretera, na komodi se nalazi na desnom krilu i obrnuto. Takođe je razlika, što se u slučaju komode motivi nalaze na spoljašnjoj strani vrata, tako da se stalno vide i određuju karakter nameštaja – orijentalni stil u maniru Dalekog istoka, čiji utisak povećava horizontalna konstrukcija na gornjem zadnjem rubu komode sa povijena dva kraja na gore i četiri perforirana ukrasa oblika pravougaonika. Aleksandar Lifka je očito želeo da njegov sekreter bude u stilu neobaroka i da se na taj način uklapa u klasičnu celinu sa drugim delovima garniture, a da se egzotični motivi vide

⁵⁰ Grlica, M. n. d. 40.

⁵¹ Farkaš, Ž – Farkas Zs. Plemeniti sin Monarhije – A Monarchia széplelkű fia, 2009. 129. 136–137.

⁵² Zahvaljujemo se na pomoći u identifikaciji materijala, stolaru Silardu Kišu.

⁵³ Ana Baranji, student istorije umetnosti, u svom tekstu navodi za datum nastanka komode 1923. godinu, što ako znamo da se firma 1927. preregistrovala na ime koje ona takođe navodi „Šipoš Karla sinovi“ (videti: Mačković, S. n. d. 239.) ne može biti tačno, kao ni karakterisanje stila komode kao secesije. Ipak i pored toga, registracija komode i objavljivanje njene fotografije je izuzetno koristan segment daljeg istraživanja. = Baranyi A. A Posta utca művészettörténeti topográfiája, 1977. 60–61.

samo pri otvaranju centralnih vrata. Bizaran spoj nije bio stran vremenu u kojem je živio, a bio je odraz tendencija koji su korenom poticali iz ranijeg perioda eklektike. Treba reći, međutim, da je nameštaj bio postavljen na orijentalnom tepihu, koji je danas takođe deo legata, a presvlake fotelja i kanebeta su bile od tekstila drugačijeg dezena i boje, nego što su danas. Navlaka je promenjena zbog oštećenja – u originalu je bila cvetnog dezena, žuto-crvenkastog kolorita – a danas je plava, što se uklapa u kolorit tepiha.⁵⁴ Ne možemo tvrditi da je sekreter Aleksandra Lifke potpuno jedinstven i nastao samo za lične potrebe vlasnika, jer kao što vidimo, egzotična intarzija je rađena po šablonu, kao i ostali detalji. Pri tome, sačuvanog nameštaja iz istog perioda je isuviše malo u javnim zbirkama Subotice i okoline, da bi se mogle povući dalje konsekvence. Ipak, očuvani sekreter porodice Lifke, ukazuje na ličnu orijentaciju, tj. ukus vlasnika, a tome u prilog služi i činjenica da je uoči nastanka sekretera, za ime deoničarskog društva za distribuciju filmova i uređivanje bioskopa (osnovano 1922. godine) odabrao ime „Orijent“.⁵⁵

Na slično interesovanje subotičkog stanovništva ukazuje i nekoliko daljih podataka. Zagrebačko predstavništvo firme „Kastner & Öhler“ 1930. godine, reklamira u Subotici „japanske stolnjake“ i navodi da su one import direktno iz Japana, sa „egzotičnim šarama i postojanim bojama koje ne blede ni na suncu, ni prilikom pranja“.⁵⁶ Neki od predmeta u orijentalnom stilu su se proizvodili u Subotici, kao npr. od 1924. godine u predionici i tkaonici istočnih tepiha „Mekka“. Vlasnici fabrike, Aleksandar Ingus sa suprugom Margitom Goldštajn, su u proizvodni program uvrstili i rukom tkani tepih od kudjelje i vune tzv. „persijski“, širine 60–300 cm.⁵⁷

ZAVRŠNA REČ

Naša studija predstavlja početak obimnijeg istraživačkog rada. Na osnovu dosadašnjeg poznatog sadržaja može se tvrditi, da je moda japanizma u Subotici svoj procvat doživela u periodu oko 1905. do 1912. godine, ali je bila prisutna i nešto ranije u određenom, gore opisanom obliku, kao i u periodu između dva svetska rata. Pojava se integrisala u eklektiku, historicizma, tj. orijentalizam šireg dijapazona i imala uticaj na društveni život grada, primenjenu umetnost itd, pa je nezaobilazni element kulturne istorije i istorije umetnosti određenog perioda. Subotica je značila i za trgovački centar orijentalnih predmeta, sa izraženim kolekcionarskim duhom, što se odražava i na umetničkom fondu subotičkog Gradskog muzeja. Japanizam u Subotici je bio deo pojave koja se vezuje za evropske tendencije određenog perioda i zato predstavlja važan segment i u istraživanju sveobuhvatne istorije navedene teme.

⁵⁴ Presvlake su izmenjene od strane tadašnjeg kustosa umetničke zbirke, Ane Baranji.

⁵⁵ Mirko Grlica, n. d. 30.

⁵⁶ Reklama. Napló, Subotica, 18. maj 1930. 15.

⁵⁷ Mačković, S. n. d. 357–358.

Olga K. Ninkov – művészettörténész, főmúzeológus

JAPANIZMUS SZABADKÁN A XX. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN

Adalékok a japanizmus kutatásához a szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményének példái nyomán

Absztrakt: A japanizmus Szabadkán a XIX. század végén jelent meg az orientalizmus keretében, az eklektikus és historicista enteriőrökben, tetőpontját pedig az orosz–japán háború második évében, 1905-ben érte el. Ebben az évben farsang idején kétszer is szerveztek japán estet. Japán női jelmezt viselt Mácskovits Kornélia, Mácskovits Titusz szabadkai építész leánya is, 1912-ben pedig Csáth Géza leírta, hogyan kell elkészíteni a kimonót, a hajviseletet és a sminket egy ilyen jelmezhez. 1912-ben J. Szeibold vendéglátós *Japán szaleltit* nyitott. A szabadkaiaknak a *Lifka moziban* lehetősége nyílt Japánról szóló filmeket nézni. A japanizmus fennmaradt a két világháború közti években is, amikor Szabadkának gazdag antik piaca volt, és az orientalista tárgyak jelentős forrásának számított. Szabadkán vásárolt pl. Branko Ilić újvidéki műgyűjtő is, akinek a gyűjteménye szolgált az újvidéki Idegen Művészeti Gyűjtemény alapjául. A szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményében több távol-keleti műtárgy is található, köztük egy japán okimono szobrokból álló gyűjtemény, valamint Lifka Sándor hagyatékából egy neobarokk stílusú szekreter, melyet pagoda, gésa és daru motívuma díszít. Ez a szekreter azért is jelentős, mert Szabadkán készült a *Sipos Károly és fiai* bútorgyárban 1932-ben, és mert Almási Gábor is dolgozott rajta, aki később ismert szobrászművész lett. Noha a szekreter sablon alapján készült – Bácskossuthfalván találtak egy azonos orientális díszítésű darabot. A japanizmus az orientalizmus egyik, Szabadkán is megjelenő formája volt, amely figyelemreméltó és további kutatásokra érdemes nyomokat hagyott maga után.

Kulcsszavak: japanizmus, iparművészet, bútorművészet, okimono, farsang, Szabadka, Lifka Sándor.

JAPANIZMUS EURÓPÁBAN A XIX. SZÁZADBAN

A japán művészet első darabjai, porcelán és lakkból készült tárgyak, holland hajók közvetítésével jutottak el Európába 1664-ben. A porcelán művészi megmunkálása pl. hatással volt a delfti porcelángyár munkájára. A hatások újabb, erős hulláma az 1862-es lon-

doni világkiállítást követően jelentkezett, ahol japán festett fametszeteket állítottak ki, amelyek még ugyanabban az évben Párizsban tűntek fel a *nostalgie de l'exotique* hullámába olvadva. A japán divat Franciaországban az 1867-es párizsi világkiállítás után éri el tetőpontját, amihez hozzájárul a Japánban előállt új politikai helyzet is. Két és fél évszázadnyi elszigetelődést követően jelentős változások álltak be a feudális rendszerben, amit az 1868–1912 közötti időszakban végbemenő Meidzsi-restaurációnak neveztek. A politikai hatalom a sógunok kezéből visszakerült a császárhoz, és bevezették az abszolút monarchiát.¹ Az állam korszerűsítése érdekében kikötőket nyitottak, megindult a nemzetközi együttműködés és kereskedelem.² A Japánban kézzel, kivitelre készített termékek közül az európai divatban például népszerűek lettek a figurális díszítésű kerámiagombok, legyezők és kimonók.³ Párizsban 1862-től lehetett Japánból származó tárgyakat vásárolni több, erre szakosodott üzletben. Az 1867-es párizsi világkiállításon a japán pavilon sikerét követően egymás után nyíltak a Japán kultúráját, művészetét és kézművességét bemutató kiállítások, 1890-ben a párizsi *École des Beaux-Arts* művészeti iskolában 700 japán fametszetet állítottak ki, a következő években pedig neves japán grafikusok, K. Hokusai (1760–1849), U. Hiroshige (1797–1858) és K. Utamaro (1753–1806), önálló kiállításaira került sor. Ezeknek a rendezvényeknek az egyik főszervezője Samuel Bing, a *Le Japon Artistique* folyóirat kiadója és a *Salon de l'Art Nouveau* tulajdonosa volt. Grafikusok és festők, köztük a Goncourt fivérek, valamint Émile Zola író, megalapították a *Société du Jinglar* csoportot, amely havonta egyszer találkozott azzal a céllal, hogy bővítse ismereteit Japánról. A találkozók alkalmával kimonót viseltek és evőpálcikákkal ettek különleges étkezésletről, amelyet Hokusai grafikáinak állatábrázolásai díszítettek.⁴ A fiatal művészek, pl. Manet és Degas, nagy lelkesedéssel beszéltek a távoli országról. Az amatőrök és a gyakorlott gyűjtők egyre nagyobb gyűjteményeket halmoztak fel Japánból származó tárgyakból. A japanizmus kiindulópontja a művészetben James Abbott McNeill Whistler festészete, akinek a nyomdokaiba lépnek Nagy-Britannia viktoriánus zsánerképfestői (Alfred Stevens, William Merritt Chase, James Tissot, stb.). Japán hatása megjelenik az impresszionistáknál, majd a posztimpresszionistáknál is. Ezeknek a stílusirányzatoknak a képviselői alkotásain – enteriőr, bútor, porcelán, fametszet és japán stílusú ruházat –, megjelenő keleties részletek találhatók a következő képeken: É. Manet *Émile Zola portréja* (1868 körül) és *Hölgy legyezővel* (1873), H. Toulouse-Lautrec *Lili Grenier kimonóban* (1888 körül), Vincent van Gogh *Tangy apó portréja* (1887) és *Önarckép levágott füllel* (1889).⁵

A japanizmus 1890 táján Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchia területén is elterjedt, ahol szintén japán tárgyakból álló gyűjtemények jöttek létre, illetve a

¹ Roberts, J. M.: Europe 1880–1945. 2002, 61.

² A sógunátus 11 országgal kötött először kereskedelmi szerződést: Amerikai Egyesült Államokkal, Hollandiával, Oroszországgal, Angliával, Franciaországgal, Portugáliával, Poroszországgal, Svájcjal, Belgiummal, Olaszországgal és Dániával. A hatalomváltást követően, 1868 szeptemberében, további szerződéseket kötöttek a Svéd–Norvég királysággal és Spanyolországgal, 1869 januárjában pedig a Poroszországgal kötött szerződés érvényességét kiterjesztették az Észak–Német Szövetségre. Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Japán Császárság között 1869. október 18-án kötött kereskedelmi szerződést Ferenc József császár 1871. május 8-án írta alá, a magyar országgyűlés pedig 1871. évi XXIX. törvénycikként iktatta be. Szerdahelyi I.: Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Japán Császárság között 1869. október 18-án kötött kereskedelmi szerződés. 2009, 30–35.

³ The Kyoto Costume Institute: Fashion... 2004, 82–87.

⁴ Impey, O.: Japonisme and Modern Chinoiserie. 1977, 185–189.

⁵ Wichmann, S.: Japonisme. 1981, 23–74.

japanizmus hatást gyakorolt a művészetre, pl. a szecesszióra. A magyar képzőművészetben ennek egyik legkorábbi példája a *Japán nő* (1871), Székely Bertalan (1835–1910) alkotása, aki a Mintarajziskola tanára, majd igazgatója, és a magyar romantikus történelmi festészet képviselője volt. Székely Münchenben tanult festészetet, 1863-tól 1864-ig pedig Párizsban tartózkodott. A japanizmus divatja 1900-tól ejtette rabul Bécs és Budapestet.⁶ Budapesten a XIX. és XX. század fordulóján a távol-keleti motívumokat tartalmazó alkotások éves kiállításain Újvári Ignác és Margitay Tihamér festők állítottak ki, Tornai Gyula orientalista festő pedig 1904-ben maga is Japánban kötött ki, ami után egy önálló kiállítást szervezett Pesten.⁷ A budapesti művészek kedvelt gyülekezőhelye volt a *Japán kávéház*. Japán művészetét számos cikkben és kiállításon mutatták be, pl. az Iparművészeti Múzeumban 1904-ben, ahol az intézmény gyűjteményében lévő tárgyakat mutatták be, illetve a Szépművészeti Múzeumban 1908-ban, ahol gróf Vay Péter japán gyűjteményét állították ki.⁸ Hopp Ferenc Japánból származó tárgyainak ismert gyűjteményéből jött létre 1919-ben a budapesti *Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum*.

A Japán iránti növekvő érdeklődésre hatással voltak az újsághírek és az aktuális politikai események is, azaz az orosz–japán háború 1904–1905 között, amely Japán győzelmével ért véget. Japán ekkor új világhatalommá vált.⁹

JAPANIZMUS SZABADKÁN 1912-IG

A japanizmus Szabadkán – a mai értelemben vett Vajdasággal együtt 1918-ig az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott –, a XIX. század végén jelentkezett az eklektika és a historicizmus keretében, majd a XX. század kezdetén teljesedett ki. Mivel a helyi képzőművészeti élet – a festészet, a szobrászat és a kiállítói tevékenység –, fejletlen volt, az új művészeti és kulturális irányzatok az építészetben és lakberendezésben, valamint a lakosság gazdagabb rétegeinek társadalmi életében jelentkeztek először. A városközpont építészetében és interiőrjeiben az eklektika dominált, ezen belül is elsősorban a historicizmus (részletek vagy teljes megoldások neogótikus, neobarokk, neoromantikus, neoreneszánsz, orientalista stb. stílusban), a szecesszió pedig teljesen új művészeti irányzatként tűnt fel, amely néhány különösen sikeres épületben öltött testet, mint például a Zsinagóga (1902) és a Raichle-palota (1904), de a szecessziós művész, Aczél Henrik (1876–1946) munkásságán keresztül is.¹⁰ A XIX. század vége biedermeier interiőrjeinek egyszerűségével és letisztultságával szemben a historicizmus idején gyakran eklektikusan egymás mellé kerültek a különböző eredetű és stílusú tárgyak. Ezekbe az összeállításokba az orientális tárgyak is bekerültek, amelyek aztán helyet kaptak a szecesszióban is. Példaként említjük Raichle Ferenc (1869–1960) családi házát, a Raichle-palotát, melynek egyértelműen szecessziós korpuszában helyet kapott egy orientális szegmentum is a Közel-Kelet felé fordulva. Közis-

⁶ Gellér K.: *Japanizmus a magyar művészetben*. 1989, 185.

⁷ Kovács Á.: *A táncoló gésa. Adalékok Tornai Gyula japán tárgyú képeihez*. 2008.

⁸ Gellér K. i. m. 185.

⁹ Roberts, J. M.: *Europe 1880–1945*. 2002, 287–188.

¹⁰ Ninkov, K. O.: *Secessija i simbolizam*. 2008.

mert, hogy az épület első emeletén az egykori nagy ebédlőben és bálteremben két orientalista stílusú, nyitott kandalló áll kovácsolttréz ajtókkal, perforációkkal és alabástrommal. Ebből a helyiségből lehetett belépni a férfi szalonba, az ún. török szobába, amelyet Raichle keleti utazásairól hozott szőnyegekkel, párnákkal és dísz tárgyakkal rendeztek be, továbbá a híres bácskai származású orientalista festő, Raichle unokahúgának férje, Eisenhut Ferenc (1857–1903) egy vagy több festményével. A helyiség dohányzóként szolgált, ahova a férfiak vacsora után vonultak vissza beszélgetésre. Ugyanakkor nagyon kevés adattal rendelkezünk a női szalon berendezéséről és díszítéséről, csupán azt tudjuk, hogy durva sötétlila vászonnal volt bevonva, a helyiség mennyezetén pedig ma is láthatóak a fakazet-ták.¹¹ Csak feltételezhetjük, hogy itt olyan tárgyak is álltak, mint például a távol-keleti festett papírlegryező és napernyő, lévén, ez volt az előző évek divatja, a japanizmus pedig épp a Raichle-palota elkészültének és használatba vételének idején vált divatossá Szabadkán.

A szabadkai Városi Múzeum történelmi gyűjteményében található egy XIX. század végi polgári lakásbelsőt ábrázoló fénykép, amelyet nyilvánvalóan női ízlés szerint rendeztek be. A fényképen egy szobasarok látható két hölgygel, táncrendekkel, bekeretezett képekkel és fényképekkel, szárazvirággal díszített textil masnival dekorált fal előtt, a sarokban egy nyitott papírnapernyővel.¹² Napernyőből és nagy, kitárt legyezőből álló dekorációval találkozunk egy, a nagybecskereki művésztelep résztvevőiről készült fényképen is. A művésztelep az 1897–1899. közötti években működött, tehát a felvétel időpontja is erre az időszakra tehető. A fényképen szerepel két hölgy is, a felállított festőállványon pedig nem befejezett női portré látható. A falon, a többi tárgy mellett bekeretezett képek és tarka népi szöttek láthatóak, a bútorok közt pedig megjelenik egy ún. orientális asztalka, amely számos műterem és polgári lakás elengedhetetlen tartozéka volt a századfordulón.¹³ Mindkét fénykép a különböző stílusirányzatok – közöttük a japanizmus –, ötvözésének módjáról tanúskodik a kor enteriőrjeiben és társadalmi jelenségeiben.¹⁴ Mivel mindkét tárgy: a legyező és a napernyő a női öltözet részét képezte, ezek jelenléte a szobabelsőben tekinthető a lakás női része jeleként, de akár a nő, mint modern motívum jelentőségének hangsúlyozásaként is. Másrészt, a falnak ezekkel a tárgyakkal történő díszítése felfogható úgy is, mint az európai irányzatok elfogadásának jele (1. kép).

Az orientalista tárgyakat különbözőképpen szerezheték be. Így például Bécsben és Budapesten, ahova a tehetősebb szabadkaiak a vasúti szolgáltatások fejlődése révén jutottak el. Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1883 őszi, budapesti kiállításának tárgyjegyzékében látható idősebb Vanek J. hirdetése, aki egy gésa rajzával reklámozza a maga *Japánból való ritkaságokat* kínáló lerakatát, ahol pl. régi bronztárgyak, Satsuma porcelán, Cloisonné vázák és urnák, porcelán és Cloisonné étkészletek, fadobozok és teázó tálcák, gazdagon aranyozott bútorok voltak kaphatóak.¹⁵ További kutatások fogják

¹¹ Martinović Cvijin, K.: Subotički opus Ferenc J. Rajhla. 2002, 97.

¹² A fénykép megjelent a szabadkai Rukovet folyóirat hátsó borítójának belső oldalán. 2009, 7–8. szám.

¹³ A polgárság pompázó színei. A nagybecskereki képzőművészeti élet a 19. században és a 20. század elején. 2009, 39.

¹⁴ A hasonló újvidéki helyzetre példa lehet a Vučetić család szobájának fényképe, amelyet 1890 táján japán kerámiavázák, kínai porcelánfigura, szerb törölközők és szőtt övek, neorokokó csillár és képkeretek, valamint keleties stílusú bútorok díszítettek. Lazić, Lj.: Izgled građanskih enterijera u Novom Sadu krajem 19. i početkom 20. veka. 2010, 31–32.

¹⁵ Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat őszi kiállításának tárgyjegyzéke. Budapest, 1883.

feltárni, hogy ezekhez hasonló termékekből mennyit, milyen választékban és mely üzletekben lehetett megvásárolni Szabadkán és a környező városokban, ami azonban bizonyos, hogy ezek a tárgyak megjelentek a tehetős szabadkai lakberendezésében. Ezek a polgárok közül néhányan el is utaztak a keleti „élmények” forrásához. Az ismert szabadkai utazó, felfedező, vadász és útirajzíró, Vojnich Oszkár (1864–1914), többek között eljutott Egyiptomba (1884/85), Észak-Amerikába (1893), Ausztráliába, Új-Zélandra és Kínába (1906–1908).¹⁶ Néprajzi tárgyainak gyűjteménye megtalálható a szabadkai Városi Múzeum Néprajzi Osztályának Európán kívüli gyűjteményében.

A japanizmus Szabadkán az 1904. február 10-étől 1905. szeptember 5-éig tartó orosz–japán háború második évében érte el tetőpontját. „A japán divat a mi farsangunkat is megszállta és Kuroki generális szelleme itt is hódított – de pusztítás nélkül” – írta 1905 tavaszán a *Bácsország* című szabadkai családi lap, a március közepén a farsangi idény keretében a Nemzeti Kaszinóban szervezett japán estet követően. A szöveg szerzője megemlíti Kuroki Tamemoto japán tábornokot, az orosz–japán háború dicső hadvezérét. A lap ezt az estet a farsangi szezon legsikeresebbjeként értékeli, és kiemeli Birkásné Szuchics Adrienne úrihölgy érdemeit.¹⁷ Körülbelül egy hónappal később ugyanez a lap arról tájékoztatja olvasóit, hogy április 12-én ismét japán estet szerveznek, még egyszer megállapítva, hogy a japán kultusz divattá vált Szabadkán. Illusztrációképpen a fiatal Mácskovits Kornélia fényképét közlik kimonóban.¹⁸ Mácskovits Kornélia Mácskovits Titusz (1851–1919) szabadkai építész leánya volt, aki Zürichben, Aachenben és Bécsben folytatta építészeti tanulmányait és azt követően visszatért szülővárosába, hozzájárulva annak urbanus kialakításához – számos eklektikus és historikus stílusban megvalósított tervet hagyott maga után¹⁹ (2. kép). Japán divatja kifejezésre jutott a szabadkai társadalmi élet más területein is. 1905 tavaszán egy koncert keretében a színházban „élő képet” mutattak be *A cseresznyevirágzás ünnepe Japánban* címmel.²⁰ Ugyanennek az évnek őszén Lifka Sándor utazó mozijának műsorán szerepelt egyebek mellett a *Japán császári hadsereg gyakorlata*²¹ című film is, egy másik alkalommal pedig a *Főutca Tokióban* című alkotás.²²

A Japán iránti érdeklődés nem csökkent Szabadkán az orosz–japán háború befejezése után sem. A *Szabad Líceumban* 1910. április 15-én Bibó-Bige György gimnáziumi tanár tartott előadást Japánról, ami az igen ritka, más országokról szóló előadások egyike volt (Japán mellett csupán Lappföld és Bosznia volt még a téma).²³ A Lifka moziban az *Uránia esték* műsorán szerepelt 1912 végén egy, az orosz–japán háborúról szóló *előadás* három felvonásban. Az orientalista Strauss Adolf szövegét Kálnay Dezső olvasta fel. A rövid dokumentumfilmeket látni lehetett a japán hadsereg indulását, Stössel és Nogi találkozóját, az orosz csapatokat Port Arthurban.²⁴ Míg a férfiak inkább a háború, a politika és hasonló témák iránt érdeklődtek, a nők továbbra is a japanizmus korábbi, a szabadkai városi mulatságokon jelentkező formáját élvezték. Egyes férfiaknak ezekben a kérdésekben megnyilvánuló tájékozottságáról azonban tanúskodik a szabadkai író és orvos, ifj. Brenner Jó-

¹⁶ Šimon Vuletić V. – Papp Á.: Istočna Afrika u doba Oskara Vojnića i savremenika – Kelet Afrika Vojnich Oszkár és kortársai idejében. 2001, 10–12.

¹⁷ Bácsország II. Szabadka, 1905. március 12., 14.

¹⁸ Bácsország II /15. 1905. április 9., 13.

¹⁹ Duranci, B.: Titus Mačković (1851–1919). 1985, 540–548.

²⁰ Bácsország II /15. 1905. április 9., 13.

²¹ Brenner J.: Lifka, pionir kinematografije. 1993, 31, 114; Grlica, M.: Subotički dani gospodina Aleksa. 2011, 14.

²² Brenner J. i. m. 32, 115.

²³ Káich K.: Szabad Líceumok Bácskában és Bánátban. 1979, 110.

²⁴ Grlica, M.: Subotički dani gospodina Aleksa. 2011, 24. (Bácskai Napló, 252 szám, 1912. november 14.)

zsef, ismertebb nevén Csáth Géza (1887–1919) egyik 1912-ben írt levele. A levelet az említett év nyarán írta Stubnyafürdőről (Turčianske Teplice) bátyjának, Brenner Dezsőnek Szabadkára, válaszként érdeklődésére a Bözsikének szánt kimonó szabását illetően. Csáth Géza azt írja, hogy ezeket a dolgokat a jelmezekről szóló „costumeos” könyvekből kell kinézni a divatlapok helyett. Megígéri, hogy még aznap beszerez egy ilyen témájú könyvet, de hozzáteszi, hogy a kimonó esetében a szabás mellékes, mivel: „Kimono forma az csak egy van, és készíteni úgy kell, hogy a szövetet amely 80–120 cm széles a következő módszerrel terítjük a nőre”. Itt következik egy rajza, majd a további leírás: „A szövet két hosszú pallalelogramját tehát egyszerűen keresztezni egymást és az oldalt való összevarrásnál szép redőket, bő hónalját szolgáltató magától minden további nélkül. Ezt épp a napokban mutatta meg nekem egy elsőrangú szabónő. A fantázia itt csak a szövetanyag megválasztásában (illenie kell az archoz), az arc és száj! kifestésében (*amely szükséges*) a frizurában – a fül mögé tűzendő mályvarózsák színében, a frizura megalkotásában exellálhat.”²⁵ Könyvű, japán mintás kreppet javasol, vagy natúr nyers selymet és egyszínű „tangósárgát”. Úgy véli, a rózsza lehet fehér, sárga, lila, rózsaszín vagy „tangósárga”, de lehet krizantém is. A krepphez fekete habosan feltűzőt „charmeuse” selymövet javasol, mély dekoltázst, megfelelő színes „yes poudert”, és a rúzszt az ajkakra szív alakban festve. A hasított szoknya alját fekete selyemmel kell beszegni. Mellékeli a rózsza rajzát is, amely 15–20 cm átmérőjű és nem dús, hanem „leveles” kell legyen, továbbá a két jellegzetes pálcikával keresztben átszúrt konty rajzát. Hasonló rajzát találhatjuk egy ilyen kontyról 1906-ban írt naplójában, amikor Puccini Pillangókisasszony című operájának pesti bemutatójáról ír elragadtatással.²⁶ [Az opera 1904-ben íródott, az orosz–japán háború kitörésének évében, a főszereplők pedig Cso-cso-szán, a fiatal géza, és Pinkerton, az amerikai tengerészhadnagy.]

Csáth említett levele keletkezésének (1912) nyarán a szabadkai Bács megyei Naplóban „Japán” nyári szaletilijének megnyitását hirdette az „öreg Szeibold Józsi bácsi”. Itt a következőket kínálta: csapolt „Dréher-féle „Király”-sört poharanként 20 fillérért”, „Siller-bort – utcán át hordva – literenként 50 fillérért” és „Minden hétfőn, csütörtökön és vasárnap elsőrendű cigányzene szórakoztatja a közönséget”.²⁷ Az épület a város központjában állt, a Népbankkal szemben az Eötvös utcában, és egy fából készült kerthelyiség, nyári pavilon lehetett, nyitott oldalakkal és tetővel. Egy hasonló, de zenei pavilon fennmaradt Palicson a Vigadó közelében, az új, szecessziós stílusú szabadkai Városházával egy időben, 1912 szeptemberében átadott épületegyüttes részeként. A pavilon, illetve kiosk az építészetben keleti eredetű, és egy megemelt építményt jelent, amely pihenőhelyként szolgál a természetben. Európában először az angolparkok részeként jelentkeznek, a XIX. században pedig feltűnik a városi tereken is sütemények, virág, bonbon stb. árusítására. Palicson, a levéltári adatok alapján, a XIX. század közepétől állítottak fel hasonló építményeket a nyári hónapokban, különböző néven. A kioszkok felállítására a polgármesteri hivatalnak benyújtott kérvények mellékleteként rendre ott találhatóak a tervrajzok is, melyek közül néhány máig fennmaradt a szabadkai Történelmi Levéltárban, és Magyar László levéltáros publikálta őket Palicsról szóló könyvében.²⁸ Azonban egyik építmény esetében sem említik, hogy japán stílusban készült volna, így az eddigi kutatás alapján Szeibold József vendéglátós 1912-ből való példája egyeduralkodó.

²⁵ Csáth G.: 1000 x ölel Józsi. Családi levelek 1909–1912. 2008, 83–84.

²⁶ Ifj. Brenner J. (Csáth G.): Napló 1906–1911. 2007, 76.

²⁷ Bács megyei Napló, 1912. július 6., 4.

²⁸ Madar L. – Magyar L.: Stari palički kiosci – Régi palicsi kioszkok – Pavilons in Palić. 2003, 100–103.

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI IDŐSZAK ÉS LIFKA SÁNDOR SZEKRETERJE

Az I. világháborút követően sem tűnt el a japanizmus városunkból, különösen amiatt, mert már korábban a szélesebb keretű orientalizmus részévé vált. A két világháború közötti években Szabadkának gazdag antik piaca volt, és az orientalista tárgyak jelentős forrásának számított, melyek közt távol-keleti tárgyak is szerepeltek.²⁹ Így az Ázsiából származó áru Újvidékre, amely nagy felvásárlója volt a keleti tárgyaknak,³⁰ a két legközelebbi regionális központon, Szabadkán és Szegeden keresztül jutott el.³¹ A Szabadkára látogató műgyűjtők között volt dr. Branko Ilić újvidéki orvos, aki 1966-ban magángyűjteményét Újvidék községnek és Vajdaság Autonóm Tartománynak ajándékozta. Ebből hozták létre később az újvidéki Idegen Művészeti Gyűjteményt (Zbirka strane umetnosti). A gyűjtemény egyes tárgyairól pontosan tudható, hogy Szabadkán vásárolták őket, mint pl. a két XVIII-XIX. századi akvarellt, a Japánból származó udvaronc portrékat. Dr. Ilić Singer Bernát, a szegedi gyűjtő és régiségkereskedő örököseitől vásárolta meg ezeket.³²

A szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményébe is több orientális tárgy került, közöttük a távol-keleti eredetűek. A legjelentősebb az elefántcsontból készült japán okimono szobrokból álló gyűjtemény, amely 1964 óta van a Múzeum leltárában, miután építési munkálatok közben rátaláltak egy régi szabadkai épület falának rejtékében.³³ Az ismeretlen tulajdonos gyűjteménye minőséges és részben szignált, kínai és japán származású szobrokból áll, ami Ljubomir Vujaklija véleménye szerint a gyűjtés hosszabb ideig tartó hagyományára utal.³⁴ Ismeretes, hogy a japán okimono szobrok legszebbjei épp a Meidzsi-korszakban (1867–1912) készültek, és ezek nagy mennyiségben kerültek az európai piacra.³⁵ (3. kép.) További három kisméretű elefántcsont szobor található a szabadkai Múzeumban levő Lifka Sándor ajándék gyűjteményben. A gésát, Buddhát és egy harcost ábrázoló különböző méretű szobrok kisebb művészi értékkel bírnak az említett gyűjtemény szobraihoz viszonyítva – így a gésa és a Buddha szemmel láthatóan sorozatgyártással készült (4. kép). A Múzeum művészeti gyűjteményében található még néhány képzőművészeti és iparművészeti tárgy, melyek származásukat, stílusukat vagy motívumaikat tekintve Japánhoz kapcsolódnak. Ilyen például egy kimonó (5. kép), és egy festmény, amely gésákat ábrázol, miközben teát főznek és ikebanát készítenek (6. kép), illetve három kerámia padlóváza, melyek hasonlítanak (de méretükben eltérnek) a nagybecskereki Városi Múzeumban található vázákhoz, melyekről Milena Šijaković, a múzeum kurátora azt írja, hogy

²⁹ Vujaklija, Lj. – D' Amiko, R.: Zbirka strane umetnosti Muzeja grada Novog Sada. 2010, 205..

³⁰ Az újvidéki családok birtokában 1900 körül – de később is – nagy számú orientalista tárgy volt, erről tanúskodik az 1970-ben az újvidéki Városi Múzeumban szervezett Távol-keleti iparművészet az újvidéki gyűjteményekben című kiállítás.

³¹ Lazić, Lj.: Izgled građanskih enterijera u Novom Sadu krajem 19. i početkom 20. veka. 2010, 32.

³² Dr. Branko Ilić hagyatéka Újvidék KKT 1968. január 29-én meghozott végzésével az újvidéki Városi Múzeum gondnoksága alá került. A Városi Múzeum kezdeményezésére a hagyaték a Külföldi Művészeti Gyűjtemény nevet kapja. A gyűjteményt 1968. június 7-én nyitották meg a nyilvánosság előtt, és azóta az újvidéki Városi Múzeum kihelyezett részlegeként működik. = Vujaklija Lj. – D' Amiko, R. i. m., 5., 207.

³³ A szabadkai Városi Múzeum Művészeti Osztályának régi leltárkönyve. Ezeknek a tárgyaknak a leltárba vétele a 301. számmal kezdődik.

³⁴ Vujaklija Lj. – D' Amiko, R. i. m. 205.

³⁵ Régiségek. Kézírónyv régiséggyűjtőknek. 2007, 354–359.

Japánból származnak a XX. századból, és teljes felületükön emberi alakokkal, növényi és geometriai motívumokkal vannak díszítve, gazdagon színezve és bearanyozva.³⁶ A szabadkai Múzeum két padlóvázája egy párt alkot, melyek mindkét oldalára egyformán férfialakokat festettek keleties viseletben (7. kép), míg a harmadiknak csak az egyik oldalára festettek (8. kép). Mindháromnak az alján található jelzet, és feltételezhetjük, hogy a XIX. és XX. század fordulóján, vagy a XX. század első harmadában készülhettek. Mamuzsics Magda (1907–1972 után)³⁷ szabadkai festőnő olajképe kompozíciójában szerepel egy, a leírtakhoz hasonló váza, rajta két hangsúlyos szakállas férfiarccal. A vázában piros és fehér rózsák vannak, mellette pedig egy térdelő gésa. A kép az 1923 és 1931 közötti időszakban készülhetett, amikor Oláh Sándor (1886–1966) szabadkai festőművész magánóráira járt. A képen visszaköszön Oláh sötétzöld színvilága, fekete és barna részletekkel, ami jellemző volt akkori festészetére. Ez a festőnő kevés fennmaradt munkáinak egyike, aki tanulmányait 1931-ben Petar Dobrovićnál folytatta Belgrádban, amikor a palettája, feltételezhetően, megváltozott.³⁸ (9. kép.) A gésa motívuma szemmel láthatóan olyan népszerű volt, mint az előző időszakban a nyitott papírnapernyő és a legyező. Ezt támasztja alá egy 1921-ből való reklám is, amelyből megtudjuk, hogy a cseh gyártó bonbonjai – a karamellek, a „foures, superior és merkantil áruk” megérkeztek a szabadkai *Gésa* nevű vállalatba, amely a Rudics utca 12-ben volt.³⁹

Számtalan értékes iparművészeti alkotásnak azonban nem sikerült fennmaradnia valamely közgyűjteményben, ami megnehezíti a kutatást és a teljesebb kép kialakulását a szabadkai enteriőrökhöz, öltözködéshez stb. fűződő stílus- és kulturális irányzatokról. Éppen emiatt Lifka Sándor (1880–1952) hagyatéka – özvegye, Lifka Erzsébet (1895–1983) ajándéka –, ami 1984-ben került a Városi Múzeumhoz, szélesebb körű figyelemre érdemes.⁴⁰ Természetesen a hagyatéék elsődleges értékét az adja meg, hogy az a város, de egyben a szélesebb környezet híres személyéhez kapcsolódik. A hagyatéket, mint heterogén egységet, a Múzeumba kerülésekor három részre osztották, így egyik része a Történelmi Osztályhoz, a másik a könyvtárba, a harmadik pedig a Művészeti Osztály gyűjteményébe került. Így került a Művészeti Osztályhoz többek között több orientalista tárgy is, amint a tárgyak 1984-es átvételekor készült jegyzőkönyvben áll: „három elefántcsont miniatúra” (a már említett Buddha, a gésa és a harcos szobrok); „perzsaszőnyeg lótuszvirággal – ezüstliliommal”; „két feketekávés csésze és egy kis kanna – eredeti perzsa lótuszvirággal és cseresznye virággal”; „kézzel festett legyező Marie Antoinette esküvőjéről elefántcsontból, miniatűr figurákkal, kínai pagodákkal, lótuszvirággal”.⁴¹ A jegyzőkönyv a tárgyakat úgy nevezi meg, ahogyan azok az 1974. október 24-én kelt ajándékozási szerződésben sze-

³⁶ Šijaković, M.: Katalog stalne postavke zbirke primenjene umetnosti. 2011, 22.

³⁷ A festőnő halálának időpontja a szakirodalom számára ismeretlen, de 1972-ben megjelent egy vele készült interjú. Lásd: Sz. Kanyó Leona: A művész talán újra hazatál. Magyar Képes Újság, 1972, június 4., 27. old.

³⁸ Gajdos T.: Szabadka képzőművészete. 1995, 323.

³⁹ Reklám. Bácskai Hírlap, Szabadka, 1921. február 4.

⁴⁰ Lifka Sándor hagyatéka ajándékozási szerződése 1974. október 24-én jött létre Lifka Erzsébet és a szabadkai Városi Múzeum között, de a szerződésnek megfelelően az csak az adományozó halála után lépett életbe.

⁴¹ A jegyzőkönyv a tárgyak átvételéről, melyek az 1974. október 24-én megkötött ajándékozási szerződés értelmében kerültek a szabadkai Városi Múzeum tulajdonába, 1984. február 29-én készült az elhunyt Lifka Erzsébet otthonában Szabadkán, a Đuro Đaković utca 3. szám alatt. Az átvévo bizottság tagjai: mgr. Milka Mikuška, a Múzeum igazgatója, Baranyi Anna kurátor, a Múzeum művészettörténésze, Stjepan Kujundžić, Szabadka Község megbízottja. A jegyzőkönyvet a Múzeum pecsétjével látták el R. 25/84. szám alatt.

repelnek, amiből az következik, hogy a megnevezésben részt vett az adományozó, vagyis Lifka Sándor özvegye is.⁴² Az átvételt követően a szabadkai Városi Múzeum több alkalommal is bemutatta a hagyatékot egy-egy kiállítás keretében (1984. május 18-ától; 1993. július 9-étől; 2008. április 23-ától).⁴³ A hagyatékban található tárgyak azon csoportjában, amely a művészeti gyűjteménybe került, megtalálható Lifka Sándor szalonjának berendezése – egy szekreter, egy kerek asztal, két fotel és egy kanapé –, amelyek Szabadkán készültek, ami ugyancsak fontos adat.

Lifka Sándor szalonbútorának szekretere oldalsó, üvegezett ajtaja belső felére rögzített fém címkéken ez áll: „Karla Šipoša Sinovi – industrija i trgovina nameštaja – Möbelerzeugung und Verkauf – telefonski broj: 205 Subotica – Oslobodjenja ulica 3.“ (10. kép). A *Sipos fivérek* bútorgyárának működése a műhely 1860-as megalapításával kezdődött, 1918 után pedig a fivérek, Sipos Károly és Lajos tulajdonaként került bejegyzésre. 1927-ben gépesített asztalosműhellyel rendelkezett a cég, 15-től 20 munkással, a maximális évi kapacitása pedig 200-tól 250 bútorgarnitúra volt. Közismert volt, hogy a cég csak megrendelésre dolgozott,⁴⁴ és hogy 1927-ben újraregisztrálták nyilvános kereskedelmi társaságként *Sipos Károly és fiai* néven.⁴⁵ A vállalat 1937-ben válságba került,⁴⁶ a II. világháború idején pedig szétszerelték, és átszállították Magyarországra.⁴⁷ Lifka szekreterje a vállalat sikeres működése idején készült, 1932-ben. A bútor készítésének dátuma megtalálható a szekreter tetején lévő szignatúrában, az ún. koronán, a tervező és művészi fametsző aláírásával együtt, aki az ott dolgozó Almási Gábor (1911–1994) volt (11. kép). Almási szignatúrája képezi a kimagasló iparművészeti múzeumi tárgy értékének harmadik dimenzióját, mivel egy olyan alkotóról van szó, aki a két háború közti Szabadka kevésbé ismert mesterének egyike, később pedig a képzőművészeti színpad jelentős szereplőjévé válik.⁴⁸ A fametszést 1925-ben kezdi tanulni inasként Weiner Lipót zentai műhelyében, ahol 1928-ig marad. Ezután rövid ideig, 1928 októberétől 1929 márciusáig Sipos gyárában dolgozik Szabadkán, majd Belgrádban és Zágrábban keres munkát. 1931-ben visszatér Zentára Weiner Lipót műhelyébe, 1932-ben pedig Szabadkára költözik, és ismét a Sipos fivérek gyárában helyezkedik el. Itt nyomtatják ki 1935-ben és 1937-ben a modern- és stílusbútor terveit tartalmazó albumait.⁴⁹

Lifka Sándor és Erzsébet a stílusjegyeket és a funkciót meghatározva rendelték meg a bútort. A bútor egy bizonyos sablon alapján készült, ami az alakját és méreteit illeti, a megrendelő pedig kiválaszthatta a textilhuzat fajtáját, a jelöléseket – mint amilyenek pl. a Lifka házaspár iniciáléi (12. kép) –, továbbá bizonyos kombinációkat és módosításokat kérhetett az eredeti tervrajzhoz képest. A döntéskor segítségükre voltak a rajzok és a ka-

⁴² Az ajándékozási szerződést 1974. december 12-én hitelesítették, és az iktatási száma 01–288 / 1974. december 12.

⁴³ Vuković Dulić, Lj.: Izložbena Djelatnost Gradskog muzeja u Subotici (1980–2006). 2007, 102., 111.

⁴⁴ Mačković, S.: Industrija i industrijalci Subotice (1918–1941). 2004, 247., 838. számú lábjegyzet.

⁴⁵ Mačković, S. i. m. 239.

⁴⁶ A munkások többsége elhagyta a gyárat, csupán 3 segédmunkás és 4 inas maradt. Mačković, S. i. m. 247. 839. számú lábjegyzet.

⁴⁷ Mačković, S. i. m. 239.

⁴⁸ Közvetlenül a II. világháború után Almási G. is részt vesz a figurális rajztanfolyamon Szabadkán, ahova a belgrádi Képzőművészeti Akadémia elvégzése után tér vissza 1952-ben, és így az akadémiailag képzett vajdasági szobrászok közé tartozik, akik utat törnek ennek a képzőművészeti ágának, és erősítik azt. Arsic, M.: Likovna umetnost u Vojvodini 1944–1954. 1980, 32.

⁴⁹ Almási G.: Szobortalan égaljról jöttem. 1981.

talógusok. Almásinak a *Sipos Károly és fiai* által kiadott katalógusában nem találjuk meg a Lifka hagyatékban lévő garnitúrát, de találkozhatunk néhány egyedi, hasonló darabbal Almási eredeti rajzai között, amelyek a Városi Múzeum művészeti osztályának gyűjteményében vannak. A Lifka szalon berendezését a megrendelő életének egyik nagy fordulata évében rendelték meg. Ugyanis az *Orient Film Rt.* felszámolását követően, a XX. század harmincas éveinek kezdetén Lifka Sándor feleségével egy birtokot vesz Királyhalmán, és villamossági anyagok és rádiókészülékek kereskedelmével kezd foglalkozni: megnyitja szaküzletét a mai Korzón.⁵⁰ Egyes adatok szerint 1932-ben Lifka a szabadkai szabadkőműves páholy tagja lesz.⁵¹

Esetünkben Lifka hagyatékából a szekreter a legérdekesebb, annak japanizáló motívumai miatt. Ez teljes egészében neobarokk stílusban készült, két nagy üvegezett oldalajtóval, melyek között alul három fiók található – köztük egy titkos is, a szélén pedig három polccal rendelkező résszel, amely egy belülről távol-keleti mintákkal díszített két-szárnyas ajtóval zárható (13. kép). A jobb szárnyon egy kissé megdőlt magas pagodát láthatunk, öt, a szélein felfelé görbülő tetővel (az öttetős pagoda a japán buddhizmus szerint az univerzum öt alapelemét jelképezi – föld, víz, tűz, szél, éter; a kínai filozófia szerint pedig a vizet, a fát, a tüzet, a földet és a fémet); egy gésát kimonóban, hóna alatt egy öszszecsukott napernyővel, japán szokás szerint fogantyújával lefelé fordítva; hegycsúcsot a kompozíció háttérében (14. kép). A bal szárnyon egy oszlop látható tetején egy virágzó ággal és oszlopra tekeredő kígyóval; egy víz fölé, cölöpökre épült nyeregteretű ház, melynek két teteje közül az egyik nagyobb, a másik kisebb, a távol-keleti építészet stílusában felfelé görbülő széllel; egy kis méretű hajó; a kompozíció előterében tavirózsa és daru a vízfelület hullámvonalain (a daru a hosszú élet és a ciklikus mozgás jelképe, itt labdaként öszszegömbölyödve). A szekreter könnyűfából (fenyőből vagy hársból) készült, és furnérral van borítva – a középső részen juharból, az oldalajtókon pedig dióból.⁵² A felsorolt motívumok a középső ajtókon intarziával készültek több fajta furnérból, helyenként gyöngyház berakással – a kígyó szeme, az ablaktáblák, a gésa hajdísze, napernyőjének fogantyúja. Ugyanezek a motívumok, ugyanebben a kompozíciós elrendezésben, megtalálhatóak egy Bácskossuthfalván talált komódon, amely azonos időben készülhetett. A komód fényképe még azt megelőzően megjelent, hogy a bútor bejutott volna a szabadkai Múzeumba, a bútor készítőjeként pedig ugyanúgy a *Sipos Károly és fiai* vállalat neve szerepel.⁵³ A komód Schreier Rozália tulajdona volt. A komód és a szekreter közt abban van különbség, hogy az említett motívumok fordított sorrendben jelennek meg: ami Lifka szekreterjének bal szárnyán van, az a komódnál a jobb szárnyon található, és fordítva. További különbség, hogy a komód esetében a motívumok az ajtó külső felületén vannak, és így állandóan láthatóak, azaz meghatározzák a bútor jellegét – orientalista stílus távol-keleti modorban, amely benyomást tovább erősíti a komód felső, hátsó peremén található vízszin-

⁵⁰ Grlica, M. 2011. 40.

⁵¹ Farkas Zs.: Plemeniti sin Monarhije – A Monarchia széplelkű fia. 2009, 129., 136–137.

⁵² Köszönettel tartozunk az anyagok azonosításában nyújtott segítségéért Kiss Szilárd asztalosnak.

⁵³ Baranyi Anna egyetemi hallgató írásában a komód elkészültének éveként 1923-at említi, ami nem lehet pontos, mint ahogy a komód stílusa sem szecessziós, a cég nevét ugyanis 1927-ben jegyezték be Sipos Károly és fiaiként – ahogy azt Baranyi is megnevezi – (lásd: Mačković, S. i. m. 239.). Ennek ellenére a komód jegyzékbe vétele és a fényképének megjelentetése különösen hasznos a további kutatások szempontjából. Baranyi A.: A Posta utca művészettörténeti topográfiája. 1977, 60–61.

tes konstrukció két felfelé görbülő véggel és négy perforált, téglalap alakú dísszel. Lifka Sándor nyilvánvalóan azt akarta, hogy a szekreterje neobarokk stílusú legyen, és így beilljen a garnitúra többi eleme által alkotott klasszikus egységbe, míg az egzotikus motívumok csak a középső ajtók kinyitásakor váljanak láthatóvá. Ez a bizarr kapcsolat nem volt idegen a korban, amelyben élt, és mint fentebb láthattuk az eklektikus belső berendezésekben jutott kifejezésre korábbi időszakokban. A bútort azonban keleti szőnyegre helyezték, amely ma ugyancsak a hagyatéék részét képezi, a fotelek és a kanapé kárpitja pedig másfajta mintájú és színű volt, mint ma. A kárpitot annak károsodása miatt cserélték ki – eredetileg virágmintás volt, sárgás-pirosas színben, ma pedig kék színű, ami összhangban van a szőnyeg színvilágával.⁵⁴ Nem állíthatjuk, hogy Lifka Sándor szekreterje teljesen egyedi, és kizárólag a tulajdonosa egyéni szükségleteire és ízlése szerint keletkezett, mivel, amint láthatjuk, az egzotikus intarzia a többi részlethez hasonlóan sablon alapján készült. Ugyanakkor ugyanebből a korból igen kevés bútor maradt fenn a szabadkai és környékbeli közgyűjteményekben ahhoz, hogy ezek alapján további következtetéseket vonhassunk le. Mégis, a Lifka család megőrzött szekreterje utal a tulajdonosa egyéni érdeklődésére, illetve ízlésére, amit alátámaszt az a tény is, hogy a szekreter elkészítését megelőzően a filmforgalmazással és mozik felszerelésével foglalkozó (1922-ben alapított) részvénytársaságának az *Orient* nevet adta.⁵⁵

A szabadkai lakosság hasonló érdeklődését mutatja még néhány korabeli adat. A zágrábi *Kastner és Öhler* cég képviselője 1930-ban Szabadkán hirdette *japán aszalterítőt*, mondván, azokat közvetlenül Japánból importálták, „egzotikus mintákkal és tartós színekkel, amelyek nem fakulnak ki a napon és mosás közben sem”.⁵⁶ Orientalista stílusú tárgyakat Szabadkán is gyártottak, például 1924-től a *Mekka* keleti szőnyeget fonó és szövő üzemben. A gyár tulajdonosai, Ingus Sándor és felesége, Goldstein Margit a termelési programba bevették a kenderből és gyapjúból kézzel szőtt, ún. *perzsaszőnyeget* is, melynek szélessége 60–300 cm volt.⁵⁷

ZÁRSZÓ

Jelen tanulmányunk az adott téma kutatásának kezdetét jelenti, így idővel várható még több adat és összefüggés felbukkanása és bemutatása. Az eddigi adatok alapján elmondható, hogy a japanizmus divatja Szabadkán 1905 és 1912 között élte tetőpontját, de előtte és utána is jelen volt különböző formákban. A jelenség az eklektika, illetve az orientalizmus tágabb fogalomkörébe épült bele és a társadalmi életben, iparművészetben, lakberendezésben jutott leginkább kifejezésre, így megkerülhetetlen azok korszakonkénti kutatásánál. Szabadka, a japanizmus és az orientalizmus más formáinak tekintetében nem csak a felsorolt szférákban jeleskedett, hanem a XX. század első harmadában ilyenemű kereskedelmi központnak is számított. A téma kutatása, Szabadkára és egy szélesebb régióra nézve, további hasznos ismereteket és új kontextust eredményezhet.

⁵⁴ A kárpitot a művészeti gyűjtemény akkori kurátora, Baranyi Anna cserélte ki.

⁵⁵ Mirko Grlica, i. m. 30.

⁵⁶ Reklám. Napló, Szabadka, 1930. május 18., 15.

⁵⁷ Mačković, S.: *Industrija i industrijalci Subotice (1918–1941)*. 2004, 357–358.

LITERATURA / IRODALOM

ALMÁSI Gábor

1981. *Szobortalan égaljról jöttem*, Életjel, Szabadka

BARANYI Anna

1977. *A Posta utca művészettörténeti topográfiája*, In: Moravica monográfiája – Közlöny 2., Moravica, 53–63.

BRENER Janoš – BRENNER János

1993. *Lifka, pionir kinematografije – Lifka, a kinematográfia úttörője*, NIP „Subotičke novine” „Otvoreni univerzitet”, Subotica – Szabadka

Ifj. BRENNER József (CSÁTH Géza)

2007. *Napló 1906–1911*, Életjel, Szabadka

CSÁTH Géza

2008. *1000 x ölel Józsi. Családi levelek 1909–1912.*, Életjel, Szabadka

DURANCI, Bela

1985. *Titus Mačković (1851–1919)*, In: Üzenet, XV/9., szeptember, Szabadka, 540–548.

FARKAŠ, Žuža – FARKAS Zsuzsa

2009. *Plemeniti sin Monarhije – A Monarchia széplelkű fia*, In: Lifka 1880–1952, Életjel Szabadka, 90–143.

GAJDOS Tibor

1995. *Szabadka képzőművészete*, Életjel, Szabadka

GELLÉR Katalin

1989. *Japanizmus a magyar művészetben*, In: Ars Hungarica, XVIII/2., Budapest, 179–189.

GRLICA Mirko

2011. *Subotički dani gospodina Aleksa*, In: Zbornik radova „Lifka i Lifke”, (urednik: M. Grlica, A. Erdeljanović), Otvoreni univerzitet, Subotica – Jugoslovenska kinoteka, Beograd

IMPEY, Oliver

1977. *Japonisme and Modern Chinoiserie*, In: Chinoiserie. The Impact of Oriental Styles on Western Art and Decoration, Charles Seribner’s Sons, New York, 185–197.

SZ. KANYÓ Leona

1972. *A művész talán újra hazatalál*, In: Magyar Képes Újság, 4. június, Eszék, 27.

KÁICH Katalin

1979. *Szabad Liceumok Bácskában és Bánátban*, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

KOVÁCS Ágnes

2008. *A táncoló gésa – Adalékok Tornai Gyula japán tárgyú képeihez*, Artmagazin, 2., Budapest, 56–64.

LAZIĆ, Ljiljana

2010. *Izgled građanskih enterijera u Novom Sadu krajem 19. i početkom 20. veka*, In: Zbornik Muzeja primenjene umetnosti, 06/2010., Beograd, 27–42.

MAČKOVIĆ, Stevan

2004. *Industrija i industrijalci Subotice (1918–1941)*, Istorijski arhiv Subotica, Subotica

MAĐAR, Laslo – MAGYAR László

2003. *Stari palički kiosci – Régi palicsi kioszkok – Pavilons in Palić*, In: Paličke šetnje Palicsi séták – Palić promenades, Javno preduzeće „Palić–Ludaš“, Palić – Boško Krstić, Subotica

MARTINOVIĆ CVIJIN, Kata

2002. *Subotički opus Ferenca J. Rajhla – Raichle J. Ferenc szabadkai alkotásai*, In: Secesija u Subotici, In: Secesija u Subotici – A szecesszió Szabadkán, Književna zajednica, Subotica – Kijarat Kiadó, Budapest, 76–103.

NINKOV, K. Olga

2008. *Secesija i simbolizam*, In: Evropski konteksti umetnosti XX veka u Vojvodini, Muzej savremene umetnosti Vojvodine, Novi Sad, 418–427.

Régiségek – Kézikönyv régiséggyűjtőknek

2007. (G. Rigby), Alexandra Kiadó, Pécs

ROBERTS, Džon M.

2002. *Evropa 1880–1945*, Clio, Beograd

SZERDAHELYI István

2009. *Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Japán Császárság között 1869. október 18-án kötött kereskedelmi szerződés*, In: Tanulmányok a magyar–japán kapcsolatok történetéből, (szerkesztette: Farkas I. – Szerdahelyi I. – Umemura Y. – Wintermantel P.), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 27–43.

ŠIJAKOVIĆ, Mileva

2011. *Katalog stalne postavke zbirke primenjene umetnosti*, Narodni muzej, Zrenjanin
ŠIMON VULETIĆ Viktorija – PAPP Árpád

2001. *Istočna Afrika u doba Oskara Vojnića i savremenika – Kelet–Afrika Vojnich Oszkár és kortársai idejében*, Gradski muzej Subotica – Városi Múzeum Szabadka

Taj divni kolorit graždanstva. Likovni život u Velikom Bečkereku u 19. i početkom 20. veka – A polgárság pompázó színei. A nagybecskereki képzőművészeti élet a 19. században és a 20. század elején

2009. Narodni muzej Zrenjanin, Zrenjanin

The Kyoto Costume Institute

2004. *Fashion From the 18th to 20th Century*, Taschen GmbH, Köln

VUJAKLIJA, Ljubomir –D’ AMIKO, Roza

2010. *Zbirka strane umetnosti Muzeja grada Novog Sada*, Muzej grada Novog Sada
VUKOVIĆ DULIĆ, Ljubica

2007. *Izložbena djelatnost Gradskog muzeja u Subotici (1980–2006)*, In: Museion 6, Gradski muzej Subotica – Városi Múzeum, Szabadka, 93–142.

WICHMANN, Siegfried

1981. *Japonisme. The Japanese influence on Western art since 1858*, Thames & Hudson, London

Novine – Újságok:

Bácsország

Bácskai Hírlap

Napló

Rukovet

JAPONISME IS SUBOTICA IN THE FIRST THIRD OF THE 20th CENTURY CONTRIBUTION TO THE RESEARCH ON JAPONISME WITH EXAMPLES FROM THE ART COLLECTION OF THE MUNICIPAL MUSEUM IN SUBOTICA

Summary

Japonisme appeared in Subotica in the late nineteenth century as part of Orientalism in interiors built in the style of eclecticism and historicism. It flourished in 1905, the second year of the Russo-Japanese War. That year, during the carnival season, a Japanese night was held on two occasions. A costume of a Japanese woman was worn among others by Kornelija Mačković, the daughter of Titus Mačković, an architect from Subotica. In 1912, Géza Csáth described how to make a kimono, hair and makeup for this costume, which also confirms people's interest in Japan in the following years. For instance, in 1912, caterer J. Seibold opened a „Japanese kiosk” in the centre of town. The people of Subotica also had a chance to see films about Japan in the Lifka cinema. Japonisme continued to exist between the two World Wars, a time when Subotica had a rich market of antiquities and was considered a significant source of oriental objects. That is why collectors from other towns came to Subotica, people like Dr. Branko Ilić from Novi Sad, from whose collection the Collection of Foreign Art was set up in Novi Sad. The Art Collection of the Municipal Museum in Subotica has several oriental objects from the Far East, including the collection of Japanese okimono sculptures and the legacy of Aleksandar Lifka, a desk in neo-baroque style featuring pagodas, geishas and cranes. The desk is important also because it was manufactured in Subotica, in the factory „Šipoš Karlo and Sons” in 1932, and because Gabor Almaši, who later became a well-known academic sculptor, used to work on it. Even though the desk was made with the use of templates - in Stara Moravica a chest of drawers was found with identical motifs - it indicates the owner's personal interest in orientalism and this kind of trend in Subotica. When Aleksandar Lifka founded his co-partnership for distribution of films and setting up cinemas, he called it „Orient”. Japonisme was one of the aspects of orientalism in Subotica and it has left behind a valuable footprint that is worth attention and further research.

1. Građanski enterijer, kraj XIX veka, fotografija, Gradski muzej Subotica, Istorijsko odeljenje, inventarski broj: I-4179

1. Polgári lakásbelső, XIX. század vége, fénykép, Városi Múzeum, Szabadka, Történelmi Osztály, leltári szám: I-4179

3. Japanske okimono skulpture, period Mejdži, kraj XIX veka, slonovača, Gradski muzej Subotica, Umetničko odeljenje. Sa leva na desno: 1. kompozicija, h 21,5 cm, inventarski broj U-301; 2. kompozicija, h 21 cm, inventarski broj U-316; 3. kompozicija, h 20,5 cm, inventarski broj U-319; 4. kompozicija, h 22 cm, inventarski broj U-308; 5. kompozicija, h 20 cm, inventarski broj U-312.

3. Japán okimono elefántcsont szobrok, Meiji-kor, XIX. század vége, Városi Múzeum, Szabadka, Művészeti Osztály. Balról jobbra: 1. kompozíció, h 21,5 cm, leltári sz. U-301; 2. kompozíció, h 21 cm, leltári sz. U-316; 3. kompozíció, h 20,5 cm, leltári sz. U-319; 4. kompozíció, h 22 cm, leltári sz. U-308; 5. kompozíció, h 20 cm, leltári sz. U-312.

4. Skulpture od slonovače iz Legata Aleksandra Lifke, Gradski muzej Subotica, Umetničko odeljenje. Sa leva na desno: Ratnik, h 33,5 cm, inventarski broj P-97; Gejša, h 14 cm, inventarski broj P-95; Buda, h 8 cm, inventarski broj P-96.

4. Elefántcsont szobrok Lifka Sándor ajándék gyűjteményéből, Városi Múzeum, Szabadka, Művészeti Osztály. Balról jobbra: Harcos, h 33,5 cm, leltári sz. P-97; Gésa, h 14 cm, leltári sz. P-95; Buddha, h 8 cm, leltári sz. P-96.

5. Kimono, svila sa aplikacijama i vezom, h 101 cm, Gradski muzej Subotica, Umetničko odeljenje, inventarski broj P-101.

5. Kimonó, applikált és hímzett selyem, h 101 cm, Városi Múzeum, Szabadka, Művészeti Osztály, leltári sz. P-101.

6. Gejše, slika na papiru, 19,8 x 32 cm, Gradski muzej Subotica,
Umetničko odeljenje, inventarski broj U-921.

6. Gésák, festmény papír alapon, 19,8x32 cm, Városi Múzeum, Szabadka,
Művészeti Osztály, leltári sz. U-921.

7. Obe strane podne vaze, keramika,
h 63 cm, Gradski muzej Subotica,
Umetničko odeljenje,
inventarski broj P-98.

7. Padlőváza eleje és hátulja, kerámia,
h 63 cm, Városi Múzeum, Szabadka,
Művészeti Osztály, leltári sz. P-98.

8. Prednja strana podne vaze, keramika,
h 62 cm, Gradski muzej Subotica,
Umetničko odeljenje, inventarski broj
P-100.

8. Padlőváza eleje, kerámia, h 62 cm,
Városi Múzeum, Szabadka, Művészeti
Osztály, leltári sz. P-100.

9. Magda Mamužić: Mrtva priroda sa
figurom gejše, 1923–1931, ulje, platno,
34 x 40 cm, signatura dole desno:
Mamužić, Gradski muzej Subotica,
Umetničko odeljenje,
inventarski broj U-2185.

9. Mamuzsics Magda: Csenedélet gésa
figurával, 1923–1931, olaj, vászon, 34x40
cm, jelzet jobbra lent: Mamužić, Városi
Múzeum, Szabadka, Művészeti Osztály,
leltári szám U-2185.

10. Etiketa subotičke fabrike nameštaja „Karla Šipoša Sinovi“ na sekreteru Legata Aleksandra Lifka, 1932., Gradski muzej Subotica, Umetničko odeljenje, inventarski broj P-90.

10. Sipos Károly és fiai szabadkai bútorgyár címkéje a Lifka S. ajándék gyűjtemény szekreterén, 1932, Városi Múzeum, Szabadka, Művészeti Osztály, Lifka Sándor ajándék gyűjtemény, leltári szám P-90.

11. Signatura Gabora Almašija na kruni sekretera Legata Aleksandra Lifke, 1932, Gradski muzej Subotica, Umetničko odeljenje, inventarski broj P-90.

11. Almási Gábor jelzete a Lifka S. ajándék gyűjtemény szekreterén, 1932, Városi Múzeum, Szabadka, Művészeti Osztály, Lifka Sándor ajándék gyűjtemény, leltári szám P-90.

12. Sekreter Legata Aleksandra Lifke, 1932, proizvod subotičke fabrike nameštaja „Šipoš Karla sinovi“, 237 x 242 x 51 cm, Gradski muzej Subotica, Umetničko odeljenje, inventarski broj P-90.

12. A Lifka S. ajándék gyűjtemény szekretere, 1932, Sipos Károly és fiai szabadkai bútorgyár terméke, 237x242x51 cm, Városi Múzeum, Szabadka, Művészeti Osztály.

13./14. Desno i levo krilo središnjih vrata sekretera Legata A. Lifka.

13./14. A Lifka-szekreter középső ajtajának jobb és bal szárnya, leltári szám P-90.

ЛИЦА ВРЕМЕНА

Портрети уметничке збирке Градског музеја

AZ IDŐ ARCAI

Portrék a Városi Múzeum Művészeti
Osztályának gyűjteményéből

LICA VREMENA

Portreti umjetničke zbirke Gradskoga muzeja

15. 05. 2010. – 14. 04. 2011.
2010. 05. 15. – 2011. 04. 14.

Plakat izložbe Lica vremena

bicycles
anno

Pozivnica izložbe Grad biciklista

Ljubica Vuković Dulić, kustosica – povjesničarka umjetnosti, dipl. muzeologinja

PREMA OTVORENOMU MUZEJSKOM SUSTAVU – KROZ PRIKAZ DVIJU IZLOŽABA: LICA VREMENA I GRAD BICIKLISTA U GRADSKOME MUZEJU SUBOTICA

Sažetak: Prikupljanje, dokumentiranje, čuvanje, izlaganje i interpretacija muzejskih predmeta dio su temeljnih djelatnosti muzejske struke. Te su aktivnosti tradicionalno okrenute prema samomu muzejskom predmetu. Razvojne promjene koje su se tijekom vremena dogodile u svijetu muzeja tiču se ponajviše razumijevanja samoga muzejskog predmeta, odnosno njegova izlaganja i interpretacije. Prema ICOM-ovoj definiciji muzeja, izlaganje predmeta, odnosno muzejska izložbena djelatnost jedna je od pet osnovnih djelatnosti vezanih uz muzejsku praksu, a upravo ona prema suvremenoj muzeološkoj praksi treba biti najviše prilagođena društvenim potrebama i promjenama. Muzej ne predstavlja više samo predmete nego i ideje, prenosi određene priče i iznosi određene stavove. Predmeti nisu jedini nositelji važnosti muzeja, važan je i kontekst koji predstavljaju, priča koju govore i kvaliteta komunikacije koju ostvaruju sa svojim korisnicima. Kult predmeta gubi utjecaj, a kontekstualizacija predmeta zauzima njegovo mjesto.

No to je samo jedna od novina u suvremenoj muzejskoj praksi. Druga se tiče otvaranja muzeja u smislu komunikacije, i to i one unutar samoga muzeja i one izvan njega. Ovaj rad će poslužiti kao prilika da se na jednom segmentu izložbene djelatnosti Gradskog muzeja Subotica, odnosno na primjeru izložaba *Lica vremena – portreti umjetničke zbirke Gradskog muzeja Subotica* (15. V. 2010.–16. IV. 2011.) i *Grad biciklista* (14. V.–15. XI. 2011.), analizira primjena strategije otvorenoga muzejskog sustava kao jednoga od poželjnih načina izložbene djelatnosti.

Gljučne riječi: muzej, izložba, muzeologija, komunikacija, publika, otvoreni muzejski sustav

UVOD

Danas se muzejski posao nužno obavlja sa svježću o konkurentima: elektronički mediji, filmovi, sport, trgovački centri... Kako bi dorasli okolnostima izmijenjenog svijeta,

muzeji se «otvaraju» i počinju razmišljati o sebi kao javnoj ustanovi,¹ koja prirodu svoje djelatnosti treba iznova prilagođavati promjenljivomu društvenom razvitku. Tomislav Šola o prijašnjim razvojnim fazama muzeja i o fazama «otvaranja» muzeja prema društvu² navodi kako razdoblje razumijevanja muzeju kao obrazovne ustanove traje od početka XX. stoljeća, kako je obrazovna djelatnost u muzejima doživjela procvat od 1950-ih do 1980-ih godina, nakon čega je slijedila faza promišljanja o tome kako muzejski posao ima i treba imati odlike komunikacije.³ Dogodio se tako prijenos težišta s tradicionalnih poslova (prikupljanje, konzerviranje, istraživanje, čuvanje, obrada) na one kojima je posljedica komunikacija (prezentacija, interpretacija). «Umjesto strogog ugođaja izložbe znanstvenog laboratorija suvremeni muzeji teže postati mjesta pokretne slike, živih instalacija, naracije, humora, ideja i emocija.»⁴ Same društvene promjene nužno zahtijevaju i promjene funkcioniranja samoga muzeja, odnosno redefiniranje njegove uloge u zajednici, a taj je proces stalno podložan promjenama. Zajednica, odnosno publika, sada ima svoja očekivanja i zahtjeve (suvremenost, realnost, svojevrstu korist koja se može manifestirati i kao stjecanje znanja, ugođaj, zabava...), a koje je potrebno usuglasiti i uravnotežiti s realnim mogućnostima muzeja i opće vrijedećim standardima muzejskog poslovanja.

PREMA OTVORENOMU MUZEJSKOM SUSTAVU

Redefinirana uloga muzeja, koja se stalno preispituje i mijenja onako kako se mijenjaju i zahtjevi društva, drugačija je tradicionalne (prikupljanje, dokumentiranje, čuvanje, izlaganje i interpretacija). Posljedica redefinirane uloge muzeja u suvremenom društvu jest i to što se od muzealaca zahtijevaju (uz tradicionalne muzejske zadatke) nova znanja i nove vještine, osobito one komunikacijske koje se zbivaju na više razina: komunikacija unutar muzeja i vanjska komunikacija (s korisnicima, suradnicima, drugim institucijama, medijima...), a koja ima istinsku svrhu ako je dvosmjerna.⁵ Prema kvalitetnim pomacima u struci, sukladno shvaćanjima suvremene muzeologije, može se krenuti samo ako se izade iz izoliranosti i institucije i pojedinca. Otvoren muzejski sustav zahtijeva kooperativnost, suradnju i kreativnost kroz interdisciplinarni i integrativni pristup, a rezultira kvalitetnom i pitkom prezentacijom koja je namijenjena korisniku.⁶ Upravo potreba za kontekstualizacijom predmeta kao načinom njegova predstavljanja korisniku potiče muzejske djelatnike da oblikuju muzejsku priču kao novo znanje povezivanjem informacija raznih struka. Tako otvoreni muzejski sustav podrazumijeva dostupnost i razmjenu podataka s

¹ Ustanovi za sve, a ne samo za povlaštene skupine.

² Autor, doduše, napominje kako je faze otvaranja muzeja prema društvu teško odrediti jer se na različitim područjima zbivalo na različite načine. Tako muzeji u manjim sredinama obično kasnije slijede te razvojne faze, iako to i ne mora biti pravilo.

³ T. Šola, *Od obrazovanja do komunikacije*, u: ICOM News, 40, 3-4, 1987.

⁴ T. Šola, *Marketing u muzejima*, Zagreb, 2001., 39.

⁵ G. Kovačić, *Invencija i kreativnost otvaraju nove mogućnosti muzeja – muzej kao otvoren sustav*, u: Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnost 15.-17.XI.2001., Zagreb, 2004., 359.

⁶ Isto, 361.

drugim strukama, ali i s korisnicima, a sve radi komparacije i širine uvida. Funkcioniranje muzeja prema načelima otvorenoga muzejskog sustava osobito je važno za regionalne, gradske i zavičajne muzeje (ali i za druge), koji su usredotočeni na lokalno okruženje i njegovu kulturu, a koja pokriva širok spektar tema od kulture, etnologije, umjetnosti, prirode... Oni su tu da educiraju one koji se osjećaju dijelom te zajednice (ali ne samo njih) kako bi se stvorio pozitivan osjećaj identiteta.

Strategija otvorenoga muzejskog sustava može se primijeniti i na organiziranje i ostvarivanje jednoga muzejskog projekta kakav je izložba. Muzejska je izložba složen sustav komunikacije posredovanjem specifičnoga predodžbenog jezika, drugačijega od verbalnog jezika, ali koji ne bi trebao biti manje jasan niti manje razumljiv. Od uspješno uspostavljene simboličke komunikacije i kontekstualizacije izloženih predmeta ovisi hoće li izložbe zadovoljiti suvremene muzejske vrijednosti. Predmet je na muzejskoj izložbi glavni nositelj poruke, ali predmet koji je obrađen za posjetitelja. A predmeti, odnosno nositelji poruke na izložbama, koji su tema ovog rada različite su naravi, što uvjetuje i različit muzeološki pristup ostvarenju pojedine izložbe. Izložba *Lica vremena* – portreti umjetničke zbirke Gradskog muzeja Subotica izložba je likovnog karaktera, odnosno glavni su izložbeni predmeti slike i skulpture, dok izložba *Grad biciklista* predstavlja kompleksnu temu: povijesni, etnološki i umjetnički aspekt bicikla u Subotici, što uvjetuje činjenicu da im se komunikacijski procesi u nekim segmentima razlikuju.

LICA VREMENA – PORTRETI UMJETNIČKE ZBIRKE GRADSKOG MUZEJA SUBOTICA I GRAD BICIKLISTA

Izložba *Lica vremena* – portreti umjetničke zbirke Gradskog muzeja Subotica,⁷ otvorena je 15. svibnja 2010., a bila je postavljena do 16. travnja 2011. Izložba je bila projekt predstavljanja umjetničke zbirke portreta subotičkoga muzeja, koja kao takva tematska cjelina dotad nikad nije prikazana, iako su pojedinačni predmeti i slike bili dijelovi drugih izložbenih postava. Materijalnu osnovicu izložbe čine, dakle, slike i skulpture s temom portreta. Bila su prikazana 222 predmeta, koji će s preostalim dijelom biti prikazani u publikaciji koja će predstaviti istu zbirku, a čije je izdavanje planirano za 2011. godinu. Ta su djela nastala u vremenskom rasponu od više od 200 godina i u velikoj većini predstavljaju Subotičane ili njihove reprezentativne narudžbe. Među autorima, uz subotičke stvaratelje (Aksentije Marodić, Jelena Čović, Sándor Oláh, Gábor Almási, Đorđe Bošan, Ana Bešlić, Jovan Dević, Imre Sáfrány i dr.) nalazimo i imena važna za nacionalne umjetnosti (Nikola Aleksić, Stjepan Baković, Károly Jakobey, Paja Jovanović, Károly Kernstok, László Laub, Đura Pecić, Novak Radonić, Than Mór i dr.), ali i manje poznate autore, koji su navraćali u grad upravo radi izrade portreta (npr. Sándor Ikotics).⁸

⁷ Autorica je izložbe je Olga Kovačev Ninkov, povjesničarka umjetnosti.

⁸ Olga, Kovačev Ninkov, Opis projekta, rukopis.

Detalj izložbe Lica vremena

Sam projekt pripreme i ostvarenja izložbe zahtijevao je pregledavanje zbirke i muzejske dokumentacije, restauraciju⁹ slika i ramova, fotografitiranje,¹⁰ proučavanje, odnosno pokušaj atribuiranja pojedinih nepoznatih autora, određivanje vremena nastanka pojedinih djela, rješavanje problema prikazivanja građe. Izložba je koncipirana tako da prikaže kako portreti umjetničke zbirke nisu samo umjetnička djela koja odražavaju stilske promjene (bidermajer, akademski realizam, impresionizam, secesiju, simbolizam, ekspresionizam, konceptualizam i dr.), individualne sklonosti autora ili želje naručitelja nego i kako su oni i kulturno-povijesna građa koja govori o važnim ličnostima grada kao što su gradonačelnici, plemići, vladarski portreti, utemeljitelji zaklada, pjesnici, slikari, političari i sportaši. U korpusu prikazane cjeline poseban dio čine portreti iz stare subotičke gradske kuće, koji su nakon više od stotinu godina restaurirani i ponovno prikazani javnosti, među njima i portret carice Marije Terezije.¹¹

Jedan od ciljeva izložbe bilo je upoznati publiku sa zbirkom portreta koju posjeduje Gradski muzej Subotica, odnosno «posredovati umjetnost», no ona ne govori samo o umjetninama kao predmetima nego ih stavlja u širi kontekst vremena u kojem su nastali, priče koju su pričali ili koja stoji u pozadini njihova nastanka. Pri ostvarivanju izložbe težilo se tomu da postav i sama njegova poruka ne ostanu na razini redanja likovnih znakova, nego da se uz stvaralački postav i popratne manifestacije s te izložbe ponese spoznaja o jednoj dubljoj, lokalnoj, subotičkoj priči (priči o lokalnoj povijesti umjetnosti, o

⁹ Restauraciju je izvela Zsuzsanna Papp Korhecz, restauratorica Gradskog muzeja Subotica.

¹⁰ Fotografije je izradio Miklós Hevér, fotograf Gradskog muzeja Subotica.

¹¹ Olga, Kovačev Ninkov, Opis projekta, rukopis

društvenim odnosima i promjenama, o kulturi, modi, politici...). Izložba je umjetničkog karaktera, ali istodobno naglašava i povijesnost (kulturološku dokumentiranost) jer su radovi, njihove teme i način izvedbe svjedoci doba u kojem su nastajali, a prema svojevrsnom diktatu vremena.

Samo instaliranje izložbe u prizemlju muzeja odredilo je nekoliko momenata: muzejski prostor karakterizira niz manjih, gotovo samostalnih izložbenih jedinica. Takvom, zahtjevnom prostoru autorica je prilagodila izložbu formiranjem tematskih cjelina. Prostor se iskoristio sa svim svojim prednostima, ali i nedostacima i ograničenjima. Klasično izlaganje slika i uvodnih tekstualnih legendi na zidovima i skulptura na postamentima te veliki broj izloženih predmeta dinamizirano je i istaknuto različitim bojama zidova. Mijene boja imaju cilj naglasiti pojedine momente u postavu, ali i «razbuditi» posjetitelje. Sami tonovi boja pozadina odabrani su tako da istaknu predmet, odnosno tako da komuniciraju s izloženom materijom. Dinamiziranje prostora, ali i samoga izložbenog postava, izmijenjenom bojom zidova ili podloge pokazalo se kao vrlo dobro, osobito za tip umjetničkih izložaba, jer razbija monotoniju i jednoličan niz na prvi pogled ujednačenih predmetnih oblika. Mali, ali vrlo interesantan dio postavke činila je prostorija koja je simulirala prostor depoa za skulpture, kao mjesto čuvanja i odlaganja predmeta u muzeju. Time su posjetitelji dobili uvid u to kako izgleda jedan ovakav muzejski prostor, inače nepristupačan publici, a koji simbolizira i još jedno mjesto u kojem kustos provodi svoje radno vrijeme. U istome prostoru prikazana je i vrsta muzejske djelatnosti koja nije tako često na uvidu javnosti, a koja se nalazi «iza kulisa» gotovo svake izložbe. To je proces restauracije. Ovom su prilikom prikazane fotografije pojedinih izloženih umjetnina i to prije, tijekom trajanja i nakon restauracije.

Osnovni oblik komuniciranja porukama baštine u muzejima jeste izlaganje predmeta, uz interpretiranje i usmjeravanje gledatelja da preuzme poruku. No komunikacija može teći i na drugim razinama, npr. u obliku publikacija, predavanja, radionica i drugih organiziranih događanja u muzeju. Oni pridonose kvalitativnom formiranju sadržaja izložbe. Korisnicima pratećih programa omogućeno je na drugačiji način percipirati izložbenu tematiku, proširiti postojeće znanje, uspoređivati, analizirati, kritizirati,... Tijekom trajanja izložbe aktualna je bila i nagradna igra za posjetitelje čija je svrha bila produbiti odnos izloženog predmeta i samog gledatelja. Svaki je posjetitelj na ulazu u izložbu dobio karticu na kojoj je bio apliciran detalj određenog likovnog djela. Zadatak je bio pronaći sliku kojoj pripada detalj prikazan na kartici. Na taj se način željelo pataknuti posjetitelja na dublju komunikaciju s izloženim predmetima. Kartica je kasnije mogla poslužiti kao bookmark.

Predavanja su bila jedan od važnijih oblika popratnog programa kojim se nastojalo uobličiti poruku izložbe. Danas se ne čini dovoljno iskustvo samo jednog područja kako bi se izložila određena tema, na način prihvatljiv korisniku. Kako bi se oblikovao traženi kontekst, nužno je prikupiti i povezati informacije različitih struka. Tako je ovom prigodom kustosica, u suradnji sa stručnjacima s drugih područja, težila što šire rekonstruirati određenu stvarnost predmeta i kroz kooperativan i interdisciplinarnan pristup poslati što jasniju i pitkiju muzejsku priču. Takvim se pristupom materiji tema izložbe osvjetljava publici iz više aspekata, a istodobno je približena i stručnjacima drugih područja. Konceptcija predavanja bila je takva da je sama tema trebala biti u korelaciji s temom izložbe, uz uporabu prezentacija u PowerPointu, a u trajanju do 45 minuta. Predavanja su se održavala

Predavanje

u prostoru same izložbe, najčešće u okruženju onih predmeta o kojima se u predavanju govorilo, što je pridonijelo posebnom ugođaju. Ciklus predavanja vezanih za izložbu portreta umjetničke zbirke Gradskog muzeja počeo je 24. rujna 2010. godine. Pozvani predavači bili su stručnjaci raznih profila (povjesničari umjetnosti, povjesničar, restaurator, povjesničar književnosti, filmski analitičar, pedagog i dr.). Sadržaj predavanja dotaknuo je brojne podteme izložbe: problem atribuiranja pojedinih umjetnina, problematiku restauriranja, upoznavanje s portretiranim osobama i s njihovom ulogom u lokalnoj zajednici, sa sličnim zbirkama iz drugih institucija, s temom portreta ostvarenom u drugom mediju... Publika se na kraju svakog predavanja mogla uključiti u diskusiju, postavljati pitanja ili iznijeti svoje znanje ili iskustvo vezano uz temu. Posljedica izložbe i njezinih popratnih manifestacija bio je priljev novih informacija i dokumenata vezanih za određene umjetnine, portretirane osobe, a koji su pristigli od njihove rodbine, prijatelja, znanaca i drugih sugrađana, pri čemu se izložba pokazala kao ona koja uistinu komunicira u oba smjera (muzej-korisnik, korisnik-muzej).

Igraonice, kao popratni program izložbe i kao dio edukativno-pedagoške djelatnosti muzeja, organizirane su jednom na mjesec tijekom trajanja izložbe. Uz kustose iz muzeja, igraonice je koordiniralo i nekoliko vanjskih suradnika. Voditelji igraonica na sebe su preuzeli ulogu onoga koji će potaknuti dijalog između predmeta i promatrača te na zanimljiv i drugačiji, neformalan način prenijeti informacije o izložbi sudionicima igraonica. Zamisljene su tako da djeca sa svojim vršnjacima u muzeju na prihvatljiv način provedu svoje slobodno vrijeme i kroz igru usvoje novo znanje, da se zabave učeći, a sve u interakciji s okruženjem u kojemu se nalaze.

Tabela 1. Predavanja kao preteći programi izložbe

Predavač	Tema	Datum
Jasmina Jakšić povjesničarka umjetnosti, Novi Sad; suradnica The Catalogue Raisonné of Works by Philip de László, M.V.O., P.R.B.A., 1869.-1937., iz Londona	<i>Portretna djelatnost Filipa de Philipa de Lászla i njegove veze s Bačkom</i>	24. IX. 2010.
Zsuzsanna Papp Korhecz restauratorica, Gradski muzej Subotica	<i>Restauracija portreta stare subotičke Gradske kuće</i>	29. IX. 2010.
Eva Hozsa , povjesničarka književnosti, profesor Sveučilišta u Novom Sadu	<i>Portret i književnost</i>	6. X. 2010
Nevenka Bašić Palković , knjižničarka, Gradski muzej Subotica	<i>Portreti izložbe Lica vremena - značajne ličnosti zavičajne periodike</i>	8. X. 2010.
Mile Tasić , knjižničar, Gradska knjižnica, Subotica	<i>Portreti u likovnoj zbirci subotičke Gradske knjižnice</i>	27. X. 2010.
Dragana Kuručev , povjesničarka umjetnosti, Gradski muzej, Vršac	<i>Život i djelo Paje Jovanovića. Kratak osvrt na portret prestolonasljednika Aleksandra Karađorđevića izložen u postavci muzeja</i>	3. XI. 2010.
Mirko Grlica , povjesničar, Gradski muzej	<i>Portretirani gradonačelnici – Janoš Mukić, Lazar Mamužić i Karolj Biro</i>	17. XI. 2010.
Silvija Ristić , povjesničarka umjetnosti, profesor Gimnazije Svetozar Marković Subotica	<i>Portret od antičke do moderne umjetnosti</i>	24. XI. 2010.
Anna Baranyi , povjesničarka umjetnosti, Muzej za povijest muzike, Budimpešta	<i>Portreti kompozitora Ferenca Erkela i skice Stevana Todorovića za premijeru njegove opere Đurađ Branković (1874.)</i>	21. XII. 2010.
Gabor Agardi , filmski analitičar, Subotica	<i>Portret i film</i>	12. I. 2011.
Judit Raffai , muzejska pedagoginja, Gradski muzej Subotica	<i>Portret, fotografija i moda</i>	26. I. 2011.
Stevan Mačković , povjesničar, ravnatelj Historijskog arhiva Subotica	<i>Građa u Historijskom arhivu Subotica iz međuratnoga razdoblja vezana za umjetničke portrete</i>	23. II. 2011.
Zora Šipoš , povjesničarka umjetnosti, voditeljica Zavičajne zbirke likovnoga odjela Gradskog muzeja Sombor	<i>Portreti Zavičajne zbirke Gradskog muzeja u Somboru</i>	17. III. 2011.

Igraonica

Tabela 2. Radionice kao preteći programi izložbe

Voditelj radionice	Tema	Datum
Zsuzsanna Papp Korhecz restauratorica, Gradski muzej Subotica	<i>Slikar i model. Osnove crtanja portreta.</i>	15. V. 2010. 29. V. 2010.
Olga Kovačev Ninkov , povjesničarka umjetnosti, Gradski muzej Subotica	<i>Igraonica povijesti umjetnosti u izložbi portreta</i>	25. IX. 2010.
Senka Ružumberski , likovna pedagoginja	<i>Kreativna igraonica</i>	30. X. 2010.
Emilija Martinek Grubanov , učiteljica i likovna pedagoginja	<i>Igra s monotipijom</i>	27. XI. 2010.
Agnes Hevér , suradnica -i Judit Raffai , muzejska pedagoginja, Gradski muzej Subotica	<i>Praznična igraonica</i>	18. XII. 2010.
Senka Rožumberski , likovna pedagoginja	<i>Dodirujem, promatram i stvaram</i>	12. I. 2011.
Erika Janović Kanjo , kostimografinja, Dječje kazališta, Subotica	<i>Face Painting</i>	26. II. 2011.
Senka Rožumberski , likovna pedagoginja	<i>Crtanje portreta sa izložbe</i>	26. III. 2011.

Pokušaj da se stupi u interaktivni kontakt s djecom školske dobi, ali i s mladima, ostvaren je raspisivanjem nagradnog natječaja na temu *Lica vremena*, i to iz područja likovnog i književnog stvaralaštva te za znanstveni rad. Natječaj je naišao na iznimno velik odaziv. Najveći broj radova bio je iz područja likovnog stvaralaštva, a kategorizirani su prema dobi sudionika od nižih preko viših razreda osnovne škole do srednjih i viših škola. Natječaj je priveden kraju izložbom prispjelih i nagrađenih radova te dodjelom nagrada u Gradskom muzeju tijekom manifestacije *Noć muzeja 2011.*, čime je naglašena važnost komunikacije muzeja sa školama i likovnim pedagozima te pružena prilika da se skrene pozornost javnosti i na njihov rad.

Uz ciklus predavanja i igraonica, kao popratni događaj 5. XI. 2010. priređeno je i predstavljanje knjige prof. dr. Jerka Denegrija i prof. dr. Miška Šuvakovića o Ani Bešlić, kiparici podrijetlom iz Subotice, čije su portretne skulpture također prikazane na izložbi.

Svaka od tih akcija u svoj je organizacijski plan uvrstila i osmišljavanje i ostvarenje promidžbe. Naime, sredstvo kojim muzej komunicira sa svojim ciljanim «tržištem» jest promidžba, a ona podrazumijeva aktivnosti kao što su: reklamiranje, oglašavanje i odnose s javnošću.¹² Njezina je svrha afirmirati muzej, formirati određenu javnu sliku o muzeju obavješćivanjem preko pošte i plakata, reklamiranja, oglašavanja, kontaktima s tiskanim i elektroničkim medijima te šturo mišljenje kako je muzej samo mjesto za čuvanje starih stvari zamijeniti spoznajom da ta ustanova ima svoju ponudu koja je stvorena kako bi se koristila.

Oglašavanje izložbe i obavješćivanje o pratećim programima obavljalo se na mnogo mjesta i načina, od klasičnog plakata i bill-boarda do tiskanih¹³ i elektronskih medija.¹⁴ Odnosi s javnošću izraz su potrebe za pažnjom javnosti, odnosno potrebe da drže muzej i njegove aktivnosti stalno pred očima javnosti. Oni se često preklapaju s drugim poslovima u muzeju: izdavanje raznih publikacija, održavanje web-stranica, kontakt s pojedinim društvenim zajednicama, odnosi s medijima kroz konferencije za novinare, intervju, tematske radijske i televizijske priloge, organizirana vođenja, predavanja, igraonice... Riječ je o aktivnostima kojima je jedan od važnijih zadataka afirmacija muzeja u javnosti, uz obrazovno i stručno djelovanje. Tako se i splet aktivnosti vezanih za to područje muzejskoga rada zbivao tijekom trajanja izložbe: održane su dvije konferencije za tisak na kojima je predstavljen projekt izložbe i njezini popratni događaji, radijske i televizijske priloge o izložbi i njezinim popratnim manifestacijama priredili su lokalni elektronički mediji.¹⁵ Tiskan je kalendar za 2011. godinu s fotografijama izloženih portreta te *Igra pamćenja* kao svojevrsan pedagoški prilog namijenjen najmlađima. Organizirana su stručna vođenja kroz izložbu, predavanja, igraonice. Izrađeno je i didaktičko pomagalo u obliku kostimirane kulise, a koje se pokazalo kao vrlo atraktivno publici. Ono je posjetiteljima pružilo mogućnost fotografiranja, koji su tako u trenu postali jedan od ponuđenih likova. Zanimljiv način komunikacije s javnošću pokazalo se i otvaranje stranice na društvenoj mreži *Facebook*, koja je informirala o predstojećim, aktualnim i nadolazećim programima vezanih uz izložbu i reklamirala ih, a muzej je zahvaljujući njoj dobivao povratnu informaciju od svojevrsne skupine «prijatelja izložbe».

¹² T. Šola, *Marketing u muzejima*, Zagreb, 2001., 237.

¹³ Razni vodiči, tjednici Magyar Szó, Subotičke novine, Hrvatska riječ...

¹⁴ Muzejske web-stranice www.gradskimuzej.subotica.rs, društvena mreža Facebook, web-stranica Radio Subotice www.suboticadananas.info

¹⁵ Pannon TV, K23, City TV, TV Novi Sad, Radio Subotica, www.subotica.info i sl.

GRAD BIKIKLISTA – POVIJESNI, ETNOLOŠKI I UMJETNIČKI ASPEKTI BIKIKLA U SUBOTICI

Izložba Grad biciklista – povijesni, etnološki i umjetnički aspekti bicikla u Subotici¹⁶ otvorena je 14. svibnja 2011. godine, a bit će postavljena do 15. studenoga 2011. Ta izrazito subotička tema do sada u Subotici nije bila nikada predstavljena u obliku izložbe niti tiskane publikacije. Tako je na samome početku osmišljavanja projekta bilo jasno da će za njegovo ostvarenje biti potrebno mnogo terenskoga rada. Slijedio je posao osmišljavanja izložbe s predmetima i podacima čiji je velik dio tek trebalo prikupiti. Tema je izložbe složena i zadire u područja nekoliko znanstvenih disciplina: povijesti, etnologije i povijesti umjetnosti, od kojih svaka ima svoja specifična formalna obilježja vezana za različite odnose prema pojedinačnim predmetima. U pripremi i ostvarenju izložbe surađivali su stručnjaci s ta tri područja, koji su radili na prikupljanju predmeta, obradi podataka, određivanju tematskih segmenata izložbe te konačnom odabiru predmeta. Rezultat izložbe pokazao je kako suradnja stručnjaka različitih profesija ima prednosti jer može osvijetliti problematiku s različitih strana. Temi se pristupilo kao svojevrsnoj kulturnoj kategoriji, koja je u različitim vremenima imala drugačije društvene, ideološke i gospodarske pretpostavke. Ideja je bila izložbom ispričati posjetitelju priču o povijesti uporabe bicikla u Subotici i njegovu statusu među običnim ljudima. Priča je to za običnog čovjeka i o

Detalj izložbe Grad biciklista

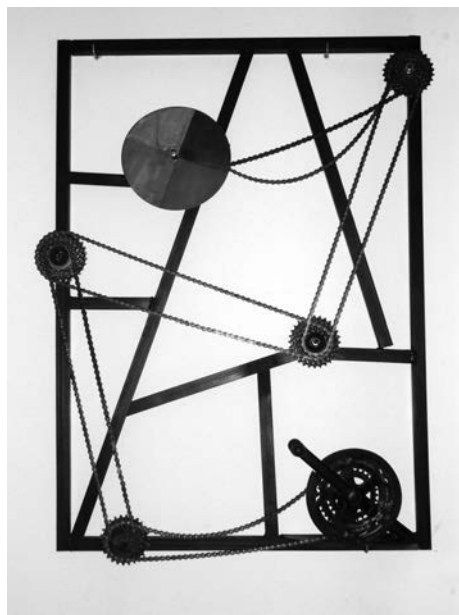
¹⁶ Autori su izložbe Mirko Grica, Judit Raffai i Olga Kovačev Ninkov, a vizualni plan izložbe, osim likovnog dijela, priredila je Viktória Boros Kraut.

običnom čovjeku. Prikazuje dugo razdoblje od 130 godina u kojemu se čovjek koristio biciklom te promjene koje je bicikl doživio tijekom svoje povijesti.

Pri osmišljavanju jednoga takva projekta pokazalo se kako se zapravo velik dio baštine ne nalazi samo u muzejima, arhivima i sličnim ustanovama nego je zapravo baština i izvan njih, na terenu. Pokazalo se kako je nužno ostvariti suradnju s tzv. živom okolicom, s pojedincima, s kolekcionarima, s tvornicom bicikala Partizan, sa sportskim udrugama... Pozvani su građani da pridonese ostvarenju izložbe prilažući svoje stare bicikle, fotografije, dokumente o zanatskim radionicama... Na otpadu su pronađeni mnogi zanimljivi primjerci dijelova bicikala, koji su bili korisni za instalaciju izložbe, ali i kao dijelovi za umjetničke instalacije, također prikazane na izložbi u zasebnom segmentu koji je predstavio umjetničke radove subotičkih slikara i kipara inspirirane biciklom (iz zbirke Gradskog muzeja, ali i one iz privatnog vlasništva samih umjetnika ili kolekcionara). Kao rezultat skupljačkog rada na terenu stvorena je jedna vrijedna zbirka predmeta i dokumentacije o toj temi, od koje je, zbog prostornog i konceptijskog ograničenja, na izložbi prikazan samo dio.

Struktura izložbe *Grad biciklista*, koja podrazumijeva organizaciju izložbenog materijala, odnosno fizički identitet izložbe, narativne¹⁷ je naravi, što znači da je pri njezinu ostvarenju naglasak bio na konceptu, priči, odnosno ideji, a ne na samome pojedinačnom predmetu. Ona je rezultat izbora informacija sadržanih u muzejskim predmetima i upravljanja tim informacijama, a sve kako bi se ostvario zadani cilj. Predmet nije prikazan kao izolirana pojedinost, nego se smješta u svoju stvarnost, koju kustos rekonstruira u suradnji s drugim stručnjacima. Kontekstualizacijom predmeta omogućuje se poimanje kulture kao živoga identiteta koji svatko može razumjeti, aktivno sudjelovati u njemu i poistovjetiti se s njime. Konačna zamišljena izložbena priča sastoji se od niza manjih, postavljenih poput mozaika, čijim slaganjem posjetitelj sam dolazi do konačnog sadržaja.

Koncept izložbe utemeljen je na više tematskih cjelina, koje obrađuju pojedine segmente te muzejske priče. Glavne su tematske cjeline: *Bicikl – etimologija*, *Razvoj bicikla*, *Biciklističke udruge*, *Žene na biciklu*, *BK Spartak*, *Ivan Sarić*, *Lajos Vermes*, *Neobični bicikli*, *Bicikl za šest osoba*, *Bicikl kao sredstvo za rad*, *Svakodnevna uporaba bicikla*, *Majstori za popravak bicikala*, *Rothmann*, *Tvornica bicikala Partizan* i *Trimbi* te likovni dio izložbe *Vožnja na likovnom biciklu – djela subotičkih umjetnika nadahnuta biciklom*.

Srđan Milodanović,
Itten Farben Maschine, 2008.

¹⁷ P. Van Mensch, Obilježja izložbi, u: *Informatica Museologica* 34 (3-4), Zagreb, 2003., str. 9.

Kutak za čitanje

Svaka tematska cjelina sastoji se od tekstualnoga (trojezičnoga) i predmetnog dijela. Na ostvarenju koncepta povijesnoga i etnološkog dijela radio je dizajner izložbe, čiji je zadatak bio tematske cjeline uklopiti u predviđeni prostor, ali u suradnji s kustosima, koji su odredili što će činiti sadržaj izložbe. Predmeti su kombinirani u cjeline tako da budu prikazani u kontekstu okruženja i funkcije. Klasično izlaganje eksponata u vitrine (sportska odličja, pehari, fotografije i druga dokumentacija), na postamente (bicikli, dijelovi bicikala, pehari) i zidove (tekst, mape, plakati, fotografije, instalacije) izmjenjuje se s ambijentalnim postavom (majstorska radionica, detalj ulice). Kao zanimljivo dizajnersko rješenje čini se nekoliko postamenata koji su izrađeni od dijelova bicikala te postamenti presvučeni folijom sa znakom bicikla i s bojom koji prate cijeli izložbeni postav i katalog izložbe kao svojevrsan simbol. Vidljiv dio, kao muzeološki vrlo važan, zauzima i informa-

tivna ploča smještena na samome početku izložbe, a koja bilježi tekst o temi i cilju izložbe, podatke o autorima, organizatoru te bitnu informaciju o vanjskim suradnicima i sponzorima, jer važno je istaknuti sve one koji su pomogli u ostvarenju projekta.

Sastavni dio izložbenog postava jest i kutak za najmlađe posjetitelje, u kojem se mogu zabaviti crtanjem i bojenjem crteža na temu bicikla ili apstrahiranih crteža koji simboliziraju pokret. Zanimljiv je kutak za predah publike i mjesto za čitanje i listanje kataloga izložbe te drugih publikacija na temu bicikla (časopisi, reklamni katalozi, književna djela...). Tu se mogu pogledati i kratki dokumentarni filmovi o tvornici bicikala *Partizan* iz 1952. godine, film nastao nakon posjeta Josipa Broza Tita tvornici *Partizan* iz 1960. te film Smiljana Njagula *Subotica moj grad*. Navedeni prostori mogu biti namijenjeni ostvarenju planiranih pratećih programa izložbe, kao što su igraonice za djecu, predavanja, promocije...

Oglašavanje izložbe ostvaruje se u obliku klasičnog plakata, tiskanih medija (razni vodiči, *Magyar Szó*, *Subotičke novine*, *Hrvatska riječ*...), elektroničkih medija: muzejskih web-stranica, društvene mreže Facebook, web-stranica Radio Subotice... Lokalni mediji popratili su samo otvorenje izložbe, a aktualna je i njihova zainteresiranost za objavljivanje članaka na temu izložbe te za radijske i televizijske emisije. Velika zainteresiranost medija za izložbi pridonijela je i odazivu publike, ali zasigurno i to što je sama tema vrlo bliska lokalnoj zajednici, o čemu svjedoči i velik broj vanjskih suradnika koji je dao pridonio ostvarenju izložbe, što je pozitivan primjer za ostvarivanje nekih budućih projekata.

ZAKLJUČAK

Mogućnosti koje nudi otvoreni sustav funkcioniranja muzeja, na primjeru dviju izložaba Gradskog muzeja Subotica, pokazao se kao vrlo prihvatljiv korisnicima. Pozitivni učinci očituju se najjasnije u broju posjetitelja izložaba te u zainteresiranosti javnosti općenito. Primjenom strategije otvorenoga muzejskog sustava otvaraju se prostori za komunikaciju i interakciju s korisnicima, s lokalnom zajednicom. Očito je kako se s izlaskom iz samodovoljnog načina poslovanja, a kroz kooperativnost i suradnju, postižu rezultati korisni široj zajednici. Oblikovano znanje koje taj sustav omogućuje čini ga lako dostupnim svim slojevima korisnika, uzimajući u obzir svaki od njegovih segmenata (djecu, mlade, umirovljenike, stručnu publiku...). Zagovaranjem i oblikovanjem širega kulturološkoga pristupa određenoj materiji povećava se i raznovrsnost pristupa i pogleda na baštinu, njezino čuvanje, ali i posredovanje.

Iako različite po svojoj naravi, ove su dvije izložbe pokazale kako je moguće svaku vrstu muzejskog materijala prilagoditi širem krugu korisnika te postupno ubrzavati kreiranje od tradicionalnog muzeja prema muzeju koji se brine za potrebe suvremenog čovjeka. Ukidanje glavne uloge «nedodirljivog stručnjaka» i običnog posjetitelja te potreba za muzealcima koji rade s emocijama u interaktivno osmišljenim projektima postaje zahtjev koji se postupno nameće kao jedan od važnijih u oblikovanju suvremenoga muzejskog poslovanja.

LITERATURA:

- T. Šola, *Marketing u muzejima*, Zagreb, 2001.
- I. Maroević, *Uvod u muzeologiju*, Zagreb, 1993.
- I. Maroević, Muzejska izložba – muzeološki izazov, u: *Informatica Museologica* 34 (3-4), Zagreb, 2003.
- G. Kovačić, Invencija i kreativnost otvaraju nove mogućnosti muzeja – muzej kao otvoren sustav, u: *Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti, Zagreb 15.-17. XI. 2001.*, Zagreb, 2004.
- T. Cunkrov, Inovacije i posjetitelji muzeja, u: *Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti, Zagreb 15.-17. XI. 2001.*, Zagreb, 2004.
- H. Kaindl, A world of oppprtunity, u: *ICOM News*, 63, 2, 2010.
- P. Van Mensch, Obilježja izložbi, u: *Informatica Museologica* 34 (3-4), Zagreb, 2003.

**A NYÍLT MÚZEUMI RENDSZER FELÉ – KÉT KIÁLLÍTÁS
ISMERTETÉSÉN KERESZTÜL: AZ IDŐ ARCAI ÉS A BICIKLISEK
VÁROSA A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUMBAN
Összefoglaló**

A múzeumi tárgyak gyűjtése, dokumentálása, őrzése, kiállítása és bemutatása a múzeumok alaptevékenysége. Ezek a tevékenységek hagyományosan magára a múzeumi tárgyra irányulnak. A múzeumok világában végbement fejlődés azonban olyan változásokat hozott, melyek leginkább a múzeumi tárgyak megértését, bemutatását és értelmezését érintik. Az ICOM múzeum definíciója szerint a tárgyak kiállítása, azaz a múzeumi kiállítói tevékenység egyike a múzeumi gyakorlathoz kapcsolódó öt alaptevékenységnek, és ez az, amelynek a korszerű múzeumi gyakorlat értelmében leginkább igazodnia kell a társadalmi igényekhez és változásokhoz. A múzeum többé nem csak tárgyakat, hanem eszméket is bemutat, történeteket közvetít és kifejez bizonyos nézeteket. A tárgyak immár nem az egyedüli hordozói a múzeum jelentőségének, hanem jelentős a bemutatott kontextus, az elmondott történet és a felhasználókkal folytatott kommunikáció minősége is. A tárgykultusz befolyása csökken, és átadja helyét a tárgyak kontextualizálásának.

Ez azonban csupán egyike a modern múzeumi gyakorlat újdonságainak. A másik változás a múzeumi kommunikáció nyitottá válása, amely vonatkozik mind a múzeumon belüli belső, mind a környezettel folytatott külső kommunikációra. Ez a munka lehetőséget ad arra, hogy a szabadkai Városi Múzeum kiállítási tevékenységének egy szegmensében, *Az idő arcai – Portrék a Városi Múzeum Művészeti Osztályának gyűjteményéből* (2010. május 15. – 2011. április 16.) és *A biciklisek városa* (2011. május 14. – 2011. november 15.) című kiállítások példáján keresztül elemezze a nyílt múzeumi rendszer stratégiájának alkalmazását, mint a kiállítói tevékenység megvalósításának egy kíváncsós módját.

THE OPEN MUSEUM SYSTEM – THROUGH THE PRESENTATION OF TWO EXHIBITIONS: FACES OF TIME AND THE CITY OF CYCLISTS, SET UP IN THE MUNICIPAL MUSEUM OF SUBOTICA

Summary

Collecting, documenting, preserving, presenting and interpreting museum objects is one of the fundamental activities which are characteristic for the museum profession. These activities are traditionally focused on museum objects. Developmental changes that have occurred over time in the world of museums mostly relate to the understanding of the museum object itself and its presentation and interpretation. According to the ICOM definition, museum exhibition is one of the five main activities related to museum practice, and it is the one that should, according to modern museological practices, be most adapted to societal needs and changes. The museum no longer presents items only but ideas as well, it conveys certain stories and attitudes. Objects are not the only carriers of the museum activity, the context they represent is equally important, the story they tell and the kind of communication they have with the audience. The cult of the exhibition objects has lost its significance, it was replaced by the contextualization of objects.

However, this is only one of the innovations in contemporary museum practice. The second concerns the opening up of the museum in terms of communication, both within and outside the museum. This study will serve as an opportunity to analyze the implementation of the strategy of the open museum system as one of the desirable ways of exhibition through the example of a segment of exhibition activities of the Municipal Museum in Subotica, that is the example of the exhibitions *Faces of time* – portraits from the art collection of the Municipal Museum Subotica (15 May 2010 – 16 April 2011), and *The City of Cyclists* (14 May – 15 November 2011).

**IZLOŽBENA DELATNOST GRADSKOG MUZEJA
U PERIODU JUNI 2010 – JUNI 2011.
A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM KIÁLLÍTÁSI TEVÉKENYSÉGE
2010 ÉS 2011 JÚNIUSA KÖZÖTT**

**Izložbe u izložbenoj sali Gradskog muzeja:
Kiállítások a Városi Múzeum kiállítótermeiben:**

*Lica vremena – Portreti umetničke
zbirke Gradskog muzeja.*

Otvoreno od 15. 05. 2010.

do 15. 04. 2011.

Autor izložbe: Olga K. Ninkov

Restaurator: Korhecz Papp Zsuzsanna

*Az idő arcai – Portrék a Városi
Múzeum Művészeti Osztályának
gyűjteményéből.*

Megtekinthető volt 2010. 05. 15. és
2011. 04. 15. között.

A kiállítás szerzője: Ninkov K. Olga

Restaurátor: Korhecz Papp Zsuzsanna

Press Photo Srbija

Gostujuća izložba najboljih fotografija
objavljenih u medijima 2009. godine.

Otvoreno od 20. 07. 2010.

do 1. 09. 2010.

Izložbu pripremili: Asocijacija
medijskih fotografa Srbije

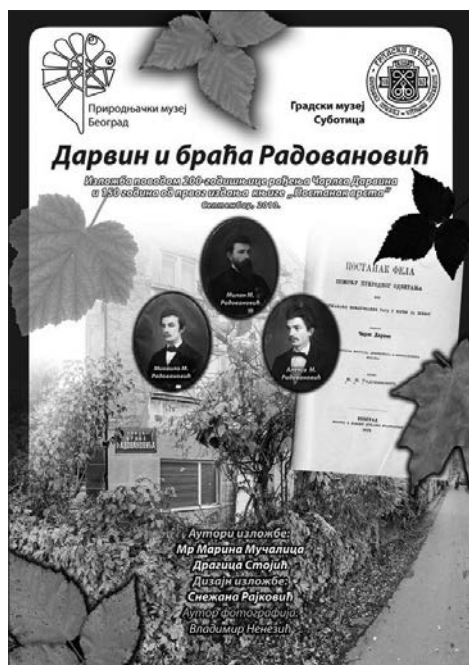
Szerbiai Press Photo

A 2009. év legjobb szerbiai
médiafotóinak vendégkiállítása.

Megtekinthető volt 2010. 07. 20. és
2010. 09. 01. között.

A kiállítást a Szerbiai Médiafotósok
Egyesülete állította össze.

Darwin i braća Radovanović

Gostujuća izložba Prirodnjačkog muzeja iz Beograda.

Otvoreno od 3. 09. 2010.

do 25. 09. 2010.

Autori izložbe: mr Marina Mučalica, Dragica Stojić

Darwin és a Radovanović fivérek

A belgrádi Természettudományi Múzeum vendégkiállítása.

Megtekinthető volt 2010. 09. 03. és 2010. 09. 25. között.

A kiállítás szerzői: mgr. Mučalica Marina és Stojić Dragica

Jubilarna izložba. Povodom 40 godina od osnivanja Društva kolekcionara Subotica.

Otvoreno od 3. 09. 2010.

do 1. 11. 2010.

Autor izložbe: Društvo kolekcionara Subotica

Jubileumi kiállítás. A Szabadkai Gyűjtők Egyesületének kiállítása fennállásuk 40. évfordulója alkalmából.

Megtekinthető volt 2010. 09. 03. és 2010. 11. 01. között.

A kiállítást a Szabadkai Gyűjtők Egyesülete állította össze.

Ivan Sarić

Otvoreno od 15. 10. 2010.

do 15. 04. 2011.

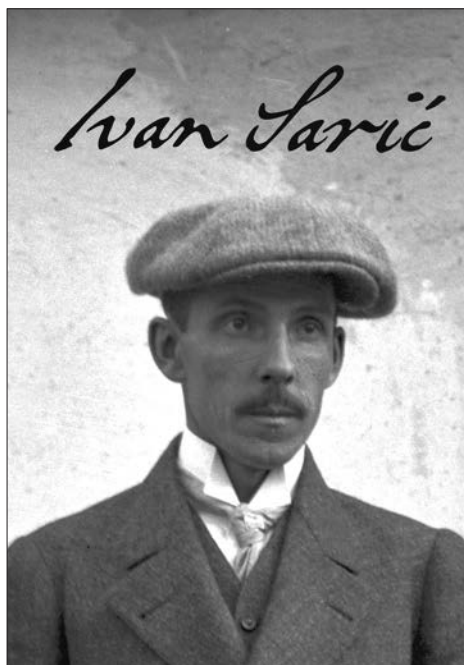
Autor izložbe: Mirko Grlica

Száríts János

Megtekinthető volt 2010. 10. 15. és

2011. 04. 15. között.

A kiállítás szerzője: Mirko Grlica

*Ideologije i ideali. Prilozi istraživanju
arhitekture 20. veka u Vojvodini
(1870–1990)*

Otvoreno od 30. 11. 2010.

do 1. 02. 2011.

Produkcija: Odeljenje za arhitekturu
i urbanizam, Muzej savremene
umetnosti Vojvodine

Autorka izložbe: Ljubica Milović

*Ideológia és ideálok. A 20. századi
vajdasági építészet 1870–1990 között.*

Megtekinthető volt 2010. 11. 30. és

2011. 02. 01. között.

A kiállítás szervezője: Vajdasági
Kortárs Művészetek Múzeumának
Építészeti és Városrendezési Osztálya.

A kiállítás szerzője: Ljubica Milović

Grad – hronike urbanog prostora.

Otvoreno od 24. 03. 2011.

do 20. 04. 2011.

Projekat Muzej u pokretu Muzeja
savremene umetnosti iz Beograda.

Autori izložbe: Mišela Blanuša i
Žaklina Ratković

A város – Az urbánus tér krónikája

Megtekinthető volt 2011. 03. 24. és

2011. 04. 20. között.

A kiállítás a belgrádi Kortárs

Művészeti Múzeum Mozgó Múzeum
című projektumának részét képezte.

A kiállítás szerzői: Mišela Blanuša és
Žaklina Ratković

Šuma

Otvoreno od 14. 05. 2011.

do 30. 06. 2011.

Autori izložbe: Dušica Zrnić i Florijan
Horvat

Az erdő

Megtekinthető volt 2011. 05. 14. és

2011. 06. 30. között.

A kiállítás szerzői: Dušica Zrnić,
Horváth Flórián

*Izložba najboljih radova dece i mladih
sa konkursa „Lica vremena“.*

Otvoreno od 14. 05. 2011.

do 14. 06. 2011.

Autori izložbe: Olga K. Ninkov
i Šime Peić

*Az idő arcai – A gyermek és ifjúsági
pályázat legsikeresebb képzőművészeti
munkáinak kiállítása*

Megtekinthető volt 2011. 05. 14 és

2011. 06. 14. között.

A kiállítás szerzői: Olga Kovačev
Ninkov és Šime Peić

*Kurs figuralnog crtanja u Subotici i
Andraš Handa.*

Otvoreno od 14. 05. 2011.

do 30. 04. 2012.

Autori izložbe: Olga K. Ninkov i
Ljubica Vuković Dulić

*Figurális rajztanfolyam Szabadkán és
Hangya András.*

Megtekinthető 2011. 05. 14

és 2012. 04. 30. között.

A kiállítás szerzői: Olga Kovačev
Ninkov, Ljubica Vuković Dulić

Grad biciklista – istorijski, etnološki i umetnički aspekti bicikle u Subotici.

Otvoreno od 14. 05. 2011.

do 15. 11. 2011.

Autori izložbe: Mirko Grlica,
Olga K. Ninkov i Judit Rafai

A biciklisek városa – A kerékpár történeti, néprajzi és művészeti aspektusai Szabadkán.

Megtekinthető 2011. 05. 14. és 2011. 11. 15. között.

A kiállítás szerzői: Mirko Grlica,
Ninkov K. Olga, Raffai Judit
Látványterv a képzőművészeti rész
kivételével: Boros Viktória – Kraut

**U izložbenoj sali Muzeja u Bačkoj Topoli:
A Topolyai Múzeum kiállítótermeiben:**

Raznovrsnost
Otvoreno od 10. 09. 2010. godine do 30. 09. 2010.
Autor izložbe: Florijan Horvat

Sokféléesség
Megtekinthető volt 2010. 09. 10.
és 2010. 09. 30. között.
A kiállítás szerzője: Horváth Flórián

Ďula Ortutaji
Produkcija: Etnološko Društvo Kiš Lajoš
Otvoreno od 21. 10. 2010.
Autor izložbe: Judit Rafai

Ortutay Gyula
Kiss Lajos Néprajzi Társaság kiállítása.
Megnyitó: 2010. 10. 21.
A kiállítás szerzője: Raffai Judit

Virtuelno drugarstvo – Čudesni susret jedne novosadske devojčice sa drugaricom iz Bačke Topole. Zajednička postavka izložbi Odrasli smo u Bačkoj Topoli i Crveni kaput Lili Grosinger. Otvoreno od 11. 02. 2011. godine. Autori izložbe: dr Agneš Ozer, istoričar i Hargita Gažo, muzejski pedagog.

Virtuális barátság – Egy újvidéki kislány csodálatos találkozása topolyai barátnőjével. A Topolyán nőttem föl és a Grossinger Lily piros kabátkája tárlatok együttes kiállítása. Megnyitó: 2011. 02. 11. A kiállítás szerzői: dr. Ózer Ágnes történész és Gazsó Hargita múzeumpedagógus.

Naše kalvarije. Kalvarije u Vojvodini. Produkcija: Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture Subotica. Otvoreno od 15. 03 2011. Autor izložbe: Valeria Besedeš

Kálváriáink. A vajdasági kálváriák. A Szabadkai Községközi Műemlékvédelmi Intézet kiállítása. Megnyitó: 2011. 03. 15. A kiállítás szerzője: Beszédes Valéria

Otvoranje druge, proširene stalne likovne postavke Muzeja u Bačkoj Topoli, sa delima iz poklon zbirke Jožefa Ača, 31. 05. 2011.

A Topolyai Múzeum állandó képzőművészeti kiállításának bővítése Ács József festőművész hagyatékával, 2011. 05. 31.

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

069(497.113 Subotica) (058)

MUSEION : годишњак Градско музеја Суботица:
godišnjak Gradskog muzeja Subotica: a Szabadkai Városi
Múzeum évkönyve / glavni i odgovorni urednik Hulló István.
– 2001, I – . – Subotica: Gradski muzej, 2001 –,–
Ilustr. ; 23 cm

Godišnje. – Rezimeí na eng. jeziku.
ISSN 1451-1274

COBISS.SR-ID 179561223